

Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar-V

Research on Social Sciences-V

Editör: Doç. Dr. Ali Turan Bayram

 **ÖZGÜR
YAYINLARI**

Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar- V

Editör

Doç. Dr. Ali Turan Bayram

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar- V

Research on Social Sciences- V

Editör: Doç. Dr. Ali Turan Bayram

Language: Turkish-English

Publication Date: 2023

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-665-1

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub168>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Bayram, A. T. (ed) (2023). *Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar- V*. Özgür Publications.

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub168>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Ön Söz

Teknolojik gelişmeler ve küresel anlamda gerçekleşen değişimler insan doğasını değiştirmektedir. Bu değişim insan hayatının tüm aşamalarına doğrudan etki etmektedir. Bu noktada insana ve insan yaşantısına yönelik olarak araştırmalar gerçekleştirilmek kaçınılmaz bir hal almaktadır. Sosyal Bilimler alanında gerçekleştirilen tüm çalışmalar insanı, insan yaşantısını ve insan doğasını anlamayı amaçlamaktadır. İnsanı anlamak adına ortaya koyulan bu eserde farklı disiplinlerden farklı çalışmalar ele alınmış ve bir nebze de olsa bu amaca ulaşmak için bir basamak inşa edilmeye çalışılmıştır.

“Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu ile ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk yazarlara aittir.”

Preface

Technological developments and globalization has changed human nature. This change directly affects all stages of human life. At this point, it becomes inevitable to carry out research on people and human life. All studies carried out in the field of Social Sciences aim to understand human, human life and human nature. In this work, which was put forward in order to understand the human, different studies from different disciplines were discussed and a step was tried to be built in order to reach this goal, albeit to some extent.

İçindekiler

Ön Söz	iii
Preface	v

Bölüm 1

İşkolikliğın Çalışanlar Üzerindeki Etkilerini İnceleyen Güncel Çalışmalar <i>Ufuk Barmanpek</i>	1
--	---

Bölüm 2

İşyeri Sosyal Cesaret Davranışları <i>Yasemin Gülbahar</i>	17
---	----

Bölüm 3

STEM Alanlarındaki Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Dair Bir Değerlendirme <i>Ece Erbuş</i> <i>Rabia Bilgin</i>	33
---	----

Bölüm 4

Bütünleşik Smart-TOPSIS Yöntemi ile Veteriner Kliniklerinde En Uygun Ultrason Cihazının Belirlenmesi <i>Hakan Murat Arslan</i>	49
---	----

Bölüm 5

CRITIC-COPRAS Yöntemi ile Elektrikli Motosiklet Seçimi <i>Turgut Karabulut</i>	69
---	----

Bölüm 6

Türkçe İşaret Sıfatlarının Metne Bağlı Kullanımlarında Gösterimsel İzler <i>Metin Balpınar</i>	83
---	----

Bölüm 7

Osmanlı Ekonomisi'nde Çerçeve, Problem ve Zihniyet <i>Gökhan Oruç Önalın</i>	101
---	-----

Bölüm 8

Bilişsel Süreçlerin İklim Değişikliğindeki Rolü: Negatif Ayak İzi Görevinde Bilişsel Stil ve Karar Verme Etkisi <i>Gökhan Şahin</i>	139
---	-----

Bölüm 9

Parti İçi Muhalefet Agonistik Demokrasi Örneği Midir? <i>Muazzez Özdemir</i>	153
---	-----

Bölüm 10

Disiplinlerarasılık Açısından Dilbilim, Uygulamalı Dilbilim ve Çeviribilim İlişkisi <i>Recep Hatipoğlu</i>	175
--	-----

Bölüm 11

Afganistan'da Prematür Evliliklerin Sebepleri ve Sonuçları <i>Nabila Sb. Omarı</i> <i>Osman Özkul</i>	193
---	-----

Bölüm 12

1960-80 Döneminde Türkiye’de Seçimler ve Seçmen Davranışları <i>Uğur Ülger</i>	211
---	-----

Bölüm 13

Kant’ta Kişilik Mantıksal Yanlış Çıkarımı <i>Fatih Özgökman</i>	231
--	-----

İşkolikliğin Çalışanlar Üzerindeki Etkilerini İnceleyen Güncel Çalışmalar

Ufuk Barmanpek¹

Özet

Bu bölümde temel amaç, İşkoliklik ve işkolikliğin çalışan davranışları üzerindeki etkileri inceleyen çalışmaları analiz etmektir. İlk olarak, İşkolikliğin tarihçesi, daha sonra ise İşkolikliğin tanımı ile ilgili temel bilgiler verilmektedir. Bunları takiben İşkolik olan bireylerde var olan temel özellikler detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Daha sonraki bölümde ise İşkoliklik ve İşkolikliğin çalışan davranışları üzerindeki etkilerini inceleyen güncel çalışmalar verilmiştir. İlk olarak İşkoliklik ve çalışanların iş performansı arasındaki ilişkilere bakılmıştır. İkinci olarak, İşkoliklik ve çalışanların işe bağlılığı arasındaki ilişkilerin neler olduğunu inceleyen çalışmalar yer almaktadır. Üçüncü olarak ise, İşkoliklik ve iş tükenmişliği ve iş yıpranması arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar yer almaktadır. Dördüncü olarak ise İşkolikliğin iyi oluş ve iş doyumunu üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar incelenmiş olup son olarak ta İşkoliklik ve iş-yaşam ya da iş-aile çatışması ve iş-yaşam dengesi arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar yer almaktadır. Özet olarak, İşkoliklik iş ya da çalışma davranışları üzerinde bilinenin aksine olumsuz etkilere sebep olmaktadır. Belirtilen iş davranışlarından yalnızca iş doyumunu üzerinde bazı durumlarda olumlu etkisi olduğu gözlenmiştir. Bu çalışmalar detaylı bir biçimde bölüm içerisinde tartışılmıştır.

1. İşkolikliğin Tarihçesi

İşkolikliğin geçmiş tarihine baktığımız zaman işkoliklik 1950'li yılların ortalarında işteki çalışma durumuna karşı aşırılık göstermesi anlamında ortaya çıkarılmış bir kavramdır (Machlowitz, 1978). Fakat şu an ki zamanda işkolik olma insanın derecesini artıran olumlu bir ruh hali olarak ele alınmaktadır. Ama farklılaşan zamanla beraber işkolik olma insanların sosyalleşme ve

1 Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, ubarmanpek@bingol.edu.tr, 0000-0003-1473-4841

sağlık durumlarına aşırı derecede zarara uğrattığını görmek mümkündür. Bu olayın ortaya çıkmasıyla birlikte işkoliklik negatif bir durum neticesinde değerlendirilmeye başlanmıştır (Porter, 1996).

2. İşkolikliğın Tanımı

Olumlu ve olumsuz olarak ta araştırma konusu olan işkoliklik hakkında bilim insanları tarafından farklı işkoliklik türleri aracılığıyla tanımlanmaya çalışılmış (Naughton, 1987; Scott et al., 1997; Spence & Robbins, 1992) ve günümüzde de çağdaş bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır (Burke, 2000c; Johnstone & Johnston, 2005; Van Beek et al., 2011). Güncel çalışmaların odaklandığı temel nokta ise örgütlerde işkolikliğın azaltılıp azaltılmaması gerektiği ile ilgili sorulara cevap vermektir (Burke, 2000a; Burke, 2008). Birçok araştırmacı işkolikliği bireylerin sağlığına, performansına ve sosyal ilişkilerine zarar veren diğer bağımlılıklarla eş olarak kabul etme eğiliminde bulunurken (Killinger, 1991; Oates, 1971; Robinson, 1996), dikkat edilmesi ve odaklanması gereken temel unsurun işkolikliğın karmaşık doğası olduğunu belirtmişlerdir (Malinowsk & Tokarz, 2021). Ayrıca, bir çalışanın çalışma bağımlısı olması o çalışanın yardıma ihtiyacı olduğu anlamı çıkarmak için yeterli bir anlayış değildir. Diğer bağımlılıklar gibi, işkoliklik te aşırı çalışma ve iş – yaşam dengesizliği sebebiyle, yüksek iş tatmini ve çalışmaya olan ortalama içsel baskı sebebiyle, fazla çalışma isteği ile oluşan kontrolsüzlükle ve işten mahrum bırakıldığında oluşan yüksek seviyede kendisini gösteren olumsuz duygular sebebiyle zaman içerisinde gelişen bir durumdur (Jellinek, 1960; Griffiths et. al., 2018; Malinowska, 2018).

İşkoliklik, farklı açıklamalar ve tanımlamalar neticesinde görüldüğü üzere çok yönlü bir olgu olarak farklı kriterler çerçevesinde farklı şekillerde kendisini göstermektedir (Malinowsk & Tokarz, 2021). Tanımı konusunda tam anlamıyla ortak bir fikir araştırmacılar tarafından ortaya koyulmamasına rağmen, güncel çalışmalarda işkoliklik grup aktivelileriyle ortaya çıkan semptomlar olarak kavramsallaştırılmıştır (Andreassen et. al., 2014; Aziz & Zickar, 2006).

Yapılan tanımların detaylı bir şekilde ortaya koyulduğu araştırmalara bakıldığında ise karşımıza benzer ama odağı farklı nitelendirmeler görmekteyiz. Ampirik olarak işkolikliğın tanımı ortaya koyan ilk ve en eski çalışmada Spence and Robbins işkolikliği bir sendrom olarak gören bir tanım önerdiler (1992). Spence ve Robbins'e göre, işkolik olarak değerlendirilebilecek kişilerde 3 temel özellik bulunmaktadır: (i) içsel baskıdan kaynaklanan işe karşı zorunlu olma duygusu, (ii) yüksek seviyede

çalışma bağımlılığı olması ve (iii) işten zevk alma seviyesinde var olan düşüklük. Bunun yanı sıra, işkolikliği negatif varsayımların dışında pozitif olarak açıklayan bir yaklaşıma da Spence ve Robbins sahiptir. Buna göre, hevesli olma olarak adlandırdıkları işkoliklik tipinde, çalışanlar yüksek düzeyde çalışma dürtüsüne, yüksek düzeyde işe katılım seviyesine ve yüksek düzeyde işle ilgili zevk alma duygusuna sahip olma özellikleri bulunmaktadır (1992).

İşkolikliğin ne olduğunu anlamak ve daha iyi çözümlenmek için aşağıda kavram ile ilişkin daha önceden araştırmacılar tarafından yapılmış bazı tanımlara yer verilmiştir:

- Haftada 48 saatten fazla çalışmak (Mosier, 1983).
- İşe olduğundan daha çok zaman ve önem vermek (Machlowitz, 1980),
- Çok fazla ve kompulsif çalışılan konunun üzerinde durmak (Schaufeli, Taris & Rhnen, 2008),
- İşte bulunmaktan hoşnut duymak ve işini çok sevmek (Cantorow, 1979),
- Kişilerin kendilerini çalışmaya zorlaması ve bununla birlikte işte çok fazla durup zamanını harcamak (Bakker et. al., 2013) olarak tanımlanmıştır.

Bu tanımlar çerçevesinde, işkolikliğin olumlu yanları olduğu gibi olumsuz yanları da bulunmaktadır. İşkolikliği pozitif çerçeveden değerlendiren araştırmacılar (Cantorow, 1979; Friedmann & Lobell, 2003), işkolik olan bireylerin iş ortamını iş yaşamını ve iş arkadaşlarını sevmesinden kaynaklanan doğal bir sonucu olarak görmektedirler. Diğer yandan işkolikliği negatif şekilde ele alan araştırmacılar (Spence & Robbins, 1992; Kanai & Wakabayashi, 2001) işkolikliği bireylerin kendilerini yeterli görmemelerinden dolayı baskı altında hissettikleri ve kendilerini mecbur bırakılmış gibi hissetmeleri olarak açıklamışlardır.

3. İşkolik Bireylerde Var Olan Temel Özellikler

Araştırmalara bakıldığında birçok araştırmacı farklı şekillerde işkolik bireylerin özelliklerinden bahsetmektedirler. Oates işkoliklik özellikleri ya da tiplerini (i) Gerçek İşkolik, (ii) Durumsal İşkolik, (iii) Sözde İşkolik, ve (iv) Hayalperest İşkolik olarak tanımlarken (1971), Spence ve Robbins (i) Çalışmaya Bağlılık, (ii) Güdülenme Hissi ve (iii) Çalışmaktan Hoşlanma özellikleri ile; (i) Hevesli Bağımlılar, (ii) Çalışma Heveslileri, (iii) Sıkı

Çalışmaya Gönülsüz Çalışanlar, (iv) İnancını Yitirmiş Çalışanlar, (v) Rahatlamış Çalışanlar, ve (vi) Meşgul Olmayan Çalışanlar işkoliklik tiplerini birlikte açıklama çalışarak bir tipoloji oluşturmuşlardır (1992). Daha geniş kapsamlı e daha çok özelliği içinde barındıran bir diğer İşkoliklerin özelliklerini açıklayan Robinson' a göre İşkolikliği anlamak için işkoliklerin sahip olduğu 10 temel özelliğe bakmamız gerekmektedir (1989; Kutanis, R. Ö., 2015). Bu çalışmada daha geniş kapsamlı açıklama içermesi sebebiyle Robinson un tipolojisindeki İşkoliklerin sahip olduğu temel özellikler ele alınmıştır.

3.1. Aceleci Olma Davranışı

İşkoliklik özelliğine sahip bireyler kişilik olarak genelde çalışma hayatlarında işlerini hızlı bir şekilde tamamlama eğilimindedirler. Yaptıkları işlerde aceleci davranarak yapılması gereken diğer işlere odaklanmayı isterler. Bu özelliğinden dolayı hem çalışma hem de kişisel hayatlarında sürekli bir koşuşturmaca içerisinde olmaktadırlar. A tipi kişilik özelliklerini de barındıran bu bireylerde, işin tamamlanma zamanı gelmemesine rağmen bir an önce işi bitirme amacı güderler.

3.2. Kontrol Etmeye Yönelik Gereksinim Davranışı

İşkolik özelliğine sahip olan bireylerde var olan bir diğer temel özellik kontrol hissini olmasındır. Bu bireyler genel çerçevede kendisinin çevresinde olan herkesi ve her şeyi kontrol altına almak istemektedir. Bunun sebebi, kontrol edemediği durumların ve değişikliklerin ortaya çıkması bireyde saplantı haline gelmekte ve bu durumlardan aşırı hassas bir şekilde etkilenmekte ve olayları ve değişimleri kolay bir şekilde kabullenmemektedir.

3.3. Mükemmeliyetçi Olma Davranışı

İşkolik kişilerde görülen bir diğer özellik olan mükemmeliyetçi olma davranışı, hata yapmamaya ve başarıya odaklı olmaya yönelik yoğun gayret göstermektir. Çalışma hayatlarında bu bireyler, işverenleri tatmin etmek ve kendileri de iş yerinde gereğinden fazla tatmin olmak istemlerinden dolayı gerçekçi olmayan hedefler koyarlar ve bunun için enerjilerini buraya yönlendirirler.

3.4. İlişkilerde Güçlük Çekme Davranışı

İşkolikler temel olarak işlerine odaklandıkları için sosyal ilişkileri de normal olarak zayıflamaktadır. Buldukları ortamlarda dahi iş düşünen, iş konuşan ve ilişki kurmakta zorlanan bireyler olarak görülmektedirler. Temel

hedefleri iş olduğundan, ilişki kurmakta zorlanan bu bireyler ayrıca aile kurma konusunda da aksiyon alma eğiliminde değildirlir.

3.5. İşe Kaptırma Davranışı

İşkolik olan bireylerde genellikle kontrol etme duygununun yanında iş ile ilgili zamanın nasıl geçtiği ile ilgili durumlar da söz konusudur. Bu bireyler işlerine odaklandıkları zaman iş haricinde bir şey düşünmezler ve işe kendilerini kaptırırlar. Bu durum bireylerde işi belirli bir zamana yayararak yapmak yerine işi tamamlamak amacıyla gece gündüz çalışmaktadırlar. Bu durum işkoliklerin çok iş yapması açısından olumlu görülebilenken, zaman kavramının kaybolması açısından olumsuz bir davranış olarak nitelendirilebilir.

3.6. Eğlenme ve Rahatlamakta Güçlük Çekme Davranışı

İşkolik olan bireyler gene itibariyle odaklanması gerektiği şeyin işleri olduğunu düşündüklerinden rahatlatma ve eğlenme faaliyetlerine yeterince zaman ayırmazlar. Çünkü bu bireyler bu süreleri boşa geçen zaman olarak düşünürler ve işlerini bıraktıkları düşüncesiyle kendilerinde suçluluk duygusu ortaya çıkmaya başlar.

3.7. Yaşamlarını Sorunlu Hale Getirme Davranışı

İşkoliklerde işe bağımlılığın yüksek olması, bu bireylerde sürekli olarak işe ilgili zihinsel fonksiyonların çalışmasına neden olur. Odaklanması gereken başka işlerde bile çalışmayı düşündüklerinden sağlıklı düşünme gerçekleştiremezler ve diğer işleri önemsiz ağıladıklarından unutma davranışları çokça görülmektedir.

3.8. Sabırsız ve Sinirli Olma Davranışı

A tipi kişilik özelliğinde olduğu gibi, bu bireyler genel itibari ile sabırsız, sinirli ve asabi olma eğilimindedirler. Beklemek bu bireyler için zaman kaybı olarak görülmekte ve zihinlerinde oluşturdukları düşünce yapısında bekledikleri zamanı işi ile odaklanabileceği süre ile eşleştirip belirli bir miktar iş yapabileceğini düşünürler ve bunu zaman kaybı olarak nitelendirip asabi olma duygusuna sahip olurlar.

3.9. Yetersiz Hissetme Duygusuna Sahip Olma Davranışı

İşkolik bireyler işlerinde temel anlamda üretmeye odaklandıkları için kendilerine her zaman sordukları soru yeterince çaba sarfetti midir? Bu durumda özgüven eksiklikleri de oluşan bireyler her zaman eksik oldukları

düşüncesiyle daha fazla işe odaklanma davranışı sergilerler. Yaptıkları işleri her zaman sorgularlar ve elde ettikleri başarılarında bile geçici bir rahatlama görülür fakat başarının yanında eksik kalan yerleri olduğunu düşünürler.

3.10. Kendilerini İhmal Etme Davranışı

İşkolik bireyler işlerini hayatlarının tam merkezine oturttukları için, kendilerine çok fazla zaman ayırmazlar. Spor, aile, eğlence ve ilişkiler gibi işin tamamlayıcı unsurları yerine getirilmediği için mutsuz olurlar. Çünkü örgütlerle ilgili yapılan birçok araştırmanın gösterdiği üzere iş yaşam dengesini kuramayan çalışanlar bir yönden eksik kalırlar ve işkolik bireylerde bu fazlasıyla hissedilir.

4. İşkolik ve Çalışma Davranışları Arasındaki İlişkileri İnceleyen Güncel Çalışmalar

İşkolikliği ve bireylerin çalışma hayatlarında etkilerini daha iyi anlayabilmek için İşkoliklik ve diğer çalışma davranışları arasındaki ilişkilere odaklanmak gerekmektedir. Birçok olumlu ya da olumsuz iş davranışlarıyla ilişkili olan İşkoliklik, bireylerin çalışma davranışlarını da büyük ölçüde şekillendirmektedir. Bu bölümde İşkoliklik ve işkolikle ilişkilendirilen çeşitli çalışma davranışları ile ilgili güncel çalışmalar hakkında bilgi verilecektir.

4.1. İşkoliklik ve Çalışan Performansı Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Güncel Çalışmalar

Son dönemde çıkan bazı araştırmalar, işkolikliğin iş performansı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu desteklerken, diğer katkılar çalışmaları herhangi bir ilişki bulunmadığını belirtmişlerdir. Örnek vermek gerekirse, Falco ve arkadaşlarının yaptığı çalışmada, çalışanların İşkolik olması onların psikofiziksel gerginliklere sebep olduğunu ve bunun sonucunda iş performansının azaldığını gözlemlemişlerdir (2013). Benzer sonuçlara sahip bir diğer çalışmada ise, İşkoliklik negatif duygulanımla ilişkili bulunmuş ve bu durum özellikle girişimci olan bireylerin iş performanslarına da negatif olarak etki etmiştir (Gorgievski, Moriano & Bakker, 2014). Balducci ve arkadaşlarının ortaya koyduğu bir diğer çalışmada ise, İşkolikliğin çalışanların iş performansına herhangi bir etkisinin olmadığını ve bu durumu beklentilerinin zıttı olarak değerlendirmişlerdir (2020). Clark ve arkadaşlarının son yaptığı genel meta analitik değerlendirmeleri içeren çalışmada da iş performansı İşkoliklikle herhangi bir ilişkisinin olmadığı gözlenmiştir (2016).

Diğer taraftan bakıldığında, bazı araştırmalara göre, İşkolikliğin özellikleri olan aşırı çalışmak, işle ilgili görevlere önemli bir çaba ve zaman yatırımını yansıttığından, en azından kısa vadede iş performansının artmasına yol açtığı görülmektedir (Gorgievski et al., 2010; Schaufeli et al., 2006; Xu et al., 2021). Bunun yanı sıra, İşkolikliğin performansa olumlu etki yapabilmesi için, ödüller gibi olumlu sonuçlar getiren faktörlerin iş ortamında bulunması gerekmektedir (Xu, Peng, Ma & Jalil, 2023).

Genel olarak bakıldığında, İşkolik insanların çalışma hayatlarında daha başarılı ve performanslarının yüksek olduğu varsayılmaktadır. Fakat bilimsel araştırmalar sonucunda ortaya çıkan veriler bu varsayımı güçlü bir şekilde desteklememektedir. Bunun sebebi ise çalışanların bazen zorunlu ve bazen istekli bir şekilde yoğun bir şekilde çalışması bireylerde anksiyete ve stres gibi psikolojik problemlere yol açabilir ve bu durum performans açısından olumsuz bir durum olarak değerlendirilir.

4.2. İşkoliklik ve İşe Bağlılık Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Güncel Çalışmalar

İşe bağlılık ve İşkoliklik arasındaki ilişkinin araştırılması uzun zamandır önemli bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Teorik olarak bakıldığında, işe bağlı olan çalışanların aşırı çalışma dürtüsüne ve ilkesine sahip olmasına rağmen, İşkolikliğin oluşmasında önemli bir etken olan zorlayıcı dürtüler sebebiyle işe bağlılık özelliği İşkolik çalışanlarda düşük olmaktadır (Bakker, Schaufeli, Leiter, & Taris, 2008). Buna ek olarak, işe bağlılık genellikle çalışmaya yönelik olumlu bir duygu ile karakterize edilirken; aynı olumlu duygudan yoksun olan ve daha ziyade işle ilgili olumsuz duygular yaşayan işkoliklerde işine bağlı olarak çalışmaktan zevk alma bu durum söz konusu değildir (Salanova, Del Líbano, Llorens, & Schaufeli, 2014). Bunun zıttı olarak, eğer çalışma ortamında çalışanlar için zorunlu bir durum söz konusu değilse, İşkolik olan bireylerde işe bağlılık davranışlarının da yüksek olduğu gözlenebilmektedir (Taris et al., 2010). Gana da 248 teknoloji çalışanı üzerinde yapılan bir çalışmada, örgütsel bağlılık ya da işe bağlılık davranışı ve İşkoliklik arasında anlamlı bir pozitif ilişki bulunmuştur (Boatema, Asante & Agyemang, 2019).

Özet olarak bakıldığında, işe bağlılık ve İşkoliklik genel anlamda ortak birçok özelliğe sahip olmasına rağmen, işe bağlılıkta temel olarak var olan işten zevk almak ve işi sevmek gibi duyguların İşkoliklikte bu pozitif duyguların ya net bir şekilde görünmediği ya da hiç olmadığı varsayılmaktadır (Bakker et al., 2014). Buna karşılık, İşkolikliğin olumsuz olarak bu yaygın ve yeşil algısı, araştırmacıların onun potansiyel olarak olumlu işlevlerini veya

bağlama bağlı olarak farklı anlamlarını göz ardı etmesine sebep olmaktadır. Aslında İşkoliklere verilen bu olumsuz atıf sebebiyle, İşkoliklerin işlerinden zevk alıp almadığı tam olarak belli olmayabilir. Bu durum da İşkolikliğin işe bağlılıkla ilgili olumlu yönlerinin görülmesini engellemektedir (Lee, Lee & Lee, 2022). Sonuç olarak, işe bağlılık ve İşkoliklik birbirleriyle önemli ölçüde bağlı olan kavramlardır fakat durumsal değerlendirmeler açısından bakıldığında bu iki kavram arasındaki ilişki olumlu ya da olumsuz olarak kendini gösterebilir.

4.3. İşkoliklik, ve Tükenmişlik ve Yıpranma Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Güncel Çalışmalar

İşkolik olma özellikle çalışanların tükenmişlik ve yıpranma üzerinde önemli etkilere sahip bir etkidir. Çalışanlarda yıpranma davranışını incelediğimizde, yıpranma genel olarak tükenmişlik duygusunu da içeren enerji kaybı, güçsüzlük, yetersizlik, umutsuzluk, başarısızlık ve sakatlık gibi çalışma davranışlarını içermektedir (Amiri, Asadi & Ragheb, 2011). Bunun yanı sıra tükenmişlik, subjektif duygu, deneyim, duyu veya farkındalık yorgunluğuna ve bunların yanında fiziksel ya da zihinsel olarak yorgunluğa sahip olmak olarak tanımlanmaktadır.

Öğretmenlerin işkolikliğinin iş davranışları üzerindeki etkisini araştıran bir çalışmada, işkolik olma davranışı bu bireylerde yüksek seviyede yük yüklemekte olduğu görülmekte ve bunun sonucu bireylerin gerginlik, yıpranma ve tükenmişlik davranışlarında artma; iş doyumlarında azalma görülmüştür. Bunun sebebi olarak ta öğretmenlerin çok sayıda olan görevleri, yüksek iş gücü ve çeşitli başka görevlerin getirdiği iş yoğunluğu, öğretmenlerde yüksek seviyede çalışma baskısı oluşturmuş ve işkolik olma davranışları gözlenmiştir. Ortaya çıkan öğretmenliğin doğasından kaynaklanan bu aşırı yorgunluk nedeniyle, öğretmenler etkinlikte azalma, yorgunluk ve işte çok fazla zaman geçirme gibi tükenmişlik belirtileriyle karşı karşıya kalmaktadır. Sonuç olarak, işkolik öğretmenler daha çabuk yorulmakta ve yıpranmakta ve bu da aldıkları hizmetin kalitesini etkileyerek, okul yöneticilerinin, öğrencilerin ve velilerin memnuniyetsizliğine yol açmaktadır (Jenaabadi, et.al., 2016). Çin’ de hastane çalışanları üzerinde yapılan bir diğer çalışmada, uzun süreli ve yoğun olarak çalışma olan İşkoliklik davranışları, çalışanlarda fiziksel ve psikolojik olarak tükenmişlik ve yorgunluğa sebep olmakta olduğu bulunmuş ve depresyonu artırıcı etken olarak kabul edilmiştir. Bunu aşmanın bir yolunun iş yaşam dengesinin sağlanması olarak belirtilmiştir (Yang, Qiu, Lau & Lau, 2020). İş tükenmişliğini iş yıpranmasının bir parçası olarak gören ve İşkolikliğin bu davranışlar üzerindeki etkisini Amerikalı ve Çinli çalışanları karşılaştırarak inceleyen bir diğer araştırmada, yıpranmışlığın

parçası olan tükenmişliği çalışma yaşamında duygusal tükenmişlik olarak ele almışlardır. Sonuçlara bakıldığında, her ne kadar bazı durumlarda İşkoliklik pozitif bir varyasyon olarak görülse de tükenmişlik ve yıpranma üzerinde negatif etkileri olduğu bulunmuştur. Bunun yanı sıra, Amerikalı ve Çinli çalışanlar arasında bu durum açısından herhangi bir farkın olup olmadığına bakıldığında ise, kültürel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır (Cheung, Tang S.K., Lim S.M. & Koh M., 2018).

Özetlemek gerekirse, İşkoliklik temelde yoğun ve kontrolsüz bir çalışma olarak nitelendirildiğinden, çalışanlarda bıkkınlık, yıpranma ve tükenmişlik duygularına sebep olmaktadır. Dahası, işkolik bireylerin odak noktası çalışma olduğundan, işkoliklik uzun çalışma saatleri nedeniyle yorgunluğa ve yıpranmaya neden olabilir ve bunu fiziksel aktivite, uyku, dinlenme veya eğlence eksikliği gibi faktörler aracılığıyla oluşan yorgunluk ve tükenmişlik seviyeleriyle anlayabiliriz.

4.4. İşkoliklik, ve İyi Oluş ve İş Doyumu Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Güncel Çalışmalar

Çalışanların iyi oluş kavramı bireyin fiziksel, psikolojik ve sosyal kaynak havuzu ile fiziksel, psikolojik ve sosyal zorluklar arasındaki denge noktası olarak tanımlanmaktadır (Dodge et al., 2012). İyi oluş kavramlarını öznel, nesnel, psikolojik, fiziksel v.b. kategorilerde değerlendirebiliriz. Çalışma hayatındaki iyi oluş kavramına bakıldığında çalışanın kendine güveni, öz saygısı ve duygusal olarak dirençli olmasını sağlayan bir tutum olarak görülebilir. İş doyumunu ise iyi oluş kavramı ile doğrudan ilişkili çalışanların işleri ile ilgili sahip oldukları genel duygulara denmektedir.

Son yıllarda özellikle birçok araştırmacı İşkoliklik ve bunun sonucu olarak ortaya çıkabilecek çalışma hayatında iyi oluş ve doyum tutumlarının ilişkisini incelemiştir. Özellikle İşkoliklik eğilimi olan çalışanlarda çok daha fazla sağlık sorunları, iyileşmek için daha fazla yardıma ihtiyaç ve depresyon duygularını içeren olumsuz iyi oluş duyguları yoğunlukla gözlenmektedir (Brummelhuis & Rothbard, 2018). Bunun yanı sıra, İşkolik olan bireyler zamanlarının çoğunu işine harcadığı için, iyi olmak ve iyi hissetmek için kendilerine yeteri kadar zaman kalmamaktadır. Bu durum çalışanların işkolik olmaktan olumsuz bir şekilde etkilendiğini göstermektedir. Bu düşüncüyü destekleyen birçok çalışmaya göre, İşkolik olan çalışanların işkolik olmayanlara göre işkolikliğin olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirilmesine bakmaksızın psikolojik iyi oluşları daha düşük ve stresleri daha yüksek olarak bulunmuştur (Brummelhuis & Rothbard 2018; Caesens et al., 2014; Shimazu et al., 2015; Taris et al., 2005). Ayrıca, aşırı ve zorlayıcı çalışma olarak kavramsallaştırılan

işkoliklik, psikolojik sıkıntı ile pozitif, yaşam ve aile doyumunu ile negatif olarak ilişkilidir (Shimazu & Schaufeli, 2009). İş doyumunu açısından bakıldığında, İşkolik olmak özellikle diğer faaliyetlere çok fazla zaman ayrılmadığı için iş doyumlarının ve memnuniyetlerinin de düştüğü gözlenmiştir (Deng & Gao, 2017). Bunun nedenini, İşkolik bireylerin çok fazla zorlama ve strese maruz kaldıklarından işlerine ait olan tutkularında azalma olmasına dayanmaktadır (Schaufeli, Bakker, Vander Heijden, & Prins, 2009; Shimazu & Schaufeli, 2009). Fakat iş doyumunu çalışan bireyin çalışması veya çalışmaması durumunda farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Mesela, İşkoliklerin çalışmadıklarında çalıştıklarının daha fazla strese sahip olmaktadır. Bunun sebebi ise İşkolikler çalışmayı zevkli bulmaktadırlar ve bu durum onların iş mutluluğunu ve iş doyumunu artırmaktadır (Ng, Thomas.W., Sorensen & Feldman, 2007). Yöneticiler ve profesyonellerle yapılan bir diğer çalışmada ise, İşkolikler eğer harcadıkları zaman ve eforun karşılığını tam olarak aldıklarını hissettikleri durumlarda, daha fazla iş doyumuna sahip olduklarını ifade etmişlerdir (Peiperl & Jones, 2001).

Özetlemek gerekirse, İşkoliklik birçok durumda çalışma ortamındaki iyi oluş ile negatif olarak ilişkilendirilirken; iş doyumunu noktasında farklılıklar bulunmaktadır. Daha özelinde incelersek, iyi oluşun çalışanların hem bireysel hem de iş hayatındaki etkileri gözle görülür bir şekilde bağlantılı olduğundan, İşkolik olma bireyin yaşamında denge unsuru oluşturan faktörleri olumsuz etkilemektedir. İşkolikliğe iş doyumunu açısından bakıldığında ise, çalışan eğer zaman ve eforunun karşılığını yeterince aldığını hissederse işkoliklik olumlu; yaşam doyumunda olan boş zaman aktiviteleri gibi faaliyetlere gerekli zamanı İşkolik olmaktan dolayı zaman ayıramaması sebebiyle olumsuz olarak değerlendirilmektedir.

4.5. İşkoliklik, ve İş-Yaşam Dengesi, İş-Aile ya da Yaşam Çatışması Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Güncel Çalışmalar

İş yaşam dengesi, çalışanların iş ve aile ya da kişisel yaşamları arasında bir denge oluşturması anlamına gelen kavramdır (Jyothi & Jyothi, 2012). İş-yaşam dengesi kavramı özelinde iş hayatı ile özel hayatın birbirini tamamladığı fikri üzerine inşa edilen bireyin hayandaki hayatındaki mükemmelliği temsil eder (Chung & van der Lippe, 2020; López-Igual & Rodríguez-Modroño, 2020). İş aile ya da yaşam çatışması ise, İş yaşam dengesi ile doğrudan ilişkili olan bir kavram olup, iş yaşam dengesinin yeterince sağlanmadığı durumlarda iş ve aile ya da yaşam alanlarından gelen rollerin karşılıklı baskısı sonucu oluşan uyumsuzluk ve çatışma olarak tanımlanabilir (Greenhaus & Beutell, 1985).

Bu alanlardaki çalışmalara bakıldığında, İşkolik olan bireylerin çalışma rollerine yaşam veya aile rollerinden daha fazla önem verdiği düşünüldüğünden dengenin kurulması zorlaşmakta ve çatışmaların olması görülmektedir. 4,453 çalışan üzerinde yapılan bir çalışmada, İşkolikliğin aile ve iş çatışmasına sebep olduğu gözlenmiştir (Taylor, Humr & Dixob, 2019). Türkiye’de 244 çalışan üzerinde yapılan bir diğer çalışmada da benzer sonuçlar elde edilmiş olup, İşkoliklik iş aile çatışmasını tetiklemiştir (Karapinar, Camgoz & Ekmekci, 2020). İş yaşam dengesi ve İşkoliklik arasındaki ilişkiye bakıldığında ise, Çinli 1,352 çalışan üzerinde yapılan çalışmada, İşkoliklik çalışanların iş yaşam dengesini bozmuş ve olumsuz olarak etkilemiş görülmektedir (Yang et al., 2020).

Özet olarak, İşkolikliğin çalışanların iş-yaşam ya da iş-aile çatışmasına yol açtığı gözlemlenmekle beraber, iş-yaşam dengesini de bozduğu bulunmuştur.

5. Sonuç

Sonuç olarak baktığımızda, İşkoliklik her ne kadar pozitif bir kavram gibi görünse de çalışan davranışlarının birçoğu üzerinde negatif etkileri bulunmuştur. Özellikle İşkolik çalışanların işlerini hayatlarının en önemli parçası olarak görmelerinden dolayı performansları, verimlilikleri, üreticilikleri, iyi oluşları ve işe bağlılıkları gibi çalışan davranışları üzerinde olumlu varsayımların aksine, sadece durumsal değerlendirmeler açısından iş doyumlarına eğer yaptıkları işin karşılığını yeterince aldıklarını düşündükleri zaman olumlu davranışlar sergiledikleri görülmüştür. Ayrıca, İşkoliklik çalışanlarda yıpranma, tükenmişlik ve iş-aile, iş-yaşam çatışmasına sebep olmakla birlikte, iş-yaşam dengesini de bozması nedeniyle çalışanların davranışlarına etkisi genellikle negatif olarak yansımıştır.

KAYNAKÇA

- Andreassen, C. S., Hetland, J., & Pallesen, S. (2014). Psychometric assessment of workaholism measures. *Journal of Managerial Psychology*, 24(1), 7–24.
- Aziz, S., & Zickar, N. J. (2006). A cluster analysis investigation of workaholism as a syndrome. *Journal of Occupational Health Psychology*, 11(1), 52–62.
- Bakker, A. B., Demerouti, E., Oerlemans, W., & Sonnentag, S. (2013). Workaholism and daily recovery: A day reconstruction study of leisure activities. *Journal of Organizational Behavior*, 34(1), 87–107.
- Bakker, A. B., Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., & Taris, T. W. (2008). Work engagement: An emerging concept in occupational health psychology. *Work & Stress*, 22(3), 187–200.
- Bakker, A. B., Shimazu, A., Demerouti, E., Shimada, K., & Kawakami, N. (2014). Work engagement versus workaholism: A test of the spillover-crossover model. *Journal of Managerial Psychology*, 29(1), 63–80.
- Balducci, C., Alessandri, G., Zaniboni, S., Avanzi, L., Borgogni, L., & Fraccaroli, F. (2021). The impact of workaholism on day-level workload and emotional exhaustion, and on longer-term job performance. *Work & Stress*, 35(1), 6–26.
- Boatema, M. A., Oppong Asante, K., & Agyemang, C. B. (2019). The moderating role of psychological flexibility in the relationship between organizational commitment, workaholism, job security, and corporate entrepreneurship among information technology workers in accra, ghana. *SAGE Open*, 9(3), 2158244019871063.
- Burke, R. J. (2000a). Workaholism in organizations: concepts, results and future research directions. *International Journal of Management Reviews*, 84, 167–172.
- Burke, R. J. (2000c). Workaholism in organizations: psychological and physical well-being consequences. *Stress Medicine*, 16(1), 11–16.
- Burke, R. J. (2008). Working to live or living to work: should individuals and organizations care? *Journal of Business Ethics*, 2(1), 1–16.
- Brummelhuis, L. L. & Rothbard, N. P. (2018). How being a workaholic differs from working long hours and why that matters for your health. Retrieved June 2, 2023, from <https://hbr.org/2018/03/howbeing-a-workaholic-differs-from-working-long-hours-and-why-that-matters-for-your-health>.
- Caesens, G., Stinglhamber, E., & Luypaert, G. (2014). The impact of work engagement and workaholism on well-being: The role of work-related social support. *Career Development International*, 19(7), 813–835.
- Cantarow, E. (1979). Women Workaholics, *Mother Jones*, 6(56).

- Cheung, F., Tang, C. S., Lim, M. S. M., & Koh, J. M. (2018). Workaholism on job burnout: A comparison between American and Chinese employees. *Frontiers in psychology, 9*, 2546.
- Chung, H., & Van der Lippe, T. (2020). Flexible working, work–life balance, and gender equality: Introduction. *Social Indicators Research, 151*(2), 365-381.
- Clark, M. A., Michel, J. S., Zhdanova, L., Pui, S. Y., & Baltes, B. B. (2016). All work and no play? A meta-analytic examination of the correlates and outcomes of workaholism. *Journal of Management, 42*(7), 1836-1873.
- Deng, S., & Gao, J. (2017). The mediating roles of work–family conflict and facilitation in the relations between leisure experience and job/life satisfaction among employees in Shanghai banking industry. *Journal of Happiness Studies, 18*(6), 1641–1657.
- Dodge, R., Daly, A.P., Huyton, J. & Sanders, L.D. (2012). “The challenge of defining wellbeing”. *International Journal of Wellbeing, 2*(3), 222–35.
- Falco, A., Girardi, D., Kravina, L., Trifiletti, E., Bartolucci, G. B., Capozza, D., & De Carlo, N. A. (2013). The mediating role of psychophysical strain in the relationship between workaholism, job performance, and sickness absence. *Journal of Occupational and Environmental Medicine, 55*(11), 1255-1261.
- Friedman, S. D., & Lobel, S. (2003). The happy workaholic: A role model for employees. *Academy of Management Perspectives, 17*(3), 87-98.
- Gorgievski, M. J., Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2010). Work engagement and workaholism: Comparing the self-employed and salaried employees. *The Journal of Positive Psychology, 5*(1), 83-96.
- Gorgievski, M. J., Moriano, J. A., & Bakker, A. B. (2014). Relating work engagement and workaholism to entrepreneurial performance. *Journal of Managerial Psychology, 29*(2), 106-121.
- Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of management review, 10*(1), 76-88.
- Griffiths, M. D., Demetrovics, Z., & Atroszko, P. A. (2018). Ten myths about work addiction. *Journal of Behavioral Addictions, 7*, 1–13.
- Jellinek, E. M. (1960). *The disease concept of alcoholism*. New Haven: Hillhouse.
- Jenaabadi, H., Nejad, B. A., Abadi, F. S. M., Haghi, R., & Hojatinasab, M. (2016). Relationship of workaholism with stress and job burnout of elementary school teachers. *Health, 8*(01), 1.
- Johnstone, A., & Johnston, L. (2005). The relationship between organizational climate, occupational type and workaholism. *New Zealand Journal of Psychology, 34*, 181–188.

- Jyothi Sree, V., & Jyothi, P. (2012). Assessing work-life balance: From emotional intelligence and role efficacy of career women. *Advances in Management*, 5(6), 35-43.
- Kanai, A., & Wakabayashi, M. (2001). Workaholism among Japanese blue-collar employees. *International Journal of Stress Management*, 8, 129-145.
- Karapınar, P.B., Camgoz, S.M. & Ekmekci, O.T. (2019). “Employee well-being, workaholism, work– family conflict and instrumental spousal support: a moderated mediation model”. *Journal of Happiness Studies*, 1, 1-21.
- Killinger, B. (1991). *Workaholics: the respectable addicts*. New York: Simon & Schuster.
- Machlowitz, M. (1980). *Workaholics*. Westview Press.
- Kutunis, R. Ö., (2015). *Türkiye’de Örgütsel Davranış Çalışmaları*. Ankara. Gazi Yayınevi.
- Lee, Y., Lee, J. Y., & Lee, J. (2022). The relationship between work engagement and workaholism: a systematic review and meta-analysis. *European Journal of Training and Development*, 46(9), 996-1028.
- López-Igual, P., & Rodríguez-Modroño, P. (2020). Who is teleworking and where from? Exploring the main determinants of telework in Europe. *Sustainability*, 12(21), 8797.
- Machlowitz, M. M. (1978). *Determining The Effects Of Workaholism*. Yale University.
- Malinowska, D. (2018). How to counter the ten myths about work addiction. Three postulates for future research. *Journal of Behavioral Addictions*, 7(4), 871–874.
- Malinowska, D., & Tokarz, A. (2021). Workaholism components in relation to life and work values. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 19, 529-545.
- Mosier, S. K. (1983). *Workaholics: An analysis of their stress, success and priorities*. Unpublished Master’s thesis. University of Texas at Austin.
- Naughton, T. J. (1987). A conceptual view of of workaholism and implications for career counseling and research. *The Career Development Quarterly*, 35, 180–187.
- Ng, T. W., Sorensen, K. L., & Feldman, D. C. (2007). Dimensions, antecedents, and consequences of workaholism: A conceptual integration and extension. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 28(1), 111-136.
- Oates, W. (1971). *Confessions of a workaholic: the facts about work addiction*. New York: World Publishing.

- Peiperl, M., & Jones, B. (2001). Workaholics and overworkers: Productivity or pathology? *Group & Organization Management*, 26(3), 369-393.
- Porter, G. (1996). Organizational impact of workaholism: suggestions for researching the negative outcomes of excessive work. *Journal of occupational health psychology*, 1(1), 70.
- Robinson, B. E. (1989). *Work addiction*. Deerfield Beach, FL Health Communications.
- Robinson, B. E. (1996). The psychosocial and familial dimension of work addiction: preliminary perspective hypotheses. *Journal of Counseling and Development*, 74, 447-452.
- Salanova, M., Del Libano, M., Llorens, S., & Schaufeli, W. B. (2014). Engaged, workaholic, burned-out or just 9-to-5? Toward a typology of employee well-being. *Stress and Health*, 30(1), 71-81.
- Schaufeli, W. B., Shimazu, A., & Taris, T. W. (2009). Being driven to work excessively hard: The evaluation of a two-factor measure of workaholism in the Netherlands and Japan. *Cross-Cultural Research*, 43(4), 320-348.
- Schaufeli, W. B., Taris, T. W., & Bakker, A. B. (2006). Dr. Jekyll or Mr Hyde? On the differences between work engagement and workaholism. In R. J. Burke (Ed.), *Research companion to working time and work addiction* (pp. 193-217). Edward Elgar Publishing.
- Schaufeli, W. B., Taris, T. W., & Van Rhenen, W. (2008). Workaholism, burnout, and work engagement: three of a kind or three different kinds of employee well-being? *Applied psychology*, 57(2), 173-203.
- Scott, K. S., Moore, K. S., & Miceli, M. P. (1997). An exploration of the meaning and consequences of workaholism. *Human Relations*, 50, 287-314.
- Shimazu, A., & Schaufeli, W. B. (2009). Is workaholism good or bad for employee well-being? The distinctiveness of workaholism and work engagement among Japanese employees. *Industrial Health*, 47(5), 495-502.
- Shimazu, A., Schaufeli, W. B., Kamiyama, K., & Kawakami, N. (2015). Workaholism vs. work engagement: The two different predictors of future well-being and performance. *International journal of behavioral medicine*, 22(1), 18-23.
- Spence, J. T., & Robbins, A. S. (1992). Workaholism: definition, measurement, and preliminary results. *Journal of Personality Assessment*, 58(1), 160-178.
- Taris, T. W., Schaufeli, W. B., & Shimazu, A. (2010). *The push and pull of work: About the difference between workaholism and work engagement* (pp. 39-53). Work engagement: A handbook of essential theory and research. New York: Psychology Press.
- Taris, T. W., Schaufeli, W. B., & Verhoeven, L. C. (2005). Workaholism in the Netherlands: Measurement and implications for job strain and work-nonwork conflict. *Applied Psychology*, 54(1), 37-60.

- Taylor, E. A., Huml, M. R., & Dixon, M. A. (2019). Workaholism in sport: A mediated model of work–family conflict and burnout. *Journal of Sport Management*, 33(4), 249-260.
- Van Beek, I., Taris, T., & Schaufeli, W. B. (2011). Workaholic and work engaged employees: dead ringers or worlds apart? *Journal of Occupational Health Psychology*, 16, 468–482.
- Xu, X., Elliott, B., Peng, Y., Jalil, D., & Zhang, W. (2021). Help or hindrance? A daily diary study on the workaholism–performance relation. *International Journal of Stress Management*, 28(3), 176-185.
- Xu, X., Peng, Y., Ma, J., & Jalil, D. (2023). Does working hard really pay off? Testing the temporal ordering between workaholism and job performance. *Journal of Occupational and Organizational Psychology (Early View)*.
- Yang, X., Qiu, D., Lau, M. C., & Lau, J. T. (2020). The mediation role of work-life balance stress and chronic fatigue in the relationship between workaholism and depression among Chinese male workers in Hong Kong. *Journal of behavioral addictions*, 9(2), 483-490.

İşyeri Sosyal Cesaret Davranışları

Yasemin Gülbahar¹

Özet

Cesaret davranışlarına yönelik ilgi her ne kadar insanoğlunun varlığı kadar eski ise de akademik bağlamda cesaretin potansiyel işyeri etkisine yönelik ampirik çalışmalar henüz başlangıç aşamasında ve kavramın içeriğine yönelik sunduğu veri açısından da yeterli değildir. Sosyal cesaret davranışlarını örgütteki hayırsever davranışların ötesinde örgüte zarar veren davranışların karşısında bireysel temelli bir mücadele yöntemidir. Büyük Beş Kişilik boyutları ile ilişkilendirilen bu davranışların örgüt ortamında bireysel ve örgütsel pek çok pozitif sonuçları ortaya konmuştur. bu bağlamda bu çalışmanın amacı sosyal cesaret davranışlarının kapsamı ve önemini belirterek örgütsel ortamdaki ortaya çıkış nedenleri ve sonuçlarını ortaya koymaktır.

GİRİŞ

Sosyal cesaret davranışları, bireyin sosyal iyi-olma haline (ör. ilişkiler, kamu imajı) yönelik önemli risk taşıyan ve öncelikle toplum yanlısı nedenlerle gerçekleştirilen bilinçli ve kasıtlı eylemler olarak ifade edilmektedir (Detert ve Bruno, 2017; Howard, 2019). Örgütsel ortamda bu davranışlar bireyin belirli olumsuz sonuçları öngörmesine rağmen hatalarını kabul etmesi, olumsuz dahi olsa endişelerini duyurması ya da sapkın bir iş arkadaşını şikayet etmesi gibi davranışları içermektedir (Howard vd., 2022). Bu davranışların örgütsel yansımaları konusunda farklı görüşler mevcuttur ve genel olarak örgütsel vatandaşlık alanında değerli davranışlar olarak görülmektedir (Larsen ve Giles, 1976; Hannah vd., 2011). Fakat bu cesaret örneğinin olumsuz özelliklerle de ilişkili olduğuna yönelik bilgiler mevcuttur. Örneğin narsisizmin sosyal cesaret üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri belirlenmiştir (Howard vd., 2022).

1 Dr., Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı., yaseminn@windowslive.com,
ORCID: 0000-0002-0214-3983

Cesaret ile ilgili yabancı literatür kavramın antik yunan kökeni üzerine odaklanmaktadır. M.Ö. 8 ve 7. yy.'a dayanan kavram kahramanlık ve soyluluk kapsamında açıklanarak bireyin dünyadaki yerini belirlemesi şeklinde daha bireysel ve bencil bir anlamla ifade edilmiştir. Eflatun ve Aristoteles ile de kavram ölçülülük boyutunu kazanarak korkusuzluk (düşüncesizlik) ile korku arasında olma şeklinde tanımlanmıştır.

İslami bakış açısına göre kavram bireysellik ve bireysel kazançların ötesinde tutularak sahip olunan gücün öfke, hırs ve bencillik ile kazanç sağlamanın ötesinde insan onurunu koruyarak, korkaklık yapmadan gücün ölçülü kullanılması şeklinde ele alınmıştır (örn. Kindî, 2014; Râzî, 2016; Fârâbî, 1961). İslami görüşte cesaretin iki uç noktaları olan ataklık ve korkaklık nefsin olumsuz iki ucunu ve nefsin öfke gücünün yansımaları temsil ettiği için tavsiye edilmeyerek karşı çıkmıştır (İbn Miskeveyh, 2017). Ayrıca, bireyin davranışlarını iffet, cesaret, hikmet ve adalet erdemleriyle kemale erdirmesinin gerekliliğine işaret edilmektedir (İbn Sînâ, 2015, s. 367-370).

18. ve 19. yüzyıllarda kavrama yönelik yeni bakış açıları modern teorileştirme ve ampirik araştırmaların çoğunun temelini oluşturmuştur. Bu noktada kavrama boyutları açısından yaklaşım ve erken çalışmalar olsa da ahlaki cesaret boyutu ele alınmıştır (Kidder, 2005; Miller, 2002). Her ne kadar kavrama teorik bir yaklaşım ele alınmış olsa da ahlaki cesaret sadece toplum tarafından kabul edilmeyen romantik ilişkiler çerçevesinden irdelenmiştir. Böylece ilk tanımlamalar ahlaki cesareti sosyal tepki veya aşağılanma riskine isteklilik olarak kavramsallaştırmıştır (Sidgwick, 1981). Sonraki tanımlarda ise, “rahat olmadığında ya da sadece kendin amaçlı olsa dahi harekete geçme kararlılığı” olarak tanımlanmıştır (Rossouw, 2002, s. 414). Kavramın bu ilk tanımları farklı kültür ve toplumlar açısından kabul noktasında olumsuzluklar içermektedir. Bir sonraki aşamada ise psikolojik cesaret ilgi kazanmış ve bu kavram daha iyi bir insan ya da çalışan olmak için zor bir görevi üstlenmek şeklinde ele alınmıştır (Putman, 1997). Kavram zamanla psikolojinin farklı alanlarında (Evans ve White, 1981) ve sonrasında da tıp ve askeri alanda (Adler ve Hansen, 2012; Cox vd., 1983) kullanılmıştır.

Sosyal ve ahlaki açıdan konu uzun süredir araştırılmış olsa da örgütsel ortamda konunun önemine dair çok az araştırma yapılmıştır (Detert ve Bruno, 2017; Holmes ve Howard, 2022). Yönetim alanında kavram 21 yüzyılda ilgi görmeye başlamıştır. Kavrama yönelik yaklaşım öncelikle yönetsel bir yetkinlik çerçevesinde, sonrasında ise yönetici liderlik temeli kurumsal rekabet, kimlik süreci ve birey-örgüt ilişkileri açısından ele alınmıştır (Detert ve Bruno, 2017, s. 598).

Önemli bir nokta kavramın bireydeki yansımasındaki iki uçlu sonucu nedeni ile örgütsel yansıması ile ilgilidir. Yani, cesaret davranışlarının örgütsel ortamda birbirine zıt sonuçlar doğurma olasılığıdır. Örneğin, örgüt ortamındaki öncül ve sonuçlarına yönelik bazı çalışmalar bulunmaktadır (Howard & Cogswell, 2019; Koerner, 2014). Bu çalışmalarda cesaret davranışlarını motive eden öncüllerin aynı zamanda sapkın davranışları da motive ettiği sonucu elde edilmiştir (Pury vd., 2015). Bu oldukça önemli aynı zamanda da davranışların karanlık noktasına dikkat çeken bir sonuçtur.

CESARET KAVRAMI ve BOYUTLARI

Cesaretin en yaygın kabul gören akademik tanımı cesareti “(a) istekli, kasıtlı bir eylem (b) birey için önemli tehlike, zorluk veya risk içeren durum ve (c) öncelikle asil bir iyiliği veya ahlaki açıdan değerli bir amacı gerçekleştirmek için motive edilmiş bir durum” (Rate, 2010, s. 47; Holmes ve Howard, 2022) olarak ifade etmektedir. Cesaret, prososyal niyetle gerçekleştirilen kasıtlı, bilinçli ve riskli bir davranıştır. Dahası, bir kişilik özelliği olarak ifade edilmektedir (Rate vd., 2007; Rate, 2010). Koerner (2014) cesareti “davranışların, bilişlerin ve duyguların bir kümesi” olarak ifade eder (s. 64). Cesaret davranışlarını anlak gösterilen cesarettten ayıran en önemli özelliği bu davranışların tekrarlayan nitelikte olmasıdır (Pury ve Starkey, 2010). Bu sebeple cesaret sadece bir kişilik özelliği değil aynı zamanda bir süreç özelliği göstermektedir (Rate, 2010). Cesur davranışların dört özelliği bulunmaktadır (a) kasıt, (b) tedbir, (c) risk (d) ve asil niyetler (Rate vd., 2007). Bahsedilen asil niyetler ise toplum yanlısı niyet ve davranışlar olarak açıklanmaktadır (Howard ve Alipour, 2014). Bockorny (2015), cesaretin dört özelliğinden kasıt kriterinin cesaretin kilit noktası olduğunu vurgulamaktadır. Bu tanımlara ek olarak Detert ve Bruno (2017), bu eylemlerin çalışma alanıyla ilgili olması durumunda “iş yeri cesareti”nden bahsedilebileceğini eklemiştir.

Cesaret ile ilgili tanımlar dikkate alındığında, cesaret davranışlarının oluşumu özellik olarak cesaretin mevcudiyetine bağlıdır. Cesaretin bireysel tezahürü ancak davranışa yansıması ile gerçekleşir ve örgüt ortamında ancak davranışsal cesarettten bahsedilebilir. Cesaret davranışları özellik davranışına göre daha esnek bir yapıdadır ve örgüt içinde öncüllerden daha fazla etkilenir (Howard ve Cogswell, 2019)

Örgüt ortamında cesaret ile ilgili cesaretin doğası sebebiyle farklı yaklaşımlar doğmuştur. Bireylerin cesaretlerini artırmak konusunda onlara verilecek desteğin cesaretin kullanım şekli üzerinde bir kontrole sahip olmayacağı belirtilerek bu konuda bir uyarı dile getirilmektedir (Pury vd.,

2015). Bu durum konunun önemle araştırılması ve öncülleri ile birlikte sonuçlarının da örgütsel ortamda detaylı bir şekilde ortaya konularak ahlaki sonuçlarının belirlenmesini gerektirmektedir. Elbette ki böyle bir zorunluluk bu davranışların teşvik edilmesi konusunda titiz bir yaklaşımı da beraberinde getirecektir. Örneğin bazı çalışmalar bu davranışların gerekli olduğunu savunarak önemini dile getirmiştir (Howard ve Cogswell, 2019; May, 1994). Örneğin tehlikeli işlerde çalışırken hatalı davranış sergileyen bir iş arkadaşını uyarmak sosyal cesaret davranışına örnektir. Bu davranış hayat kurtarıcı olabileceği içinde desteklenmektedir (Geller, 2017). Fakat aynı zamanda arkadaşları tarafından da eleştirilebilmektedir. Cesaret davranışları ile ilgili bir diğer önemli nokta ise bu davranışları çevredeki diğerlerinin katlanarak artan bir şekilde taklit etmesidir (Geller, 2017).

Her ne kadar bu davranışlar örgüt içinde diğer birçok davranışı kapsayan bir üst yapı gibi görünse de doğası gereği algısal bir yapıdır ve bir eyleme yönelik atıftır (Detert ve Bruno, 2017). Sosyal bir olgu olması nedeni ile sadece ilgili olaya yönelik o an için gerçekleşen bir algıdır ve farklı zamanlarda bu algı değişebilir (Hannah vd., 2007; Miller, 2002). Bu noktada asıl üzerine odaklanılacak konu ilgili eylemin riskli, değerli ve çalışma alanıyla ilgili olmasıdır ve zaman ve duruma göre eylemin şekli değişebilmektedir (Galperin, 2012).

Cesaret davranışları kavramının temeli Büyük Beş kişilik özellikleri kuramına ilişkisel olarak dayandırılrsa da (Howard, 2019; Howard vd., 2017; Howard ve Holmes, 2019) son çalışmalarda kavram HEXACO kişilik yapısı modeli ile açıklanmaktadır (Howard, 2021). Altı faktör veya boyut dürüstlük-alçakgönüllülük, duygusallık, dışadönüklük, uyumluluk, sorumluluk ve deneyime açıklığı içerir (Ashton ve Lee, 2007). Cesaret bu boyutlardan dürüstlük-alçakgönüllülük boyutu ile bağdaştırılmaktadır (Howard, 2021). Bu boyut samimiyet, adalet, açgözlülükten kaçınma ve alçakgönüllülük yönleriyle tanımlanır (Ashton ve Lee, 2009). Dürüstlük-alçakgönüllülük başkalarını manipüle etmekten kaçınma, zenginliğe karşı ilgisizlik gösterme, sosyal statüye sahip olmama ve kurallara uyma eğilimini ifade eder (Ashton ve Lee, 2007; Lee vd., 2005). Yani dürüstlük-alçakgönüllülük açık etik ve kişilerarası yönleri içerir ve başkalarına şefkatle davranmakla ilgilidir (Ashton vd, 2014). Bu yönler bu bakımdan cesaretle ilişkilendirilir ve cesaret davranışlarının öncülü olarak görülür (Howard, 2021).

Cesaret davranışları ödül ya da süreç olarak görülen bakış açısından ayrılarak bir kişilik özelliği olarak tanımlanır (Pury ve Starkey, 2010). Cesareti bir kişilik özelliği olarak kavramlaştırmak bu özelliğe sahip bireyler ile sahip olmayanlar arasında bir sınır getirir. Ayrıca süreç açısından bakıldığında

cesaret davranışlarının bir kişilik özelliği olarak görülmesi için tekrarlayan yapıda olması gerektiği ileri sürülür (Howard ve Alipour, 2014; Pury ve Starkey, 2010).

Cesaret alana özgüdür ve cesaret davranışları üzerine yapılan çalışmalar kavramın üç boyutunu ortaya koymuştur (Schilpzand, 2008; Sekerka ve Bagozzi, 2007; Howard vd., 2017): fiziksel cesaret, ahlaki cesaret ve sosyal cesaret. Bu davranışlardan ilki *fiziksel cesaret* bireyin fiziksel iyi-olma durumunu riske atan toplum yanlısı davranışlar sergileme eğilimini (Clancy, 2003) ifade etmektedir. *Ahlaki cesaret* net bir açıklama ortaya konulmasa da (Halmburger vd., 2015) başkalarına yönelik risklerin üstesinden gelmek, norm ihlallerini ele almak, özgünlüğü ifade etmek ve aşırı durumlarda dahi cesaret göstermek şeklinde çerçeveselendirilmiştir (Howard ve Cogswell, 2018, s. 3). Son olarak *sosyal cesaret* ise, bireyin sosyal iyi-olma halini riske atan toplum yanlısı davranışlar sergileme eğilimidir (Howard vd., 2017; Woodard ve Pury, 2007).

Fiziksel cesaret boyutu bireyin karşılaştığı risklerin fiziksel özelliklerine yönelik olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar bu davranış savaş ve fiziksel güç gerektiren durumlarda önemli olsa da pek çok yazar bu davranışları iş ortamında fazlaca gerek olmayan ya da nadir olarak rastlanılan davranışlar olarak tanımlamaktadır. Bu noktada acil durum yardım ve müdahale ekipleri, sağlık çalışanları ve çok tehlikeli meslek grubunda çalışanlar açısından durum çok fazla ele alınmamıştır (Lachman, 2007). Diğer bir cesaret boyutu ise ahlaki cesarettir. Fakat bu boyutun tanımı üzerinde ortak bir görüş bulunmamaktadır ve kavram etik davranışlardan net bir şekilde ayrılmaz (Howard ve Cogswell, 2018). Bir diğer önemli husus ise ahlak kavramının farklı kültürlerde farklı ele alınışının ahlaki davranış ölçüsünün farklı yorumlanmasına sebebiyet vereceğidir. Bu özelliği nedeni ile karşılaştırmalı kültür araştırmalarında aynı ya da benzer özellikteki ölçeklerin farklı kültürlerde farklı uçlarda sonuçlar doğurabilme sorunsalı ile karşı karşıyadır. Son boyut ise, sosyal cesaret davranışları boyutudur. Örgütsel ortamda en çok karşılaşılan ve en önemli olarak görülen cesaret davranışı sosyal cesarettir (Geller ve Veazie, 2009; Howard vd., 2017). Örgüt üyeleri bu davranışların kendileri açısından riskli sonuçlar doğuracağını bilseler dahi davranış sergileme eğilimindedir (Howard, 2021).

Bu boyutlar dışında ayrıca Putman psikolojik istikrarı kaybetme riskinin olduğu eylemleri içeren *psikolojik cesaret* kavramını da ortaya koyar (Putman, 1997). Psikolojik cesaret davranışları, korkulu bir duruma yaklaşma gibi belirgin davranışlar ile kabullenmenin rol oynadığı örtülü, zihinsel eylemleri içermektedir. Putman'a (1997) göre psikolojik cesaretinin örnekleri bilişsel

uyumsuzluğu gerçekçi bir şekilde yönetmek, gerçekliğin hoş olmayan yönleriyle yüzleşmek, yani derinlere yerleşmiş psikolojik istikrarsızlık korkusuyla yüzleşmek şeklinde ifade edilmektedir. Bu sorunlarla yüzleşmek ve üstesinden gelmekle bireylerin iyi-olma hallerinin arttığı sonucunun olduğu bildirilmektedir.

Genel olarak, cesaret kavramı örgüt özelinde rastlayabileceğimiz ve sınırları zaman ve şekille çizilemeyen sadece ilgili olaya özgü, değerli ve bilinçli davranışlardır. Bu davranışın boyutlarının tamamı örgütsel ortamda görünse de en çok rastlanılan davranış sosyal cesaret davranışlarıdır. Burada dikkat edilecek en önemli nokta ise, bu davranışların iş yerinde sergilenmesi gerekliliği yerine işe yönelik olmasıdır (Detert ve Bruno, 2017).

SOSYAL CESARET DAVRANIŞLARI ve ÖNEMİ

Sosyal cesaret davranışları, “içerdiği riskler ile bireyin başkalarının gözündeki itibarını zedeleyebilecek cesur davranışlardır” (Howard vd, 2017, s. 675). Bu davranışlar, bireyin sosyal itibarına zarar verebilecek bilinçli, kasıtlı ve toplum yanlısı eylemleri ifade eder ve örgütsel mevcudiyetine yönelik kanıtlar mevcuttur (Detert ve Bruno, 2017; Howard vd, 2017). Sosyal cesaret davranışları, kişinin sosyal imajını riske atmayı ve ayrıca ilişkilerine zarar vermeyi içerir. En önemlisi de risklerin her ikisi de genellikle işyerinde meydana gelir. Bu sebeple bu davranışlar örgüt bağlamında ele alınır. Bu açıdan sosyal cesaret davranışları cesarete yönelik davranışların örgüt içi birey grup ve organizasyon dâhilinde incelenmesini içerir (Holmes ve Howard, 2022). Bu tip davranışlara örnek olarak bireyin çalışma grubundaki itibarını zedeleyecek olsa da hatalarını kabul etmesi ya da yöneticilerin performans değerlemesi yaparken astlar ile ilişkisini bozabilecek olsa dahi gerçekçi değerlendirme yapması verilebilir (Howard, 2021, s. 1). Ayrıca çalışanlar organizasyonlarının, iş arkadaşlarının ve hatta kendilerinin iyiliği için iş arkadaşlarıyla olan arkadaşlıklarını ve/veya sosyal imajlarını riske atmakla görevlendirilir (Howard ve Cogswell, 2018, s. 3). Sonuçları kendileri açısından olumsuz görünse dahi örgütsel süreç faydası yönünde davranış sergiler. Bu davranışlar örgüt iyiliği için istenmeyen ve küçük düşürücü bir görevi üstlenmek, bir yardım gerçekleştirmek ya da yanlış giden bir sorunu çözmek adına atılan adımları kapsamaktadır.

Örgütsel yaşam içeriğindeki iş ve ilişkileri örgüt bireyleri için pek çok risk ve tehlikeleri barındırmaktadır. Böyle bir ortam işgörenler üzerinde korku ve strese sebep olmaktadır. Cesaret, risklerin ve ardından gelen korkunun üstesinden gelmek için psikolojik ve davranışsal bir kaynağı temsil edebildiği için örgütlerde önemlidir (Koerner, 2014). Ayrıca diğer önemli özelliği de

cesaretin örgütün temel bir özelliği ve lider olmak için gerekli bir bileşeni (Kouzes ve Posner, 2008) olmasıdır. Korku başarının önündeki en büyük engellerdendir (Gülbahar ve Karadal, 2022). Cesaret bireye mevcut korkunun üzerine giderek engelleri ortadan kaldırmaya ve başarıya odaklanmaya izin verir. Korkunun sebep olduğu felç durumu yok eder (Sarros ve Cooper, 2006). Cesaret bulaşıcıdır ve olumlu yönde kullanıldığında tüm bireyler ve toplamda örgüt için fayda sağlar.

Sosyal cesaret, önemli örgütsel ve kişisel sonuçlar için bir belirleyici olarak görülmektedir (Howard ve vd., 2017; Howard, 2019). Örgüt ilişkilerinde sosyal cesaretin varlığı ve diğer örgütsel sonuçlarla ilişkisi ampirik olarak ortaya konulmuş ve örgütsel vatandaşlık ve iş performansı ile ilişkisi sunulmuştur (Howard vd., 2017). Diğer taraftan bireysel farklılıklar sunduğu da ortaya konmuştur. Örneğin cinsiyet yönünden kadın ve erkeklerin farklı sosyalleşme süreçlerinden geçmeleri nedeni ile sosyal cesaret davranışı sergilemeleri açısından farklılıklar gösterebilecekleri belirtilmiştir (Howard ve Fox, 2020).

Sonuç olarak sosyal cesaret davranışları işe yönelik çoğu kez bireyin belirli risk ve olumsuz algılara maruz kalmasına sebep olabilecek genellikle pozitif yönlü davranışlardır. Belirli bir tanım ve şekil sınırı olmaksızın iş tanımları kapsamında yer almayan, bireysel inisiyatiflerden oluşan davranışlardır. Bu sebeple bu davranışların doğası sebep ve sonuçlarını incelemek örgüt açısından oldukça önemli bir anlayış oluşturacaktır.

SOSYAL CESARET DAVRANIŞLARININ ÖNCÜL ve SONUÇLARI

Sosyal cesaret davranışlarının olumlu ve olumsuz sonuçları nedeni ile bu davranışların öncüllerini belirlemek olumsuz sonuçların engellenmesi ya da bu davranışların yönlendirilmesi açısından oldukça önemlidir. Cesaret üzerine yapılan araştırmalar olayı motivasyon teorileri kapsamında ele almış ve insan davranışlarının belirleyicisi olan maliyet-fayda değerlemesini cesaret davranışlarının açıklamasında kullanmıştır (Hannah vd., 2007; Rate vd., 2007; Howard ve Cogswell, 2018). Özellikle Brandstätter ve diğerleri (2016) insanların faydaları değerli görerek ve zararları önemsizleştirerek cesur davranışlar sergileme eğiliminde oldukları yönünde kanıt sunmaktadır. Bu davranışların belirli bir öz değerlendirme sürecinden geçirilerek gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Sosyal cesaret davranışlarının potansiyel riskleri ve faydalarına ilişkin bilişsel değerlendirmelerin, sosyal bağlamda cesareti canlandırma sürecinde kritik bir adım olduğu ileri sürülmektedir (Howard ve Cogswell, 2018). Luthans ve diğerleri (2015)

cesaret ile psikolojik kapital arasında ilişki olduğunu öne sürerek psikolojik kapitalin bir alt boyutu olabileceğini ileri sürmektedir. Psikolojik kapitalin cesareti öngördüğüne dair bazı kanıtlar da mevcuttur (Bockorny, 2015, Denny, 2023). Örneğin COVID-19 döneminde iyimserlik, umut, cesaret, sürekli farkındalık ve öz yeterliliğin dayanıklılığı doğrudan etkileyebileceği ve bunun da psikolojik sıkıntıyı önleyebileceği ortaya konmuştur (Chiesi vd., 2022).

Kavram üzerine yapılan araştırmalar öncelikle Büyük Beş (Howard, 2019; Howard ve Holmes, 2019) ve HEXACO çerçevesindeki kişilik özellikleri ile sosyal cesaret davranışları arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur (Howard, 2021). Öncülleri noktasında yapılan araştırmalarda kişilik, demografik özellikler, iş özellikleri, liderlik ve kültürün bazı yönlerinin sosyal cesaretin oluşumunu etkilediği yönünde bilgi sunulmaktadır (Howard ve Cogswell, 2019). Bu özellikler metanet, proaktif kişilik (kişilik), sosyal destek (iş özellikleri), güçlendirici liderlik (liderlik), güç mesafesi (kültür) ve yaş (demografi) olarak belirlenmiştir. Buna ek olarak Howard ve diğerleri (2017), Büyük Beş kişilik boyutlarının her birinin sosyal cesaretle ilgili olduğunu ve dışa dönüklük ve açıklığın en güçlü ilişkilere sahip olduğunu bildirmiştir. Howard (2021), cesaretin önemli kişisel risk içeren kasıtlı, bilinçli ve toplum yanlısı asil bir eylem tanımına dayanarak HEXACO boyutları ile sosyal cesaret davranışları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu boyutlardan dürüstlük-alçak gönüllük dışında beşinin sosyal cesaret üzerinde doğrudan veya dolaylı etkiye sahip olduğu gösterilmiştir. Yaklaşma ve kaçınma motivasyonunun ise bu boyutlardan dördünde aracılık etkisi gösterdiği bildirilmiştir. Reed (2020), cesur eylem için motivasyon da dahil olmak üzere altta yatan psikolojik koşullara dikkat çekmiştir. Ayrıca Rocha (2017), ahlaki değer ile birlikte durumsal ve kültürel faktörlerin cesaret algılarını etkilediğini belirtmektedir.

Öncüller üzerine yapılan ve cinsiyet açısından sosyal cesaret davranışlarının incelendiği bir çalışmada erkek ve kadınlar arasında sosyal cesaret göstermek konusunda farkın olmadığı ancak dolaylı etkilerin olduğu ortaya konmuştur. Kadınlar daha fazla prososyal davranışlar sergilerken erkeklerin daha fazla risk aldıkları, buradan hareketle sosyal cesaret davranışları açısından farklılıklar gösterdikleri sonucuna varılmıştır (Howard ve Fox, 2020). Koerner'ın (2014) çalışmasında cesur bireylerin öz-yeterliklerinin yüksek olduğu buna dayanarak da cesur bireylerin güçlü inançlara ve güçlü benlik kavramlarına sahip oldukları belirtilmiştir. Buna dayanarak cesaretin sadece kişilik özelliği olmadığını, aynı zamanda kimlik (benlik) kavramının oluşması, korunması ve geliştirilmesi ile yönlendirilebilir olduğunu ileri sürmektedir. Bu

çalışmada ayrıca sosyal cesaretin kişisel ve kişilerarası çatışmayı tetiklediği de belirtilmektedir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, cesaretin farklı yaşam bağlamları ve çeşitli yaş gruplarındaki ilişkileri ile örgüt ortamındaki ilişki ve sonuçları üzerine odaklanmıştır. Yaş grupları üzerine yapılan çalışmalarda çocuklukta cesaret ve dışadönüklük arasındaki anlamlı pozitif ilişki ve cesaret ile kaygı arasındaki negatif ilişki gösterilmiştir (Muris, 2009; Santilli vd., 2020). Cesaret açısından yaş düştükçe cesaretin arttığına yönelik sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin ergenlik döneminde gençlerin daha yüksek cesaret düzeyine sahip oldukları, korku duygusunu yönetebilen ve durumlarla başa çıkmak için daha fazla başa çıkma becerisine sahip oldukları, planlayarak ve tasarlayarak hedeflerine ulaşmak için daha fazla motive oldukları bildirilmiştir (Magnano vd., 2017). Elde edilen veriler yaş grubu açısından ele alındığında oldukça önemlidir. Çünkü cesaretin düşüncesizce hareketler olma hatasının ötesinde oldukça düşünceli ve kasıtlı ve ayrıca bilinçli bir eylem motivasyonu ile başlatıldığını göstermektedir. Öncülleri ile ilgili yapılan diğer çalışmalarda etkileşim adaleti ile işyeri sosyal cesaretini arasındaki ilişkiler incelendiğinde anlamlı ve pozitif sonuçlar elde edilmiştir (Gürsoy vd., 2022).

İş bağlamında kavrama yönelik yapılan çalışmalarda cesaretin pozitif sonuçları hakkında veriler bildirilmiştir. Örneğin cesaretin stresli durumlarla baş etme yeteneği ile pozitif, kaçınma ile negatif ilişkili olduğu bulunmuştur (Magnano vd., 2017). Ayrıca yüksek akademik performans üzerinde etkisi (Martin, 2011), çalışma performansı üzerinde risk zekası ve cesaretin hem doğrudan hem de işyeri sosyal cesareti aracılığıyla dolaylı etkisi bulunmuştur (Magnano vd., 2022). Yine, iyimserlik ve akademik tatmin arasındaki ilişkiye cesaretin tam aracılık etkisine sahip olduğu ve iyimserlik ve umudun yaşam tatmini, akademik tatmin ve gelişim üzerinde cesaret aracılığıyla dolaylı bir etkiye sahip olduğu bildirilmiştir (Lodi vd., 2022).

Diğer taraftan kavramın sonuçlarına yönelik yapılan diğer çalışmalarda cesaret davranışlarının, iş performansı ile pozitif ilişki kurarak örgütsel performansa her düzeyde fayda sağladığı belirtilmektedir (Tkachenko vd., 2020). Howard ve Holmes (2019) sosyal cesaret davranışlarının toplum yanlı ses çıkarma ya da sessizlik davranışı ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Burada önemli bir bulguda, bu davranışların aynı türdeki savunmacı ya da kabullenici davranışlarla bir ilişkisinin bulunamamış olmasıdır. Benzer şekilde işyerinde sosyal cesaretin işgörenlerin proaktif kişilik özelliğini ve prososyal ses çıkarma davranışı sergileme düzeylerini pozitif yönde etkilediği belirtilmiştir (Kanter vd., 2022). Bockorny (2015), riskin kaybı temsil ettiğini bu nedenle korkuya sebep olma potansiyeline

sahip olduğunu belirtmiştir. Rate ve diğerleri (2007), cesaretin dolaylı olarak yalnızca cesaretin içerdiği riski değil aynı zamanda beraberinde getireceği pozitif sonuçları elde etmek için gereken çabayı da tanımladığını, bu sebeple pozitif sonuçlarla ilişkili olduğunu ifade etmektedir.

Sonuçlar cesaretin örgütsel ortamda var olduğunu ve bir iyilik hareketinden çok kasıtlı, bilinçli ve her türlü olası negatif etkisine rağmen tekrarlayan şekilde yapılan toplumsal ve örgütsel iyiliğe yönelik hareketler olduğunu göstermektedir. Buradaki önemli husus bu davranışların bireysel davranışlar olduğu ve bireysel bir bilinç değerlemesi ile başlatıldığıdır. Bu sebeple örgütsel iyiliği her zaman doğru tahmin etmesindeki olası hatanın mevcudiyetidir. Ayrıca toplumsal ahlaki değer ve yargıların farklılıklar göstermesi nedeni ile en iyinin tahmininde hataların olması ihtimalidir. Bu sebeple bireysel cesaret davranışlarının örgütsel fayda açısından değerlendirilebilmesi için davranışların belirlenmesi ve örgütsel eğitim süreçleri ile yönlendirilmesi açısından yapılacak daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

SONUÇ

Pozitif psikolojinin kuramsal çerçevesinde cesaret önemli bir erdem olarak tanımlanmıştır (Peterson ve Seligman, 2004). Korkuya rağmen, kasıtlı ve asil bir amaç için harekete geçme yeteneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Norton ve Weiss, 2009; Rate vd., 2007). Bireyler örgüt yaşamında gün içerisinde pek çok kez diğer çalışanlara yardım faaliyetlerinde bulunmakta ve kendileri açısından zor olsa da bazı görevleri üstlenmektedir. Fakat cesaret davranışları bu davranışların ötesinde bireyi fiziksel olarak ya da sosyal açıdan zor duruma düşüren ve risk içeren davranışlardır. Cesaret bilişsel değerlendirmenin sonucudur, isteğe bağlıdır ve eylemlidir. Mevcut riske rağmen tasavvur edilmiş pozitif bir sonuç ile ilişkilidir (Rate, 2010; Rate vd., 2007). Ayrıca, işyerindeki cesaret eylemleri muhtemelen çok daha düşük sıklıkta, ancak önemli ölçüde daha yüksek belirginlik ve potansiyel etki ile meydana gelmektedir (Detert ve Bruno, 2017). Bu sebeple sıradan yardım faaliyetlerinden farklı ve bu tip davranışların ortaya konması bakımından zorluklarla dolu olmasına rağmen örgüt açısından etkisi büyük ve önemlidir.

Sosyal cesaret davranışlarını ayrıca örgüt içerisinde yardımcı hayırsever davranışlar olarak görmek konunun önemini sınırlayacaktır. Bu davranışlar sadece bireysel kahramanlık davranışlarından öte örgüt içerisinde karşılaşılması kuvvetle muhtemel negatif duygusallık, sinizm, örgüt karşıtı davranışlar, çatışmalar gibi birey ve örgüte zarar veren davranışların karşısında başlangıcı bireysel tabanlı bir mücadele yöntemidir. İş hayatının genellikle insanların toplu amaçlardan ziyade kişisel çıkarlarının peşinde koştuğu bir yer olarak

görüldüğü ve kişilerarası taciz, adaletsizlik ve kanunları çiğnemenin amaca ulaşmak için kullanılabilirdiği pek çok ortamda, işyeri cesaretinin ne zaman, neden ve nasıl teşvik edilip takdir edilebileceği bilgisi önem arz etmektedir.

Sosyal cesaret davranışlarının geri planda bireyin ahlaki yapısı ve kültürü ile alakalı olması sebebiyle davranışların yorumlanması noktasında sorunlarla karşılaşılabilir. Yani olayı gerçekleştiren bireyin bakış açısı ile (olayı yorumlama şekli), hedefteki bireylerin ve olay dışındakilerin aynı davranışı nasıl algıladıkları ve değerlendirdikleri noktasında farklılıklar oluşabilir. Birey açısından ahlaki kabul edilen bir davranış, diğerleri için gereksiz hatta zararlı olarak görülebilir. Örneğin sinizm, kural çiğneme, ifşa, prososyal sapkınlık, bencillik, vs. gibi davranışların “sosyal cesaret davranışları” dahilinde gerçekleştirilmesi farklı algılara sebep olacaktır. Bu sebeple cesaret davranışlarına yönelik dikkatli teorik ve ampirik incelemeler ve örgütsel ilişkisinin ortaya konması davranışın doğasının ve fayda-zararlarının ortaya konması açısından yararlı olacaktır.

Sosyal cesaret davranışları yine de pozitif yönlendirildiğinde örgüt ortamında yardımlaşma faaliyetlerinden düşük sıklıkla gerçekleşse dahi daha fazla fayda sağlayacaktır. Bu sebeple kavram daha günlük düşük riskli konular kapsamında ayrılarak daha yüksek riskli belirgin farklı davranışlar dahilinde incelenmiş ve önemli krizlerin yönetilmesi süreçlerinde değerlendirilmiştir (James ve Wooten, 2012; Murphy ve Conner, 2012; Detert ve Bruno, 2017). Bu sebeple konun hassas yönlerinin araştırılması örgütsel fayda açısından değerlendirildiğinde büyük katkılar sunacaktır.

Sonuç olarak sosyal cesaret davranışları örgütsel davranış literatüründe yeni olmasına rağmen önemli sorunlar için çözümler sunmaktadır. Davranışların altında yatan gerekçe ve sonuçların detaylı incelemelerinin beraberinde getireceği zorluklarla beraber bu alanda katkılar sunacağı takdir edilmelidir. Bu açıdan davranışların örgüt lehine şekillendirilmesi ve yönlendirilmesi için net bir kavramsal anlayışının oluşturulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adler, N. J. & Hansen, H. (2012). Daring to care: Scholarship that supports the courage of our convictions. *Journal of Management Inquiry*, 21: 128–139.
- Ashton, M. C. & Lee, K. (2009) The HEXACO–60: A short measure of the major dimensions of personality, *Journal of Personality Assessment*, 91:4, 340-345, DOI: 10.1080/00223890902935878
- Ashton, M. C. & Lee, K. (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, 11 (2), 150–166.
- Ashton, M. C., Lee, K. & De Vries, R. E. (2014). The HEXACO Honesty-Humility, Agreeableness, and Emotionality factors: A review of research and theory. *Personality and Social Psychology Review*, 18(2), 139–152.
- Bockorny, K. M. (2015). *Psychological capital, courage, and entrepreneurial success*. (Ph.D. Thesis), Bellevue University, Bellevue, DC, USA.
- Brandstätter, V., Jonas, K. J., Koletzko, S. H. & Fischer, P. (2016). Self-regulatory processes in the appraisal of moral courage situations. *Social Psychology*, 47, 201–213.
- Çağrıncı M. , (2013). *İslam Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Chiesi, F, Vizza, D., Valente, M., Bruno, R., Lau, C., Campagna, M.R., Lo Iacono, M. & Bruno, F. (2022). Positive personal resources and psychological distress during the COVID-19 pandemic: Resilience, optimism, hope, courage, trait mindfulness, and self-efficacy in breast cancer patients and survivors. *Supportive Care in Cancer*, 30, 7005–7014.
- Cox, D., Hallam, R., O'Connor, K. & Rachman, S. J. (1983). An experimental analysis of fearlessness and courage. *British Journal of Psychology*, 74, 107–117.
- Denny, Q. (2023). *Cognitive appraisal, workplace social courage, and psycap*. (Doctoral Dissertations and Projects). <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/4113>.
- Detert, J. R. ve Bruno, E. (2017), Workplace courage: review, synthesis, and future agenda for a complex construct, *Academy of Management Annals*, 11(2,) 593-639.
- Evans, P. D. & White, D. G. (1981). Towards an empirical definition of courage. *Behaviour Research and Therapy*, 19, 419–424.
- Fârâbî, (1961). *Aphorisms of the Statesman*. Al-Madani, F., Trans., Dunlop, D.M., Introd. Cambridge University Press, Cambridge.
- Galperin, B. L. (2012). Exploring the nomological network of workplace deviance: Developing and validating a measure of constructive deviance. *Journal of Applied Social Psychology*, 42, 2988–3025.

- Geller, E. S. (2017). *The courage to actively care: Cultivating a culture of interpersonal compassion*. New York: Morgan James Publishers.
- Geller, E. S. & Veazie, B. (2009). *The courage factor: Leading people-based culture change*. Virginia Beach, VA: Coastal Training Technologies Corporation.
- Gülbahar, Y. ve Karadal, H. (2022). Girişimcilik tutkusu ve metanet arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 7(18), 337-350.
- Gürsoy, A., Köksal, K., ve Mert, İ. (2022). İşyeri sosyal cesareti ile örgütsel adalet ilişkisi: Cinsiyete göre çoklu grup analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(29). 41. 10.21076/vizyoner.1136016
- Halmburger, A., Baumert, A. & Schmitt, M. (2015). Anger as driving factor of moral courage in comparison with guilt and global mood: A multimethod approach. *European Journal of Social Psychology*, 45(1), 39–51.
- Hannah, S. T., Sweeney, P. & Lester, P. (2007). Toward a courageous mindset: The subjective act and experience of courage. *The Journal of Positive Psychology*, 2(2), 129–135.
- Hannah, S.T., Avolio, B. & May, D. (2011), Moral maturation and moral conation: a capacity approach to explaining moral thought and action, *Academy of Management Review*, 36(4), 663-685.
- Holmes, P. E. & Howard M. C. (2022) The duplicitous effect of organizational identification: applying social identity theory to identify joint relations with workplace social courage and unethical pro-organizational behaviors, *The Journal of Positive Psychology*, DOI: 10.1080/17439760.2022.2109199
- Howard, M. & Fox, F. (2020). Does gender have a significant relationship with social courage? Test of dual sequentially mediated pathways. *Personality and Individual Differences*. 159. 109904. 10.1016/j.paid.2020.109904.
- Howard, M. (2021). Identifying social courage antecedents and mediating effects: Applying the HEXACO and approach/avoidance frameworks. *Personality and Individual Differences*. 173. 110637. 10.1016/j.paid.2021.110637.
- Howard, M. C. & Holmes, P. E. (2019). Social courage fosters both voice and silence in the workplace. *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*. <https://doi.org/10.1108/JOEPP-04-2019-0034>.
- Howard, M. C. (2019). Applying the approach/avoidance framework to understand the relationships between social courage, workplace outcomes, and well-being outcomes, *The Journal of Positive Psychology*, 14(6), 734-748.
- Howard, M. & Alipour, K. (2014). Does the courage measure really measure courage? A theoretical and empirical evaluation. *The Journal of Positive Psychology*, 9(5), 449–459.

- Howard, M. & Cogswell, J. (2018). The left side of courage: Three exploratory studies on the antecedents of social courage. *The Journal of Positive Psychology*, 1–17.
- Howard, M., Farr, J., Grandey, A. & Gutworth, M. (2017). The creation of the workplace social courage scale (WSCS): An investigation of internal consistency, psychometric properties, validity, and utility. *Journal of Business and Psychology*, 32(6), 673–690.
- Howard, M., Forde, W., Whitmore, J. & Lambert, E. (2022). “I alone can fix it”: Is social courage a bright side of narcissism?. *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*. 9. 10.1108/JOEPP-01-2021-0011.
- İbn Miskeveyh. (2017). *Tehzîbu'l-ablak: Ablâk Eğitimi*. (çev. Abdulkadir Şener vd.) İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- İbn Sînâ, (2015). *Risale fi'l-birr ve'l-ism, eş-Şeyhu'r-Reis İbn-i Sînâ* (çev. Gürbüz Deniz). Ankara: DİB Yayınları.
- James, E. H. & Wooten, L. P. (2012). *Orientations of positive leadership in times of crisis*. In K. S. Cameron & G. M. Spreitzer (Eds.), *Oxford handbook of positive organizational scholarship*: 882–894. New York, NY: Oxford University Press.
- Kanter, P., Pazarçık, Y., Durmaz, M. G. Arda, B. (2022). İşyerinde sosyal cesaretin prososyal ses çıkarma davranışı üzerindeki etkisinde proaktif kişiliğin aracılık rolünün belirlenmesi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14 (4), 2867-2877.
- Kidder, R. M. (2005). Moral courage, digital distrust: Ethics in a troubled world. *Business and Society Review*, 110: 485–505.
- Kindî. (2014). *Nefs Üzerine*. (çev. Mahmut Kaya). Felsefi Risâleler. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Koerner, M. M. (2014). Courage as Identity Work: Accounts of Workplace Courage. *The Academy of Management Journal*. 57. 63-93. 10.5465/amj.2010.0641.
- Kouzes J. M. & Posner B. Z. (2008). *A Leader's Legacy*. USA, CA, San Francisco: John Wiley & Sons.
- Lachman, V. (2007). Moral courage: A virtue in need of development? *Medsurg Nursing*, 16(2), 131.
- Larsen, K. S. & Giles, H. (1976). Survival or courage as human motivation: development of an attitude scale, *Psychological Reports*, 39(1), 299-302.
- Lee, K., Ogunfowora, B. & Ashton, M. C. (2005). Personality traits beyond the Big Five: Are they within the HEXACO space? *Journal of Personality*, 73(5), 1437–1463.
- Lodi, E., Perrella, L., Zarbo, R. & Patrizi, P. (2022). Courage as Mediator between Positive Resources and General/Domain-Specific Well-Being

- Indices. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 12, 1067–1081. <https://doi.org/10.3390/ejihpe12080076>
- Luthans, F., Youssef-Morgan, C. M. & Avolio, B. J. (2015). *Psychological capital and beyond*. Oxford University Press.
- Magnano, P., Paolillo, A., Platania, S. & Santisi, G. (2017). Courage as a potential mediator between personality and coping. *Personality and Individual Differences*, 111, 13–18.
- Magnano, P., Santisi, G., Zammitti, A., Zarbo, R., Scuderi, V. E., Valenti, G. D. & Faraci, P. (2022). The Relationship between Subjective Risk Intelligence and Courage with Working Performance: The Potential Mediating Effect of Workplace Social Courage. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 12(4), 431–444. <http://dx.doi.org/10.3390/ejihpe12040031>
- Martin, A. J. (2011). Courage in the classroom: Exploring a new framework predicting academic performance and engagement. *School Psychology Quarterly*, 26, 145–160.
- Miller, W. I. (2002). *The mystery of courage*. Cambridge, UK: Harvard University Press.
- Muris, P. (2009). Fear and courage in children: Two sides of the same coin?, *Journal of Child and Family Studies*, 18, 486–490.
- Murphy, J. F. & Conner, J. (2012). Beware of the black swan: The limitations of risk analysis for predicting the extreme impact of rare process safety incidents. *Process Safety Progress*, 31: 330–333.
- Norton, P. J. & Weiss, B. J. (2009). The role of courage on behavioral approach in a fear-eliciting situation: A proof-of-concept pilot study. *Journal of Anxiety Disorders*, 23, 212–217.
- Peterson, C. & Seligman, M. E. P. (2004). *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*. USA, New York, NY: Oxford University Press.
- Philip, E. H. & Matt, C. H. (2022): The duplicitous effect of organizational identification: applying social identity theory to identify joint relations with workplace social courage and unethical pro-organizational behaviors, *The Journal of Positive Psychology*, DOI: 10.1080/17439760.2022.2109199.
- Pury, C. L. S. & Lopez, S. J. (2010). *The psychology of courage: modern research on an ancient virtue*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Pury, C., Starkey, C. B., Kulik, R. E., Skjerning, K. L. & Sullivan, E. A. (2015). Is courage always a virtue? Suicide, killing, and bad courage. *The Journal of Positive Psychology*, 10(5), 383–388. <https://doi.org/10.1080/17439760.2015.1004552>.
- Putman, D. (1997). Psychological courage. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*, 4(1), 1–11. <https://doi.org/10.1353/ppp.1997.0008>

- Rate, C. R. (2010). *Defining the features of courage: A search for meaning*. In C. L. S. Pury & S. J. Lopez (Eds.), *The psychology of courage: Modern research on an ancient virtue*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Rate, C. R., Clarke, J. A., Lindsay, D. R. & Sternberg, R. J. (2007). Implicit theories of courage. *The Journal of Positive Psychology*, 2(2), 80–98.
- Râzî, E. (2016). *Felsefe Risaleleri*, Matsis: İstanbul.
- Reed, D. (2020). Deficient virtue in the Phaedo. *Classical Quarterly*, 70(1), 119-130. <https://dx.doi.org/10.1017/S000983882000052X>.
- Rocha, J. (2017). Oppositional courage: The martial courage of refusing to fight. *Essays in Philosophy*, 18(2), 1–19. <https://doi.org/10.7710/1526-0569.1583>.
- Rossouw, G. J. (2002). Three approaches to teaching business ethics. *Teaching Business Ethics*, 6: 411.
- Santilli, S., Ginevra, M.C., Camussi, E., Lodi, E., Nota, L. & Patrizi, P. (2020). Courage in childhood: Classifying the actions of courage performed by elementary school students. *European Journal of Developmental Psychology*, 18, 678 694.
- Sarros, J. & Cooper, B. (2006). Building character: A leadership essential. *Journal of Business and Psychology*. 21. 1-22. 10.1007/s10869-005-9020-3.
- Schilpzand, P. (2008). *Personal courage: A measure creation study*. University of Florida, Anaheim, California.
- Sekerka, L. E. & Bagozzi, R. P. (2007). Moral courage in the workplace: Moving to and from the desire and decision to act. *Business Ethics: A European Review*, 16(2), 132–149.
- Sidgwick, H. (1981). *The methods of ethics*. Indianapolis, IN: Hackett
- Tkachenko, O., Quast, L., Song, W. & Jang, S. (2020). Courage in the workplace: The effects of organizational level and gender on the relationship between behavioral courage and job performance. *Journal of Management & Organization*, 26(5), 899-915. doi:10.1017/jmo.2018.12
- Woodard, C. R. & Pury, C. L. (2007). The construct of courage: Categorization and measurement. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 59(2), 135.

STEM Alanlarındaki Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Dair Bir Değerlendirme

Ece Erbuğ¹

Rabia Bilgin²

Özet

İçinde bulunduğumuz yüzyıla damga vuran teknolojik ilerlemeler, gerek eğitim gerekse çalışma hayatında önemli dönüşümlere sebep olmuştur. Çağın gerektirdiği bu yeni teknolojileri kapsayan bilim, teknoloji, mühendislik, matematik (STEM) alanları, yüzyılın ihtiyaçlarını karşılamaya imkân sunmaktadır. Ancak, yaşamın toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasi birçok alanında olduğu gibi STEM alanları da erkek hegemonyasının yeniden üretildiği, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini barındıran alanlardır. Sosyalizasyon sürecinden başlayarak toplumsal cinsiyete dayalı normlar ekseninde yetiştirilmiş kadınlar, ilkokuldan kariyerlerine kadar uzanan süreçte bu alanlarda kendine yer bulamamış; STEM alanları erkeklerin yoğunlaştığı bölümler ve meslekler haline gelmiştir. Kurumsallaşmış cinsiyetçilik nedeniyle, önce eğitimde sonra iş yaşamında maruz kaldıkları yatay ayrışmanın yanı sıra, belirtilen alanlarda dikey ayrışma ile de mücadele eden kadınlar, çağın gerekliliklerinin gerisinde kalarak çeşitli dezavantajlar deneyimlemektedir. STEM alanlarında kadınların düşük temsili, kız çocuklarına ve genç kadınlara rol model olacak kadın sayısının düşüklüğü, toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında bir kısır döngü yaratmaktadır. Tüm bunların ışığında bu çalışmanın amacı; eğitimde ve istihdamda STEM alanlarındaki kadın temsiline yetersizliğini, kadınların bu alanlarda yaşadıkları sosyal ve ekonomik dışlanma pratiklerini toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında ele almaktır. Bu doğrultuda, konu ile ilgili literatürün taranması yanında, dünyadan ve Türkiye’den örneklerle mevcut durum ortaya konmaya çalışılmıştır. Mevcut bulgular STEM eğitim ve istihdamında cinsiyet eşitsizliğinin genç kızların ve kadınların aleyhine işlediğini göstermektedir.

1 Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, e-posta: ece.erbug@gedik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8807-2604

2 Sosyolog, e-posta: rabiaablg@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7649-1625

1. Giriş

Küreselleşen ve dijitalleşen dünyada, değişen ve dönüşen yapıya ayak uydurabilmek adına geliştirilen alanlar, 21. yüzyıl itibariyle iyice görünür olmuştur. Bu alanların başında, bilim (science), teknoloji (technology), mühendislik (engineering) ve matematik (mathematics), gelmektedir. İngilizce baş harflerinin yan yana getirilmesiyle bu alanlar kısaca STEM³ adıyla 2001 yılında Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Vakfı tarafından ilk kez kullanılmış ve literatüre kazandırılmıştır (Benek ve Akçay, 2018). Eleştirel düşünme, problem çözme, planlama, yaratıcılık, yapay zekâ gibi 21. yüzyılın temel becerilerini ve gerekliliklerini kapsayan STEM, bireylerin belirtilen bu alanlarda aldıkları eğitimlerin ve yaptıkları mesleklerin iyileştirilmesi açısından bir ihtiyaçtır (Akgündüz ve diğerleri, 2015; Aydın, Saka ve Guzey, 2017). Bu anlamda dünyanın birçok ülkesinde projelerle desteklenen ve yürütülen bir alan olmakla birlikte STEM'in uluslararası tanımı ve kapsamı hala tartışılmaktadır (Beşpınar ve Pehlivanlı Kadayıfçı, 2021). Ülkeler bazında çeşitli tanım ve yorumlamaların yanı sıra STEM'in ortak uygulama yöntemi; disiplinler arası bütüncü bir anlayışla hareket etmektir (Akgündüz ve diğerleri, 2015; Aydın ve diğerleri, 2017; Benek ve Akçay, 2018; Beşpınar ve Pehlivanlı Kadayıfçı, 2021). Bununla birlikte 21. yüzyılın pratiklerine entegre edilmesi hedeflenen STEM alanında izlenen ve uygulanan tüm politikaların yanında cinsiyet eşitliği, öncelikle gözetilmesi gereken bir ilke olmalıdır. Ne var ki, tarih boyunca dünyanın birçok yerinde eğitim ve istihdam pratiklerinde olduğu gibi, bu alanda da cinsiyet eşitliğinden söz etmek mümkün değildir.

Bireylerin biyolojik cinsiyetleriyle ilişkilendirilen tutum ve davranışlar olarak tanımlanabilecek toplumsal cinsiyet, bireyin tüm yaşamına yön veren toplumsal inşaları içerir. Toplumu oluşturan bireyler kadar toplumsal kurumların da hiçbirisi, toplumsal cinsiyetten bağımsız değildir. Erkek egemen düzende kadınlar ve kız çocukları aile, eğitim, ekonomi gibi toplumun çeşitli kurumları içerisinde pek çok dezavantaj ve mağduriyet yaşamaktadır. STEM alanları da toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ve bu bağlamda mağduriyetin gözlendiği bir alandır. Bu alandaki eşitsizlikler önemlidir zira bireysel ve ekonomik kalkınmanın lokomotifleri olan sektörler bu alanlarla doğrudan ilişkilidir ancak bunlar tarih boyunca erkeğe özgü alanlar olarak kabul edilegelmiştir (Beşpınar ve Pehlivanlı Kadayıfçı, 2021).

Günümüzde hala devam eden eğitimde fırsat eşitsizliği konusu, STEM alanlarında toplumsal cinsiyet eşitsizliği ekseninde görünür olmaktadır. Kız

3 Kavram Türkçede de aynı şekilde kelimelerin baş harfleri yan yana getirilerek kısaca FeTeMM olarak kullanılmaktadır.

çocuklarının ilkokul yıllarından itibaren toplumsallaşma süreci bağlamında şekillenen STEM kimlikleri, bu alana dair geliştirdikleri önyargılar çerçevesinde gelişir. Yapılan araştırmalar kız çocuklarının eğitimlerinin ilk yıllarında STEM alanlarına ilgi duysalar bile, alanın oluşturduğu meslek çeşitliliğinin farkında olmadıklarını ortaya koymuştur (Taş ve Bozkurt, 2020). Bu anlamda kız öğrencilerin, STEM alanlarına yönelik kimliklerini oluşturmaları ve geliştirmelerini engelleyen faktörlerin belirlenmesi açısından ortaöğretimin önemi vurgulanmaktadır. Bu faktörlerin tespitinde ortaöğretim döneminin incelenmesi, kız öğrencilerin ergenlik dönemlerine denk gelmesiyle ve mesleki tercihlerinin bu dönemde şekillenmesiyle doğrudan ilişkilidir (Kim, Sinatra, Seyranian, 2018). Öyle ki kız çocuklarının o yaşlarda kariyerlerine yönelik oluşturdukları kimlikleri, üniversitede okuyacakları alanı ve seçeceği mesleği, dolayısıyla yaşam kalitelerini belirleyecektir. Bu noktada Taş ve Bozkurt (2020)'a göre kız çocuklarının STEM alanlarına yönlendirilmemesi gelecekte kadın yoksulluğunu besleyecek faktörler arasındadır.

Zira kadınların STEM alanından dışlanmaları, eğitim kurumlarına özgü değildir. İş yaşamında da kadınlar, STEM alanlarında yatay ayrışma kapsamında erkeklere göre daha az istihdam edilmekte; istihdam edilenler de dikey ayrışmayla karşılaşmakta ve kariyerlerinde ilerleyememektedirler (Tokol ve Kara, 2022; Şener, 2023). Cinsiyetler arası ücret farkı, iş yükü farkı, sosyal ve ekonomik dışlanma boyutları gibi kadınların işyerinde maruz kaldığı toplumsal cinsiyet adaletsizliğine dair temel konular, STEM alanları için de geçerli olup kadınların kariyerlerine devam etme sürecini etkilemektedir (Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu [UNESCAP], 2021).

Bu makale, günümüz dünyanın öncelik ve ihtiyaçları doğrultusunda giderek önem kazanan STEM alanlarına, toplumsal cinsiyet penceresinden bakmak, kadın ve kız çocuklarının bu alanlardaki düşük temsiliyetinin gerekçelerine odaklanmak ve buradaki eşitsizlikleri ortaya koymak amacıyla taşımaktadır. Bu amaçla kapsamlı bir literatür taraması yapılarak çeşitli raporların da incelenmesiyle, ikincil kaynaklar üzerinden konunun ayrıntılı bir resmi sunulmak istenmiştir.

2. STEM Alanları Eğitiminde Karşılaşılan Eşitsizlikler

STEM alanlarında var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini açıklayabilmek için öncelikle toplumsallaşma sürecine ışık tutulmalıdır. Kadının yerinin aile içinde ve başlıca görevinin bakım ile erkeğinse asıl yerinin ev dışında ve başlıca görevinin geçim sağlamak ile tanımlandığı geleneksel iş bölümü, çocuk yaştan itibaren cinsiyetler üzerinde oldukça belirleyici olur (Bilgin ve

Erbuğ, 2021). Geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine dayalı işbölümünü içselleştiren çocuklar, eğitim hayatlarına da toplumsal normların belirlediği rollerle katılırlar. Eğitimde STEM farkındalığının başladığı ortaokul seviyesindeki öğrenciler üzerinde yapılan fenomenolojik bir araştırmanın bulguları, bu farkı açıkça göstermektedir. Araştırma kapsamında öğrencilerin STEM alanlarına ilişkin algılarını tespit etmek adına, hayatı kolaylaştıracak bir makine çizmeleri istenmiş; kız öğrenciler en çok “ev işlerine yardımcı olma”, oğlanlara “araba” kategorisinde makine çizmişlerdir (Benek ve Akçay, 2018). Bu norm ve değerler doğrultusunda sosyalleşen birey, kalıplaşmış toplumsal değer yargılarını benimserken, kadın ve erkeğin doğası arasındaki sözde farkı da içselleştirir. Buna göre; kız çocukları hassas, kırılgan, duygusal ve pasif; oğlan çocukları güçlü, rasyonel ve aktiftir. Toplumsal söylemler her iki cinsiyetin de pratiklerini şekillendirirken kız çocukları sosyal bilimler, eğitim bilimleri gibi alanlara; oğlan çocukları ise yüksek rasyonel düşünme becerileri ile örtüştüğü düşünülen STEM alanlarına yönlendirilir (Gökçen ve Büyükgöze Kavas, 2018). Nitekim yapılan araştırmalarda, kadınların mühendislik mesleğini seçmemelerinde erken çocukluktan 16 yaşına kadar maruz kaldıkları toplumsal öğretilerin önemli bir payı olduğu anlaşılmıştır. Kız çocukları küçük yaşlardan itibaren içselleştirdikleri toplumsal cinsiyet normları bağlamında “parlak zekâ” gerektirdiği düşünülen matematiği ve mühendisliği “zeki oğlan çocuğuna uygun” bir alan olarak algılamıştır ve bu algılarını yıkmak yaşları ilerledikçe zorlaşmaktadır (Silim ve Cross, 2014, aktaran Else-Quest ve Hyde, 2021). Keza Wang ve Degol’un (2013) çalışmasından elde edilen bulgular da toplumun ve ebeveynlerin STEM alanlarına dair olumsuz söylemlerinin, kız çocuklarını bu alanlarda eğitim alma fikrinden uzaklaştırdığını, hatta bazı kız öğrencilerin eğitimlerini yarım bırakmalarına sebep olduğunu ortaya koymaktadır. Oysa 67 ülkenin verileri üzerinden yapılan bir araştırmanın bulguları, her üç ülkeden ikisinde kız çocukların STEM alanlarında oğlan çocuklarla en az aynı performansı gösterdiğini bulmuştur (Stoet ve Geary, 2018). Benzer şekilde, anaokuluna devam eden altı yaşındaki çocukların STEM uygulamalarının önemli bir boyutu olan problem çözme becerilerinin test edildiği bir çalışmada cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır (Akçay, 2019). Çocukların problem çözme becerilerindeki cinsiyet değişkenini inceleyen pek çok araştırma da aynı şekilde cinsiyet değişkeninin anlamlı bir fark yaratmadığı sonucuna varmıştır (Yılmaz ve Tepeli, 2013; Yiğitalp, 2014; Bozkurt Yüksekçi ve Demircioğlu, 2017). Ancak Birleşik Krallık’a ait rakamların da işaret ettiği gibi, erken yaşta kız çocukların STEM alanlarına ilgisi %3’lük bir farkla oğlan çocuklarıyla neredeyse denk iken 18 yaşına gelindiğinde bu fark %14’e yükselmektedir (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

[UNESCO], 2022). Nitekim Eurostat verilerine göre, 2015-2020 yılları arasında ortaokul sonrası eğitimde STEM alanlarındaki oğlan çocukların oranında 1.7'lik bir artış olurken, kız çocuklarının oranında yalnızca 0.2 artış görülmüştür (https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EDUC_UOE_GRAD04__custom_5966219/default/bar?lang=en). Bu da ailenin yanı sıra formel eğitim sistemi ve aktörlerinin de kızları STEM alanlarından uzaklaştırdığının göstergesi olarak okunabilir. Zira kız ve oğlan çocuklarına öğretmenler tarafından farklı beceriler atfedilmesi, kızların sosyal bilimler ve sanatta yetenekli, matematik ve teknik alanlarda zayıf olarak algılanmaları, kız öğrencilerin özgüvenlerini ve öz yeterliklerini sarsmaktadır (Akbaş ve Güngör, 2022). Yani, kız çocukların sahip olduklarını düşündükleri beceriler ile gerçekten sahip oldukları beceriler arasındaki farkın yüksek olması, onları potansiyellerini hayata geçirmekten alıkoymaktadır. Özellikle matematik alanında kız çocuklar, olumsuz benlik algısına sahip oldukları için bu alana yönelmemektedir (Lazarides ve Lauer mann, 2019). Kız öğrenciler, yaş ve eğitim durumları ilerledikçe STEM alanlarına yönelik olumsuz ve özgüvensiz tutum geliştirmektedir (Cooper ve Heavenlo, 2013). Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü [OECD]'nin konuyla ilgili "Eğitimde Cinsiyet Eşitliğinin ABC'si" raporu ele alındığında, bilim ve teknoloji alanında cinsiyetler arasındaki yetenek farklarının doğuştan gelmediğini; kız öğrencilerin özgüven eksikliklerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür (OECD, 2015, aktaran Tokol ve Kara, 2022).

Öğretmenlerin cinsiyet kalıp yargıları doğrultusundaki beklentilerinin yanında ders kitaplarındaki kadın ve erkek temsilleri, çocukların küçük yaşlarda geleneksel toplumsal cinsiyet normlarını içselleştirmesine sebep olur (Tezer Asan, 2010). Türkiye'de ders kitapları üzerinde yapılan çalışmalarda bilim insanı imgesinin ağırlıklı olarak Batılı erkek bilim insanı örnekleri ile temsil edilirken kadın bilim insanlarının hayat hikâyelerine ve buluşlarına daha az yer verildiği görülmektedir (Karaçam, 2015). Ders kitaplarında erkekler bağımsız, zeki ve güçlü özelliklerle, kamusal alanda, sayıca daha çok ve statüsü yüksek mesleklerde temsil edilirken kadın temsili düşük ve erkeğin yardımcısı konumundadır (Akbaş ve Güngör, 2022). Genç kızların bu mesleği icra eden kadın rol modelleri neredeyse görememesi, üniversitede de bu alanları seçmek için cesaretlenmelerine engel olmaktadır (Schelmetic, 2013; Toprakçı Alp ve Aksu, 2021). Örneğin Chambers'ın ilk kez 1983'te uygulayarak literatüre kazandırdığı "Bir Bilim İnsanı Çiz" testinde, 5000 çizimden yalnızca 28 tanesinde bilim insanları kadın olarak resmedilmiştir. Aynı test 2011 yılında Küçük ve Bağ (2012) tarafından 4. ve 5. sınıf öğrencilerine uygulanmış olup bilim insanları öğrenciler tarafından %64 oranında erkek olarak resmedilmiştir.

Toplumsallaşma sürecinde geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri ile yetiştirilen kız ve oğlan çocuklarının eğitimlerinde STEM alanlarına yönelik karşılaştıkları tutum ve davranışlar, üniversitede okuyacakları bölümleri tercih etmelerindeki temel faktördür (Mutlu ve Owen Korkut, 2017; Kulakoğlu ve Emil, 2020). Dünyada ve Türkiye’de eğitimde STEM alanlarına katılım ve devam etme sürecinde mevcut toplumsal cinsiyet eşitsizliğini önlemek adına çeşitli projeler geliştirilmişse de lisans ve önlisans düzeyinde kadın ve erkek öğrenciler arasında hala önemli farkların olduğunu söylemek mümkündür (Tekin Poyraz, 2018; Köse, 2020). 2000-2014 yılları arasındaki ÖSYM yerleştirmelerine bakıldığında; “... ilk 1000’de yer alan sayısal bölüm öğrencileri içerisinde erkeklerin STEM alanları yerleştirme oranının ortalama % 81,39, kızların ise % 18,61” olduğu görülmektedir (Akgündüz ve diğerleri, 2015, s.22). Benzer şekilde Özkurt ve Yakın’ın (2020) yükseköğretimde STEM alanlarına kayıtlı öğrencilerin cinsiyet dağılımını inceledikleri araştırmasında, mühendislik alanlarındaki kadın öğrenci sayısının yıllar içerisinde arttığı ancak hala erkek öğrenci sayısının kadın öğrenci sayısının neredeyse beş katı olduğu gösterilmiştir. Bilgisayar ve matematik alanlarında kadın ve erkek öğrenci arasındaki farkın en az olduğu yıllarda bile erkek öğrencilerin kadın öğrencilerin üç katı olması dikkat çekmiştir. Türkiye’de teknoloji sektöründe çalışan beyaz yakalı kadınlarla yapılan bir araştırmanın katılımcılarından yalnızca %6’sı, okul ve üniversitelerin genç kızları teknoloji sektöründe kariyer yapmaya teşvik ettiğini söylemiştir (Deloitte, 2018, s.37). Bu durum, üniversitede STEM alanlarında eğitim gören kadın öğrencilerin mezuniyet derecelerinin erkekler ile eşit veya erkeklerden daha iyi olmasına rağmen bu alanları tercih etmemesinin sebebinin akademik değil toplumsal alanda aranması gerektiğini göstermektedir (Schelmetic, 2013).

Konuyla ilgili bulgular değerlendirildiğinde; kız öğrenciler kadar oğlan öğrencilerin de bu söylemlerden etkilendiğini ve mühendislik, matematik veya teknolojiye ilişkin herhangi bir alanı yalnızca toplumsal cinsiyet normlarına “uygun” buldukları gerekçesiyle seçmiş oldukları da varsayılabilir. Yapılan araştırmalar toplumun, ailenin ve öğretmenlerin oğlan çocuklarını, ilgi duymasalar bile, STEM alanlarına kız çocuklarından daha fazla yönlendirdiklerini göstermiştir (Toprakçı Alp ve Aksu, 2021). Nitekim kız öğrenciler eril algılanan alanları seçme konusunda kendilerini yetersiz görmekte; seçseler dahi ilgili alanlarda sayıca erkeklerden az olmaları eğitimleri süresince motivasyonlarını düşürmekte ve başarılarını olumsuz yönde etkilemektedir. Buna ilaveten kadınların sınıf içinde ya da dışında karşılaştıkları cinsiyetçi tutum ve davranışlar bu alanlarda eğitim hayatlarını zorlaştırmaktadır (Mutlu ve Owen Korkut, 2017). Zira kadınlar kendi cinsiyetleriyle bağdaştırılan, cinsiyet kalıpyargıları ile örtüşen bir alanı

seçmediklerinde sınıf arkadaşları, öğretmenleri ve sosyal çevreleri tarafından ayrımcılığa uğrayabilir ve dışlanabilirler. Bu nedenle kadınlar STEM alanlarını seçmeye yönelik karar alırken ailelerinin ve yakın çevrelerinin cinsiyet temelli önyargılarını göz önünde bulundurmaktadırlar (Mutlu ve Owen Korkut, 2017).

3. STEM Alanları İstihdamında Karşılaşılan Eşitsizlikler

Üniversitede yapılan bölüm tercihi genç kadınların mesleklerini ve kariyer yollarını belirler. Ne var ki STEM alanlarını tercih eden az sayıdaki kadın öğrenci, her şeyden önce üniversite eğitimleri boyunca kendilerine rol model olacak ve rehberlik edecek kadın akademisyenleri kolaylıkla bulamaz. Zira STEM alanlarında akademik kariyer yapan kadın sayısı erkeklere oranla çok daha azdır (Şevik, 2016). Kadınların yükseköğretim seviyesinde bu alana yönelmemeleri dışında bu farkı yaratan önemli bir sebep, işverenler tarafından yapılan cinsiyet ayrımcılığıdır. Moss-Racusin ve arkadaşlarının (2012, aktaran Else-Quest ve Hyde, 2021, s.194) yaptığı bir çalışma, akademi STEM alanlarına ilişkin cinsiyet ayrımcılığının sürdürüldüğünü destekler niteliktedir. Araştırmacılar laboratuvar yöneticiliği pozisyonu için hazırladıkları bir özgeçmiş bir kısım üniversiteye erkek, bir kısım üniversiteye kadın ismi ile göndermiştir. Sonuç olarak erkek aday kadın adaya göre anlamlı farkla daha fazla kabul almış ve hatta erkek adaya daha yüksek maaş teklif edilmiştir. Oysa bilişim teknolojileri sektöründeki bazı şirketler aday başvurularını hiçbir kimlik bilgisi olmadan değerlendirmeye almışlar ve sonuçta işe kabul edilenlerin büyük bölümü kadınlar gibi düşük temsil edilen gruplardan oluşmuştur (Perez, 2021). Kadınların tıpkı eğitim süreçlerinde olduğu gibi STEM kariyerlerinde de ayrımcılığa uğramaları, azınlık olmak dolayısıyla buldukları ortama kendilerini ait hissetmemeleri, ihtiyaç duyduklarında çalışma arkadaşlarından, yöneticilerinden ve sosyal çevrelerinden destek alamamaları, kariyerlerini sonlandırmayı düşünmelerine neden olmaktadır (Xu, 2015). Center for Creative Leadership 2022 istatistiklerine göre mühendis kadınların neredeyse %65'i mesleklerini ilk 15 yıl içinde bırakma kararı almaktadır. Bu durum literatürde “sızdıran boru” metaforu ile açıklanmaktadır (Şener, 2023). Erkek alanları olarak kodlanmış bu alanlarda kadınlar maruz kaldıkları sosyal ve ekonomik dışlanmadan kaynaklı olarak kariyerlerine devam etmemektedir. Türkiye özelinde teknik bilimler alanında çalışan kadın akademisyenler üzerine yapılan bir çalışmada, üst kademelerde kadın akademisyen eksikliğinin sebeplerinden birinin, kadınların mesleklerini kariyerlerinin ortasında terk etmeleri olduğu belirtilmiştir (Şevik, 2016). STEM alanlarında çalışan kadınların kariyerlerini erken bırakmalarındaki neredeyse tüm etmenler toplumsallaşma sürecinde inşa edilmiş cinsiyet rolleri

ile ilişkilidir. Kadınların bu alanlarda var olmalarını destekleyecek kurum ve pratiklerin yeterince sağlanmaması ve çalıştıkları süre zarfında tecrübe ettikleri olumsuz tutum ve davranışlar, kadınların kendilerini STEM alanlarından soyutlanmış hissetmelerine ve kariyerlerini bırakmalarına sebep olmaktadır (Simmons ve Burke, 2018, aktaran Şener, 2023).

Bunların yanı sıra toplumsal olarak “ev” ile özdeşleştirilen, hem aile içi yükümlülüklerini hem işteki sorumluluklarını yerine getirmeye çalışan kadınlar, cinsiyet kalıpyargılarının baskın olduğu ve çifte standartlarla boğuştuğu STEM alanlarında, erkeklerden daha fazla mücadele ederek görünür olmaya çalışmaktadır (De Welde ve Laursen, 2011). Gelgelelim kadınların erkekler ile eşit bilgiye ve donanıma sahip olması, bu alanda yükselmeleri için ne yazık ki yeterli görülmemiştir; erkekler daha yetkin ve bilgili olarak nitelendirilip üst kademelere daha kolay yerleşebilmiştir. Örneğin, dünyanın en büyük arama motoru olan ve çeşitliliğe verdiği önemi her fırsatta vurgulayan Google’ın 2021’deki işe alım rakamlarına bakıldığında, kadınların oranı erkeklerin tam olarak yarısıdır (Diversity Annual Report, s.7). ABD’deki üniversitelerin matematik lisans derecelerinin yaklaşık yarısını kız öğrenciler oluştururken, teknoloji alanında çalışanların sadece dörtte biri kadındır ve bunların da yalnızca 11%’i yönetici pozisyonundadır. Birleşik Krallık’ta da STEM alanlarındaki işgücünü oluşturanların yalnızca 14%’ü kadındır (Perez, 2019, s.124, 224). Bu açıdan STEM alanları kariyer bağlamında değerlendirildiğinde erkek egemenliğinin olmasıyla yatay ayrışmayı barındırdığı gibi; kadınların yükselmesini zorlaştırıcı etmenlerle dikey ayrışmayı da barındıran bir alan olmuştur. Öyle ki alan tercihi yaparken genç kadınlar, STEM alanlarındaki kadınların çalışma yaşamında apaçık karşılaştıkları “cam tavan sendromu” ile ilerde kendilerinin de karşı karşıya kalabileceklerini düşünmektedir. Diğer yandan toplumda kabul edilmiş cinsiyet rolleri dolayısıyla STEM alanlarında çalışmanın, kadının ev içi sorumlulukları ile örtüşmeyeceği düşüncesi, çalışma hayatında iş-yaşam dengesi sorunu yaşanacağı düşüncesini de beraberinde getirmekte ve bu da kadınları STEM alanlarından uzak tutabilmektedir (Gedik ve Kadayıfçı, 2016). Türkiye’de teknoloji sektöründeki kadın çalışanların %15’i, iş-yaşam dengesi ve terfi imkanlarının olmaması nedeniyle, sektör değiştirmeyi düşündüklerini belirtmişlerdir (Deloitte, 2018, s.17). Diğer yandan kadınların iş hayatında sürekli olarak dile getirdikleri “eşit işe eşit ücret” talebinin STEM alanlarında da karşılanmadığı ve erkek çalışanlarla aralarında anlamlı bir ücret farkı olduğundan söz edilmektedir. Örneğin ABD’de Mühendislik ve Bilgisayar Bilimleri kadınların en düşük temsil edildiği STEM alanları olmakla birlikte, bu alanda çalışan bir erkeğin 1 dolarına karşılık kadın çalışan 84 sent kazanmaktadır (Michelmores ve Sassler,

2016, s.202). Kadınların bu alanda daha az eğitim almaları dolayısıyla beşeri sermayelerinin erkeklerden düşük olması ve ev işi yükümlülüklerinden dolayı terfilerinin gecikmesi de düşük ücret almalarının nedenleri arasındadır (Xu, 2016).

Dünya Ekonomik Forumu ([WEF], 2016) tarafından yayınlanan raporda, Dördüncü Sanayi Devrimi ile birlikte gelişen yeni teknolojilerin, mevcut mesleklerden farklı yeni iş kolları meydana getireceği belirtilmiştir. Oluşacak bu yeni mesleklerin ve istihdam koşullarının özellikle STEM alanlarını kapsayacağına vurgu yapılmıştır. Ancak küresel çapta bakıldığında kadınların dijital sektörlerdeki mesleklerin sadece %24'ünde var oldukları bilinmektedir (UNESCO, 2022, s.24). Dünya genelinde kadınların STEM alanlarındaki istihdam oranları yalnızca %20 iken, Avrupa Birliği ülkelerinde bilgi ve iletişim teknolojileri ile ilgili alanlardan mezun olan her 24 kadından sadece 6'sı bu alanlarla ilgili bir iş yapmaktadır (Tokol ve Kara, 2022, s.5). OECD ve AB ülkelerini kapsayan bir başka rapora göre ise Türkiye, bilgi ve iletişim teknolojileri alanında %9.91 çalışan kadın oranıyla 41 ülke arasında sondan ikincidir (HoneyPot, 2018). Belirtilen oranlar göz önüne alındığında kadınların STEM alanlarına dâhil olmamaları oluşacak yeni mesleklerdeki istihdamlarını da etkileyecektir ve kadınlar yeni teknolojiler bağlamında oluşacak yeni iş kollarının avantajlarından erkekler kadar faydalanamayacak, işgücü piyasalarında yine dezavantajlı duruma düşecektir (OECD, 2017).

Kadın istihdamının önemli bir parçası olan girişimcilğe bakıldığında da benzer dezavantajlar görülmektedir. Hâlihazırda kadınların girişimci olmalarının önünde eğitim seviyelerinin düşüklüğü, bakım yükü, yeterli ekonomik ve sosyal sermayelerinin bulunmaması, güvenilir görülmemeleri gibi engeller olmakla birlikte (Erbuğ, 2023), dijital becerilerinin ve STEM alanlarına hâkimiyetlerinin düşük olması, bu alanda bir girişimde bulunmalarını da önlemektedir. STEM alanlarının eril olarak kodlanması, girişimlerini bu alanlarda kurmak isteyen kadınların önyargılarla karşılaşmalarına ve özellikle de finansal destek bulmakta zorluk çekmelerine neden olmaktadır (Treanor, 2022). Türkiye genelinde yapılan bir başka araştırma bulgularına göre ise STEM eğitilmiş teknoloji girişimcisi erkek oranı %60 iken, kadınlarda bu oranın %26'ya düştüğünü görülmektedir (<https://egirisim.com/2021/03/30/visanin-kadin-teknoloji-girisimcileri-arastirmasi-raporunda-dikkat-cekten-detaylar/>). Oysa Ankara'da Teknoloji Geliştirme Bölgeleri'nde faaliyet gösteren girişimci kadın profilinde görüldüğü gibi (Atalay ve Varol, 2016), mühendislik başta olmak üzere üniversitelerin STEM alanlarından mezun olmak, kadınların teknoloji alanında kendi girişimlerini kurmalarının önemli bir etkenidir.

4. Sonuç

STEM alanlarında kız çocuklarının ve kadınların mevcut durumları üzerine yapılan araştırmaların bulgularından da anlaşılacağı gibi, kız çocuklarının toplumsallaşma sürecinde geleneksel toplumsal cinsiyet normlarını içselleştirmeleri, bu normlarca eril kodlanmış olan teknik alanlara olan ilgilerini örselemektedir. Oğlan çocuklarına oyuncak tamir takımı alınırken kız çocuklarına oyuncak mutfak setleri hediye edilmesi, masalarda kurtarılmayı bekleyenlerin hep kadınlar, kurtaranlarınsa hep erkekler olması, ders kitaplarında, hikâye kitaplarında ya da çizgi filmlerde bilim insanlarının hep erkekler olarak resmedilmesi gibi sebepler kadınları görünmez kılmakta, böylece kız çocuklarına kadınların pasif ve edilgen olduğu imajı verilmektedir. Ayrıca, kız çocukların teknik alanlara ilgi duymaları ve buna göre oyun kurmaları, toplumsal rol beklentilerine aykırı davranıyor oldukları gerekçesiyle hoş karşılanmamaktadır. Bunlardan dolayıdır ki özellikle STEM alanlarında başarılı olabilmek için yeterince zeki ve yeterli olmadıkları öğretilmesi ve bu alanlarla aralarına mesafe konularak büyüyen kız çocukları, yaşları ilerledikçe bu alanlardan uzaklaşmaktadır. Toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının sonucu olarak ne ebeveynler ne de öğretmenler kız çocuklarını bu alanlara yönlendirmektedir. Eğitim sisteminde cinsiyet eşitsizlikleri ve cinsiyete dayalı ayrımcılık okulların fiziksel koşullarından öğretmenlerin tutumlarına kadar farklı boyutlarda açığa çıkmaktadır. Öğrencilerin cinsiyetleri ile örtüştüğü düşünülen alanlara yönlendirilmeleri, erkek öğrencilerin soru sormaya ve konuşmaya daha çok teşvik edilmeleri (Akbaş ve Güngör, 2022), derslerde kadın bilim insanlarından söz edilmemesi gibi örnekler kız öğrencilerin STEM alanlarına yönelik olumsuz algılarını pekiştirmektedir. Bu nedenle kız öğrenciler üniversitedeki bölüm yani meslek tercihlerini de STEM alanlarında yapmamaktadır. Bu alanlardaki mesleklerin eril olarak kodlanması, üniversitelerde bu bölümlerin genellikle erkek akademisyenlerin hegemonyasında olması, mesleğin erkek egemen bir ortamda icra edileceği düşüncesi, kız öğrencileri bu bölümlerden uzak tutmaktadır. Yapılan birçok araştırmanın sonucunda elde edilen bulgular, dünya genelinde kız öğrencilerin STEM alanlarında başarılı olmalarına rağmen bir süre sonra bu alanı terk ettiklerini ve bu alanlarda bir kariyer yolu çizmediklerini göstermektedir. Bu durum, öncelikle toplumsallaşma sürecinde kız ve oğlan çocuklar üzerinde belirleyici olan geleneksel toplumsal cinsiyet normlarının etkilerini yok etmek ve kız öğrencileri bu alanlara katılmaları için cesaretlendirmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Kız çocuklarının önyargılarını kırmak ve onları yüreklendirmek için gerek sivil toplum kuruluşları⁴ ve özel

4 “Bilim ve Teknolojide Kız Çocukları Uzayı Keşfetti”, <https://www.spacecampsturkey.com/bilim-ve-teknolojide-kiz-cocuklari-uzayi-kesfetti>

şirketler⁵ gerekse devlet kurumları⁶ birtakım programlar düzenlenmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın konu ile ilgili çalışmalarının yanı sıra, örneğin, "Prof. Aziz Sancar Kız Çocukları İçin STEM Kampları: Girls in STEM", 2016 yılında Türkiye'de de geliştirilen çözüm önerilerinden biri olmuştur. Proje kızların bu alanlara katılımını erken yaşta başlatarak STEM alanlarındaki kariyerlerine ilgilerini arttırmayı amaçlamıştır (Ak, 2016). Zira "ağaç yaşken eğilir" ve kız çocuklarını erken yaşlarda STEM alanlarına yönlendirmek, bu alanlarda daha fazla kadının istihdam edilmesi demek olacaktır.

Eğitim hayatında olduğu gibi iş yaşamında da erkek egemenliğinde olan STEM alanlarında kadınlar, aynı niteliklere sahip olsalar dahi dikey ayrılmaya ve haksız ücretlendirmeye maruz kalmaktadır. Kadınların istihdamda halihazırda karşılaştıkları kalıpyargılara STEM alanlarının eril kodları da eklenince, işe alımlarda ve terfi süreçlerinde kadınlara yönelik ayrımcı uygulamalar artmaktadır. Yalnızca kadın oldukları için nitelikli adayların başvurularına olumsuz dönüş yapılmakta, üst düzey pozisyonlara ise erkekler atanmaktadır. Düşük temsil, takdir edilmeme ve rol model bulamama, aynı zamanda iş ile ev dengesini sağlamanın yükü, STEM alanlarındaki kadınların kariyerlerini erkenden bırakmalarına sebep olmaktadır. Bunun da uzun vadede kadınların ekonomik ve beşeri kalkınmalarını önleyeceği söylenebilir. Kaldı ki kadınlar diğer sektörlerde olduğu gibi bu alanlardaki sektörlerde de erkeklerden daha düşük ücretlere çalışmaktadır. Bu durumun kadınların karşısına çıkan cam tavanlarla ilişkili olduğu, kadınların yükselmedikleri için belli bir ücret skalasının altında kaldıkları aşikardır. Diğer yandan kendi işini kurmak isteyen kadınlar da toplumsal önyargılardan paylarını almakta, kadın oldukları için müşteride ve diğer paydaşlarda güven duygusu oluşturmakta zorlanmaktadır. Böylece kadınlar, STEM alanlarına kadın katılımını desteklemek için yürütülen çalışmalara rağmen, hem eğitim sürecinde hem de iş yaşantısında geri planda kalmaktadır. Tüm bunlar, kadınların küresel dünyaya ayak uydurabilmeleri ve uluslararası rekabette söz hakkı elde edebilmelerini sağlamak için STEM eğitiminde ve istihdamında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması adına kız öğrencilerin bu alanlarda eğitimlerine ve kariyer planlamalarına destek verilmesi gerekliliğine işaret etmektedir. Gerek dünya çapında gerekse Türkiye özelinde geliştirilecek projelerle genç kızların ve kadınların STEM alanlarındaki temsiliyetinin artırılması, problem çözebilen, girişimci, dijital dünyaya hâkim ve rekabet gücü yüksek bireyler olmaları sağlanmalıdır.

5 "STEM Eğitimi Gören Kızlara Destek", <https://www.ekonomist.com.tr/makale/stem-egitimi-goren-kizlara-destek-30372>

6 "Diyarbakır'da Kız Çocukları İçin STEM Okulu Projesi", https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/diyarbakirda-kizcocuklari-icin-stem-okulu-projesi

Kaynakça

- Ak, Ö. (2016, Nisan). Prof. Dr. Aziz Sancar GIS Projesi: Kız Çocukları İçin STEM Kampları. *Bilim ve Teknik*, s.6. Erişim: https://bilimteknik.tubitak.gov.tr/pdf/nisan-2016_19.04.2023
- Akbaş, G. ve Güngör, E. (2022). Eğitimde Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık. B. Türkoğlu ve G. Akbaş (Ed.), *Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Farklı Yüzleri Psikolojik Yaklaşımlar* içinde (55-78). Ankara: Nobel.
- Akgündüz, D., Aydeniz, M., Çakmakçı, G., Çavaş, B., Çorlu, M. S., Öner, T. ve Özdemir, S. (2015). STEM eğitimi Türkiye raporu. *İstanbul: Scala Basım*.
- Atalay, Y. ve Varol, Ç. (2016). İleri Teknoloji Sektöründe Kadın Girişimciliği: Ankara'da Sektörel ve Mekansal Farklılaşmalar. *Planlama*, 26(3), 181-192. doi: 10.14744/planlama.2016.51423
- Aydın, G., Saka, M. ve Guzey, S. (2017). 4-8. Sınıf öğrencilerinin fen, teknoloji, mühendislik, matematik (STEM= FETEMM) tutumlarının incelenmesi. *Mersin University Journal of the Faculty of Education*, 13(2), 787-803.
- Akçay, B. (2019). *STEM etkinliklerinin anaokuluna devam eden 6 yaş çocukların problem çözme becerilerine etkisi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Alan, Ü. (2020). *Okul öncesi dönem çocuklarına yönelik geliştirilen STEM eğitimi programının etkililiğinin incelenmesi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, İstanbul.
- Benek, İ. ve Akçay, B. (2018). Hayal dünyamda STEM! Öğrencilerin STEM alanında yaptıkları çizimlerin incelenmesi. *Journal of STEAM Education*, 1(2), 79-107.
- Beşpınar, F. U. ve Pehlivanlı Kadayıfçı, E. (2021). *Bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik alanlarında toplumsal cinsiyet eşitliği haritalama ve izleme çalışması*. Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD). Erişim adresi: <https://dSPACE.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1802/stem%20BOOK%20web.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Bilgin, R. ve Erbuğ, E. (2021). Eğitimde fırsat eşitsizliği üzerine eleştirel bir değerlendirme. *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences*, 4(2), 231-239.
- Bozkurt Yükçü, Ş. ve Demircioğlu, H. (2017). Okul öncesi dönemdeki çocukların sosyal problem çözme becerisinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 216-238. <https://doi.org/10.24130/eccd-jecs.196720171239>
- Chambers, D. W. (1983). Stereotypic images of the scientist: The draw-a-scientist test. *Science education*, 67(2), 255-265.
- Cooper, R. ve Heaverlo, C. (2013). Problem solving and creativity and design: What influence do they have on girls' interest in STEM subject areas?. *American Journal of Engineering Education*, 4(1), 27-38.

- De Welde, K. ve Laursen S.L. (2011). The glass obstacle course: Informal and formal barriers for women PhD. Students in STEM fields. *International Journal of Gender, Science and Technology*, 3(3), 571-595.
- Deloitte, (2018). *Teknoloji Sektöründe Kadın. Türkiye’de Kadınları Teknoloji Sektörüne Çekmek ve Kariyer Yolunda Desteklemek*. Erişim adresi: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/technology-media-telecommunications/teknoloji-sektorunde-kadin.pdf>
- Diversity Annual Report (2021). *We’re listening, learning, and taking action*. Google. Erişim adresi: https://static.googleusercontent.com/media/diversity.google/tr//annual-report/static/pdfs/google_2021_diversity_annual_report.pdf?cachebust=2e13d07
- Else-Quest, N.M. ve Hyde, J.S. (2021). *Kadın Psikolojisi ve Toplumsal Cinsiyet: İnsan Deneyiminin Yarı ve Daha Fazlası*. (Ş. Türk, çev. Ed.). Ankara: Nobel Yayın (Orijinal eserin yayın tarihi 2016).
- Erbuğ, E. (2023). Kadın Girişimciliğinde Toplumsal Cinsiyet Faktörü ve Kadınların Dijital Girişimcilik İmkânı. A. Şişman ve E. Birol (Ed.), *Kadınların Dijital Girişimcilikte Güçlendirilmesi* içinde (s.55-74). Konya: Literatürk.
- Gedik, E. ve Pehlivanlı Kadayıfçı, E. (2016). *More girls to choose engineering as a major: Perspectives from “Honeybees are becoming engineers” project*. 2nd International Conference on Lifelong Education and Leadership for All (ICLEL). s.779-788, Liepaja, Latvia.
- Gökçen, M. ve Büyükgöze Kavas, A. (2018). Meslek seçiminde toplumsal cinsiyetin rolü: bir ölçek geliştirme çalışması, *Kariyer Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 1(1), 48-67.
- Honeypot, 2018 *Women in Tech Index*. Erişim: 12.04.2023 <https://honeypotio.github.io/women-in-tech/>
- Karaçam, S. (2015). Ortaokul öğrencilerinin bilim insanı algıları ile cinsiyet ve öğrenim düzeyi arasındaki ilişki. *Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(3), 685-699.
- Kim, A.Y., Sinatra, G.M. ve Seyranian, V. (2018). Developing a STEM identity among young women: A social identity perspective. *Review of Educational Research*, 20(10), 1-37.
- Köse, A. (2020). *STEM eğitimine ilişkin öğretmen ve öğrenci algıları: Maltepe İlçesi özel okulları örneği*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Kulakoğlu, B. ve Emil, S. (2019 Mayıs). *Yükseköğretimde Temel Bilim ve Mühendislik Alanlarında Kadın Öğrenci Deneyimleri*. 14. Uluslararası Eğitim Yönetimi Kongresinde sunulan bildiri, İzmir. Erişim adresi: <https://hdl.handle.net/11511/72973>
- Küçük, M. ve Bağ, H. (2012). 4 ve 5. Sınıf öğrencilerinin bilim insanı imajlarının karşılaştırılması. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 125-138.

- Lazarides, R. ve Lauermaun, F. (2019). Gendered paths into STEM-related and language-related careers: Girls' and boys' motivational beliefs and career plans in math and language arts. *Frontiers in Psychology*, 10(2), 1–17.
- Michelmores, K. ve Sassler, S. (2016). Explaining the Gender Wage Gap in STEM: Does Field Sex Composition Matter? *RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, 2(4), 194–215. <https://doi.org/10.7758/rsf.2016.2.4.07>
- Mutlu, T., ve Korkut, O. J. (2017). Bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik alanlarında kadın olmak: cinsiyete yönelik yargıları kırma. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 7(1), 233-251.
- OECD. (2017). *Going digital: The future of work for women (Policy Brief on the Future of Work)*. The Organisation for Economic Co-operation and Development. Erişim adresi: <https://www.oecd.org/employment/GoingDigital-the-Future-of-Work-for-Women.pdf>
- Özkurt, Ö., ve Yakın, İ. (2020). 2013-2019 yılları arasında Türkiye'deki üniversitelerin STEM alanlarında kayıtlı öğrencileri sayılarının cinsiyet bağlamında karşılaştırılması. *Euroasia Journal Of Social Sciences & Humanities*, 7(13), 68-85.
- Perez, C.C. (2021). *Görünmez Kadınlar: Erkekler İçin Tasarlanmış Bir Dünyada Veri Yanlılığı ile Yaşamak* (Çev. M. Şengel). İstanbul: Epsilon.
- Schelmatic T. (2013). Where are America's women engineers?. Erişim adresi: <http://news.thomasnet.com/imt/2013/02/19/where-are-americas-women-engineers>
- Stoet, G. ve Geary, D.C. (2018). The gender equality paradox in science, technology, engineering and mathematics education. *Psychological Science*, 29(4), 581-593.
- Şevik, S. (2016 Ekim). *MYO'ların teknik bilimler alanlarında kadın akademisyen istihdamının problematik bir yaklaşım ile değerlendirilmesi*. Uluslararası Yükseköğretimde Mesleki Eğitim ve Öğretim Sempozyumunda sunulan bildiri, Çorum. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/scyfisevik/publication/309494052_evaluation_with_a_problematic_approach_of_employment_of_women_academics_in_technical_sciences_areas_of_vhss/links/585971fe08ae3852d255989d/evaluation-with-a-problematic-approach-of-employment-of-women-academics-in-technical-sciences-areas-of-vhss.pdf
- Şener, E. (2023). *Kadın Paradoksla Yüzleşme: Teknolojide Kadın*. Erişim adresi: <https://www.ozguruyayinlari.com/site/catalog/book/66/chapter/155>
- Taş, B. ve Bozkurt, E. (2020). "Türkiye'de STEM Alanındaki Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri Araştırma ve İzleme Raporu" . Uçan Süpürge. Erişim adresi: <https://www.sivilsayfalar.org/wp-content/uploads/2021/02/>

- Ucan-Supurge-Türkiyede-STEM-Alanındaki-Toplumsal-Cinsiyet-Esitsizlikleri-Arastirma-ve-Izleme-Raporu.pdf
- Tezer Asan, H. (2010). Ders kitaplarında cinsiyetçilik ve öğretmenlerin cinsiyetçilik algılarının saptanması, *Fe Dergi*, 2(2), 65-74.
- Tekin Poyraz, G. (2018). *STEM eğitimi uygulamasında Kayseri ili örneğinin incelenmesi ve uzaktan STEM eğitiminin uygulanabilirliği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Tokol, A., ve Kara, E. (2022). Dördüncü sanayi devrimi ve kadın istihdamı. *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 41(1).
- Toprakçı Alp, G. ve Aksu, B. (2021). Bilim, teknoloji ve kadın: çalışmanın geleceğine dair bir değerlendirme. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 248-264. DOI: 10.47097/piar.932215
- Treanor, L. (2022). Gender, STEM women and entrepreneurship: a review and future research directions. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 14(4), 499-520.
- United Nations, Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP) (2021). "The Future is Equal: Gender Equality in the Technology Industry." Erişim adresi: <https://www.unescap.org/kp/2021/report-gender-equality-technology-industry>.
- Wang, M.T. ve Degol, J. (2013). "Motivational pathways to STEM career choices: Using expectancy- value perspective to understand individual and gender differences in STEM fields". *Developmental Review*, 33, 304-340. doi: 10.1016/j.dr.2013.08.001
- World Economic Forum (2016). *The industry gender gap women and work in the fourth industrial revolution*. Erişim adresi: https://www3.weforum.org/docs/WEF_FOJ_Executive_Summary_GenderGap.pdf
- UNESCO (2022). *Yüzüm Kızarılabileydi, Kızarırdı: Dijital Becerilerdeki Toplumsal Cinsiyet Uçurumunu Eğitim Yoluyla Aşmak*. Erişim adresi: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382901>
- Xu, Y. (2015). Focusing on women in STEM: a longitudinal examination of gender-based earning gap of college graduates. *The Journal of Higher Education*, 86, 489-523.
- Yılmaz, E. ve Tepeli, K. (2013). 60-72 aylık çocukların sosyal problem çözme becerilerinin duyguları anlama becerileri açısından incelenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 172(172), 117-130.
- Yiğitalp, N. (2014). Yönlendirilmiş beyin fırtınası (scamper) tekniğine dayalı eğitimin beş yaş çocuklarının problem çözme becerilerine etkisinin incelenmesi. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Bütünleşik Smart-TOPSIS Yöntemi ile Veteriner Kliniklerinde En Uygun Ultrason Cihazının Belirlenmesi

Hakan Murat Arslan¹

Özet

Veteriner kliniklerinde ve hekimler tarafından mobil kullanılan ultrason cihazları oldukça maliyetlidir ve bu ultrason cihazlarının belirlenme sürecinde birçok ölçütü dikkate almak gerekir. Bu cihazların optimum seçimi, çeşitli kriterlerin değerlendirilmesini içerdiğinden karar verme problemleri arasında karmaşık problemler sınıfındadır. Bu çalışma, özellikle alternatifler var olduğunda aynı türden ultrason cihazları arasında ilgili veteriner kliniği için çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri ile en uygun cihazı belirleyebilmektir. İlgili karar probleminin çözümü Smart-TOPSIS yöntemleri ile bütünleşik bir yapı kullanılarak modellenmiştir. Değerlendirme süreçlerinin temelinde (ÇKKV) yöntemlerinin uygulanabilirliği vardır. Oluşturulan çözüm modelinin kriter ve alternatifleri, alanda çalışan veteriner hekimlerin görüşleri ve literatürden faydalanılarak belirlenmiştir. Düzce ilinde ki bir veteriner kliniğinde gerekli olan en uygun ultrason cihazının belirlenebilmesi üzerinde bir vaka çalışması yapılmıştır. Sonuçlar, Smart-TOPSIS yöntemleri ile en uygun ve en kötü ultrason cihazının tespit edilebildiğini ortaya koymuştur. Analiz bulguları ilgili veteriner hekimler ve işletmeler ile paylaşılmıştır.

1. GİRİŞ

Son yüzyılda, inovasyonlar ve teknolojiye ilerlemeler tarafından şekillenen küresel ekonomi, tıbbi cihaz endüstrisinde dikkate değer bir büyüme göstermiş ve bu da şirketler ve üreticiler arasında yüksek bir rekabet ortamına neden olmuştur. Ürünlerin farklı markaları, farklı kalite seviyeleri ve fiyatları, ilgili sağlık kuruluşlarının uygun bir ürün satın almasını zorlaştırmaktadır. Birden çok alternatif mevcut olduğunda, en uygun seçimi yapmak için

1 Doç. Dr., Düzce Üniversitesi İşletme Fakültesi, muratarслан@duzce.edu.tr,
Orcid: 0000-0002-3515-5358

dikkate alınması gereken çok sayıda kriter olduğundan, en uygun alternatifi belirlemek çok karmaşık hale gelir. Bu tür karar probleminin karmaşıklığı, çatışan ve çelişen amaçlardan kaynaklanır. Alınan karardan sonra pişmanlığı en az seviyeye indirmeyi garantileyen sistemli bir analizin gerekliliği ortaya çıkar. Bu nedenle, çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri, alınan kararları desteklemek ve seçilen çözümün güvenilirliğini artırmak için ortaya çıkmıştır (Marsh vd., 2017).

Hayvan sağlığı sektörü işletmelerinin karşılaştığı karar problemlerinden biri de optimum özellikteki ultrason cihazlarının belirlenmesidir. Karar vericinin, bireysel veya grup olarak, hangi cihazın satın alınacağına karar vermesi gerekmektedir. Üreticiler tarafından sunulan aynı fonksiyona sahip ekipmanın farklı modellerinin mevcut olması, veteriner hekimlerin en uygun cihazı seçmelerini zorlaştırmaktadır. Bu durum, bir karar verme sürecinde birçok kriterin dikkate alınması gerektiğinde ortaya çıkar ve kriterler arasında çatışma unsurları var demektir. Bu nedenle, hayvan sağlığı sektörü işletmelerinin doğru ve yerinde kararlar vermeleri elzemdir aksi takdirde alınan kararlardan sonra pişmanlığın maliyeti çok daha fazladır.

Veteriner hekimlik mesleğinin ekonomik refah seviyesinin yükselmesi ve müşterilerin veteriner hekimlik hizmetleri için istekli bir şekilde ödeme yapması, toplumun ihtiyaçlarının iyi bir şekilde karşılanması ve etkili hizmet sunumunun sağlanmasıyla yakından ilişkilidir. Ayrıca, veteriner hekim sayısının piyasada talep edilen sayıyla dengeli olması, aşırı rekabet ortamına yol açacak uygulamalardan kaçınılması önemlidir. Aksi takdirde, veteriner hekimler arasında etik kuralların ihlal edildiği bir rekabet ortamı oluşabilir ve veteriner hekimler ile hasta sahipleri arasında istenmeyen sorunlar yaşanabilir, bu da mesleğe zarar verebilir. Mesleki ve ekonomik başarı, kişisel eğitim, bilgi birikimi, teknoloji kullanımı, müşteri ilişkileri, kariyer düşüncesi, yetenekler ve tutumlar gibi faktörlere dayanmaktadır (Lloyd, 2006).

Veteriner kliniklerinin yönetiminde, temel prensipler arasında işletme planının hazırlanması ve güncellenmesi, bilgisayar destekli hasta kayıt ve takip programlarının kullanımı, hizmet etkinliğinin artırılması, geniş bir hizmet yelpazesinin sunulması, çalışanların görevlerinin belirlenmesi ve performanslarının değerlendirilmesi, mesleki eğitime öncelik verilmesi ve sürekliliğinin sağlanması yer almaktadır (Matthew, 1995).

Veteriner kliniklerinin sahipleri ve yöneticileri, teknik bilgi ve uygulamaların yanı sıra muhasebe, bilgisayar, iletişim teknolojileri, yasal mevzuat, işletme yönetimi, finansman, insan kaynakları, organizasyon gibi konularda da bilgi ve beceri sahibi olmalıdır. Veteriner klinik işletmelerinde sağlıklı ve etkin bir yönetim anlayışı benimsenmeli ve işletme performansı

ölçülmeli ve kontrol edilmelidir. Klinik yöneticileri, geleceğe yönelik uzun vadeli kararlar alırken finansal göstergeleri kullanmalı ve bu göstergelerin basit, hızlı, etkili ve gerçekçi bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanınmalıdır (Richardson ve Osborne, 2006).

Bu sebeplerle, çalışmada birçok alternatif arasından en uygun ultrason cihazının seçimi bir karar problemi olarak kabul edilmiş ve çözümü ÇKKV yöntemleri ile ele alınmıştır. Bu problemin çözümünde, birçok benzer seçenek arasından veteriner klinikleri için en uygun ultrason cihazının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmada hem Smart hem de TOPSIS yöntemi bütünlüklük bir yapıda kullanılmıştır. Bu çalışmanın literatüre temel katkılarının aşağıdaki gibi sıralanacağı düşünülmektedir;

- ✓ Birbiri ile çatışan kriterlerle en uygun ultrason cihazının belirlenmesi problemi için Smart ve TOPSIS yöntemlerini bütünlük yapıda birleştiren bir ÇKKV modeli önermek.
- ✓ Bu alanda çalışan veteriner hekimlere ve ilgili araştırmacılara ultrason cihazlarının belirlenmesi sürecinde ÇKKV yöntemlerinin kullanılabilirliğini göstermek.
- ✓ Hayvan sağlığı açısından daha doğru ve yerinde ultrason cihazı tespit ederek, en güvenilir teşhisin konulabilmesinde ilgili hekimlere rehberlik etmek.

Çalışmanın giriş kısmından sonra sırası ile gelen bölümlerinde, literatür taramasına, çalışmanın yöntemine, bulgularına ve sonuçlarının değerlendirilmesine yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Yerli ve yabancı literatürü inceleyerek, özellikle tıbbi cihaz seçimi gibi farklı sağlık alanlarında ÇKKV yöntemleri ve bu yöntemlerin hibrit uygulamalarıyla ilgili yapılan çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmalar, konularına ve karar verme yöntemlerinin özelliklerine göre sınıflandırılmıştır.

(Glaize vd., 2019) çalışmasında, sağlık kuruluşlarında çok kriterli karar verme yöntemlerinin nasıl uygulandığına dair pratik bir bakış açısı sunulmuştur. Aynı şekilde (Glaize vd., 2019) tarafından önerilen bir model, tıbbi cihaz seçimi dahil olmak üzere farklı sağlık alanlarında çok kriterli karar verme yöntemlerinin nasıl uygulandığını göstermektedir.

Öte yandan (Ivlev vd., 2015) çalışmasında, belirsizlik koşullarında en uygun tıbbi cihaz seçimi için yeni bir çok kriterli karar verme yöntemi modeli sunulmuştur.

(Ivlev vd., 2016) çalışmasında ise Çek Cumhuriyeti'ndeki bölgesel hastaneler için en uygun Manyetik Rezonans Görüntüleme (MR) sistemi belirlenmiştir. Araştırmacılar, AHP, TOPSIS, PROMETHEE II ve Simple Additive Weighting (SAW) gibi farklı çok kriterli karar verme yöntemlerini karşılaştırarak, tıbbi ekipman seçimi için en uygun olanını önermişlerdir.

(Büyüközkan ve Göçer, 2019) çalışması, belirsizlik koşulları altında akıllı tıbbi cihaz seçim sürecini değerlendirmek için yeni bir yaklaşım sunmaktadır. Bu çalışmada, belirsizlik ve muğlaklık ele alınarak intuitionistic fuzzy Choquet integral (IFCI) yaklaşımı kullanılmıştır.

(Tadic vd., 2014) çalışmasında ise tek bir tıbbi cihaz tedarikçisini değerlendirmek için bulanık çok kriterli karar verme yaklaşımını önermişlerdir.

(Abdel-Basset vd., 2019) çalışmasında ise bulanık bir karar ortamında akıllı tıbbi cihazların seçim sürecini optimize etmek için Neutrosophic TOPSIS yöntemini içeren yeni bir yaklaşım önerilmiştir.

(Frazão vd., 2018) çalışmasında ise AHP ve bulanık mantığın literatürdeki diğer yöntemlere göre baskınlığını ifade etmişlerdir.

(Gomez, 2019) çalışmasında, medikal gaz tedarik cihazlarının optimal seçimi için MACBETH ve FAHP yöntemlerini ayrı ayrı kullanmışlardır.

AHP ve bulanık VIKOR yöntemleri ise (Emec vd., 2019) tarafından bir bilimsel araştırma laboratuvarında en uygun protein izolasyon cihazının seçimi için kullanılmıştır.

(Liu vd., 2013) çalışmasında ise tıbbi atık bertarafı için mevcut alternatiflerin değerlendirilmesi probleminde bulanık VIKOR tabanlı bulanık çok kriterli karar verme yöntemi kullanılmıştır.

En uygun tıbbi cihaz üreticisi firmanın seçimi için ise (Lee vd., 2017) tarafından bulanık AHP yöntemi ve bulanık TOPSIS yönteminden oluşan hibrit bir bulanık çok kriterli karar verme yaklaşımı kullanılmıştır.

Sağlık sektöründeki tedarikçi seçim sürecini geliştirmek için ise (Goh vd., 2018) tarafından bulanık çok kriterli karar verme ortamında bulanık AHP ve bulanık TOPSIS'e dayalı çok kriterli bir karar verme yaklaşımı kullanılmıştır.

Yukarıda ifade edilen şekilde kriterlere sahip, hayvan sağlığı sektöründe en uygun tıbbi cihazların belirlenmesine yönelik, Smart ve TOPSIS yöntemleri ile değerlendirilmiş bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. Bu sebeple çalışmada, ilgili veteriner klinikleri için en uygun ultrason cihazı seçimi üzerine Smart ve TOPSIS yöntemleri birlikte kullanılarak bütünleşik bir model önermek amaçlanmıştır. Araştırmada, kriterlerin ağırlıklarını tespit

etmek için Smart yöntemi kullanılmış, Smart ve TOPSIS yöntemleri ile de en uygun alternatif sıralaması belirlenmiştir.

2.1. Veteriner Kliniklerinde Kullanılan Ultrason Cihazları

Veteriner kliniklerinde sıklıkla kullanılan ultrason cihazları, hayvan sağlığı alanında önemli birer araçlardır. Ultrasonografi, iç organların ve dokuların ayrıntılı görüntülerini elde etmek için yüksek frekanslı ses dalgalarını kullanır. Bu teknoloji, veteriner hekimlere, birçok hastalığın teşhis ve tedavisinde değerli bilgiler sağlar. Ultrason cihazları, gebelik teşhisi, iç organların incelenmesi, tümörlerin değerlendirilmesi ve kalp hastalıklarının tespit edilmesi gibi birçok alanda kullanılabilir (veterinermalzeme.com).

Veteriner kliniklerinde ultrason cihazlarının önemi, hızlı ve doğru teşhis imkânı sağlamasıyla açıklanabilir. Ultrasonografi, vücudun iç yapısını görüntülemek için non-invaziv bir yöntemdir, yani hayvanlara herhangi bir cerrahi müdahale gerektirmez. Veteriner hekimler, ultrason cihazları aracılığıyla hayvanların iç organlarını gerçek zamanlı olarak gözlemleyebilir ve sorunlu bölgeleri hızlı bir şekilde teşhis edebilir. Bu da doğru tedavi planlaması için hayati bir adımdır (vetart.com).

Ultrasonografi aynı zamanda veteriner cerrahide de büyük bir öneme sahiptir. Veteriner cerrahlar, ultrason cihazlarını ameliyat öncesinde ve sonrasında kullanarak organların durumunu ve işlevini değerlendirebilir. Bu bilgi, cerrahi prosedürlerin planlanmasına ve gerektiğinde revizyonların yapılmasına yardımcı olur. Ultrasonografi ayrıca biyopsi veya sıvı örneği alımı gibi işlemler sırasında da rehberlik sağlar, böylece invaziv müdahalelerin doğru noktalara yapılmasını sağlar (Şengöz vd., 2021).

Bahsedilen ultrason cihazları sayesinde veteriner hekimler müşterilerle daha iyi iletişim kurabilirler. Hayvan sahipleri, evcil hayvanlarının sağlık durumuyla ilgili endişelerini iletildiğinde, ultrasonografi sonuçları görsel olarak sunulabilir ve anlaşılması kolay bir şekilde açıklanabilir. Bu, hayvan sahiplerinin teşhis ve tedavi süreçlerine daha iyi katılımını sağlar ve daha bilinçli kararlar almalarını destekler. Ultrason cihazlarının kullanımı, veteriner kliniklerinde hem hayvanların hem de sahiplerinin sağlık ve refahına katkıda bulunur.

2.2. Veteriner Kliniklerinin Yönetimi

Veteriner kliniklerinin etkin bir şekilde yönetilmesi, başarılı bir işletme ve kaliteli veteriner hizmetleri sunma açısından büyük önem taşır. Bilimsel bir çalışmaya göre, veteriner kliniklerinin etkin yönetiminin, işletmenin karlılığı, müşteri memnuniyeti ve çalışanların performansı üzerinde olumlu etkileri

olduğunu göstermektedir (Park vd., 2018). Yönetim, finansal kaynakların planlanması, tedarik zinciri yönetimi, stok kontrolü, personel yönetimi ve pazarlama stratejilerinin belirlenmesi gibi bir dizi alanı içerir.

Veteriner kliniklerinin etkin yönetimi için iş süreçlerinin optimize edilmesi önemlidir. Yapılan bir araştırmada, kliniklerdeki süreç iyileştirmelerinin, hasta akışını düzenlemek, bekleme sürelerini azaltmak ve hizmet kalitesini artırmak için kullanılabileceği belirtilmektedir (Dallolio vd., 2015). Bu süreçler arasında randevu yönetimi, hastane otomasyonu, kaynak planlaması ve verimlilik analizleri yer alabilir. İş süreçlerinin düzgün bir şekilde yönetilmesi, klinikteki iş akışını iyileştirir ve hem hasta hem de personel memnuniyetini artırır.

Veteriner kliniklerindeki yönetim aynı zamanda etkili liderlik becerilerini gerektirir. Liderlik, veteriner hekimlerin ve yöneticilerin ekibi yönetme, motive etme ve geliştirme yeteneklerini içerir. Araştırmalar, etkili liderliğin çalışanların bağlılığını artırdığını, iş performansını iyileştirdiğini ve müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (Morrow et vd., 2015). İyi bir lider, klinik vizyonunu iletebilir, takım çalışmasını teşvik edebilir ve çalışanların yeteneklerini geliştirecek eğitim ve geliştirme fırsatları sunabilir.

Veteriner kliniklerinin yönetimi için veri analitiği ve performans ölçütlerinin kullanılması da önemlidir. Veri analitiği, kliniklerin işletme performansını izlemesine, trendleri belirlemesine ve karar verme süreçlerini desteklemesine yardımcı olur. Bir çalışma, veteriner kliniklerindeki performans ölçütlerinin (örneğin, müşteri memnuniyeti, geri dönüş oranı, randevu sürekliliği) klinik başarısıyla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur (Kogan vd., 2018). Bu nedenle, yöneticilerin veri analitiği ve performans ölçütlerini kullanarak klinik performansını izlemesi ve iyileştirmeler yapması önemlidir.

3. METEDOLOJİ

Hayvan sağlığı harcamalarının aşırı artması, ilgili sağlık sorunlarını daha karmaşık hale getirerek, karşılaşılan karar problemlerinin çözümünde bilimsel yöntemlere, özellikle de çok kriterli karar verme yöntemlerine ihtiyaç duyulmasına neden olmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı karar verme problemleri içine dahil olan hayvan sağlığı işletmelerinde en uygun ultrason cihazının belirlenmesi problemidir. Problemin modellenmesi, kriter ve alternatiflerinin belirlenmesi tamamen ilgili sektör içinde halen çalışan veteriner hekimlerin görüşleri ve literatürün incelenmesi ile oluşturulmuştur. Kriterlerin ağırlıkları Smart yöntemi ile

alternatiflerin öncelik sıralaması hem Smart hem de TOPSIS yöntemi ile ayrı ayrı tespit edilmiştir. Çalışmanın hiyerarşik çözüm modeline ve ilgili ÇKKV yöntemlerinin çözüm aşamalarına uygun olarak analizler gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen analizin toplu sonuçları bulguların yorumlanması kısmında detaylı bir şekilde ifade edilmiştir.

3.1. Smart Yöntemi

Basit Çoklu Özellik Değerlendirme Tekniği (SMART), Edwards tarafından 1977 yılında kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesi ve tüm alternatiflerin sıralanması süreci olarak tanımlanmıştır (Edwards, 1977). Yöntemin ilk iki adımında, karar ortamı ve sorunlar tanımlanır. Üçüncü ve dördüncü adımlarda, alternatifler ve değerlendirilecek kriterler belirlenir ve beşinci adımda kriterler önem sırasına göre sıralanır. Altıncı adımda, en az önemli olduğu düşünülen kritere 10 puan verilir ve daha önemli kriterler, kendisinden önce gelen kriterlerle karşılaştırılarak 10'dan daha yüksek puanlar alacak şekilde (puan için üst sınır yoktur) göreceli önemleri belirlenir. Yedinci adımda, altıncı adımda verilen puanların her biri, toplam puanlara bölünerek kriter ağırlıkları elde edilir. Bu işlem sonucunda kriter ağırlıklarının toplamı 1'e eşit olur. Eşitlik 1'de görüldüğü gibi, "n" kriter sayısını temsil ederken, "w_j" j. kriterin göreceli ağırlığını temsil etmektedir. "w_j" ise j. kriterin normalleştirilmiş ağırlığını ifade etmektedir.

$$w_j = \frac{w_j^*}{\sum_{j=1}^n w_j^*} \quad (1)$$

Sekizinci adımda, kriterlere göre değerlendirilen alternatiflerin puanları 0-100 aralığında belirlenir. Dokuzuncu ve onuncu adımlarda ise, $U_k = \sum_j w_j u_{kj}$ formülü ile normalize edilmiş kritere göre alternatiflerin U_k değerleri tespit edilir. En yüksek değere sahip olan alternatif tercih edilir (Edwards, 1977:328-330; Olson, 1996:35-36). Edwards ve Barron, 1994 yılında yaptıkları çalışmada, SMARTS ve SMARTER adlı iki yöntem geliştirmişlerdir. SMART' tan farklı olarak, karar vericiye kriterleri kıyaslatmadan ve sıralama yaptırmadan işlemler yürütülür. SMARTS yönteminde salınım değerler yaklaşımı, SMARTER yönteminde ise derece sıralama merkezi (ROC) kullanılarak kriterlere ağırlıklandırma işlemi gerçekleştirilir (Edwards ve Barron, 1994; Wang vd., 2009; Riabacke vd., 2012:13).

3.2. TOPSIS Yöntemi

TOPSIS yöntemi, tıpkı AHP yöntemi gibi anlaşması kolay ve uygulanması kolay bir yöntem olarak değerlendirilir. Her bir kriter için en uygun seçeneği belirlemek için basit matematiksel hesaplamalar kullanılır ve güvenilir bir tercih sıralaması sunar. Bu nedenle, TOPSIS yöntemi sıklıkla tercih edilen bir yöntemdir. Aynı zamanda, TOPSIS yöntemi, öncelik değerlerini içeren karşılaştırmaları yapabilme yeteneği ve farklı ölçekler ile farklı bilgi tipleri (sözel değerlendirmeler, deneysel veriler) üzerinde çalışabilme esnekliği sağlar (Gomez vd., 2009).

TOPSIS yöntemi, Olson (2004) tarafından belirtilen toplam altı adımdan oluşan bir süreçle gerçekleştirilir. Aşağıda bu süreç sırası ile ifade edilmiştir.

Karar matrisinin oluşturulması: Değerlendirilecek alternatifler ve bu alternatiflere ait kriterlerin bir matris şeklinde düzenlenmesi.

Standart karar matrisinin oluşturulması: Karar matrisinin normalize edilerek, kriterlerin ağırlıklarını dikkate alan bir matrise dönüştürülmesi.

Ağırlıklı standart karar matrisinin oluşturulması: Standart karar matrisinin her bir kriterin önemine göre ağırlıklarının çarpılmasıyla hesaplanan ağırlıklı matrisin elde edilmesi.

İdeal ve negatif ideal çözümlerin oluşturulması: Ağırlıklı standart karar matrisindeki her kriter için en iyi ve en kötü değerlerin belirlenerek ideal çözüm ve negatif ideal çözüm vektörlerinin oluşturulması.

Ayrım ölçülerinin hesaplanması: Her bir alternatifin ideal çözüme olan benzerliği ve negatif ideal çözümden olan farklılığı dikkate alınarak, ayrım ölçülerinin hesaplanması.

İdeal çözüme göreli yakınlığın hesaplanması: Ayrım ölçülerinin kullanılarak, her bir alternatifin ideal çözüme göreli yakınlığının hesaplanması ve sonuçların tercih sıralamasını belirlemek için kullanılması.

4. UYGULAMA

Bütünleşik Smart-TOPSIS Yöntemi ile En Uygun Ultrason Cihazının Belirlenmesi

Çalışma dahilinde analiz edilen karar problemi, veteriner kliniklerinde ihtiyaç haline gelen optimum özelliklerdeki ultrason cihazlarının belirlenmesine yöneliktir. Hedef, belirlenen kriterler çerçevesinde tüm alternatiflerin önüne geçen ultrason cihazının tespit edilmesidir. Bu analiz sürecinde ilgili ÇKKV yöntemlerinin çözüm adımlarına tamamen bağlı kalmıştır. Çalışma Düzce ilinde faaliyet gösteren üç veteriner kliniğinde

gerçekleştirilmiş ve ilgili kliniklerdeki üç hekimin görüşleri doğrultusunda kriterler ve alternatifler oluşturulmuştur. Hekimlerin kriterleri önem sırasına göre değerlendirmeleri sonucunda elde edilen verilere göre ilk altı kriter seçilmiştir.

Bu çalışmada altı alternatif ultrason cihazı değerlendirilmiştir. Bu cihazların isimleri verilerin gizliliği esasına dayanarak kısa kodlar ile ifade edilmiştir. Bu cihazların kodları HSV, SV7, WT01, SV20, SV21 ve SVS5 dir. Ayrıca çalışmanın ilerleyen kısımlarında tabloların sayfalara sığdırılması açısından Kriterler K1, K2... diye sadece kodları ile ifade edilmiştir. Örneğin, K1 “Fiyat” kriteridir.

4.1. Smart Yöntemi ile Kriterlerin Ağırlıklarının Belirlenmesi

Smart yönteminin analiz aşamaları uygulayabilmesi için öncelikle temel veri değerlerinin matris halinde ifade edilmesi gerekmektedir. Tablo 1’de temel veri matrisi verilmiştir.

Tablo 1. Temel Veri Matrisi

	K1:Fiyat (TL)	K2: Tarama Derinliği (mm)	K3: Görüntü rotasyonu Miktarı (Decece)	K4: Ebat (dm ³)	K5: Ağırlık (kg)	K6: Görüntüleme Frekans Boyu (Mhz)
A1: HSV	58000	250	90	12,96	0,8	2,5
A2: SV7	30000	190	80	22,93	1,3	2
A3: WT01	45000	210	85	18,45	1,1	1,5
A4: SV20	30000	180	75	6,86	0,95	1,5
A5: SV21	30000	190	80	16,32	0,85	2,5
A6: SVS5	25000	180	80	13,54	0,25	1,5

Temel veri matrisi verilerine dayanarak karar verici niteliğindeki veteriner hekimler her bir kriteri diğerlerine göre 25 puan üzerinden değerlendirmişler ve elde verilerin geometrik ortalamaları alınarak her bir kriterin nihai değerlendirme puanı tespit edilmiştir. Ardından toplam değerlendirme puanı elde edilmiştir. Son olarak ta her bir kriter değeri toplam puana bölünerek nihai ağırlık değerleri belirlenmiştir. Tablo 2’de her bir kritere ait nihai ağırlık değerleri ifade edilmiştir.

Tablo 2. Karar Vericilerin Kriterleri Puanlamaları ve Nihai Ağırlık Değerleri

	Karar vericilerin 25 Puan Üzerinden değerlendirilmeleri	Nihai Ağırlıklar
K1:Fiyat (TL)	23	0,232
K2: Tarama Derinliği (mm)	15	0,152
K3: Görüntü rotasyonu Miktarı (Decece)	20	0,202
K4: Ebat (dm ³)	18	0,182
K5:Ağırlık (kg)	13	0,131
K6: Görüntüleme Frekans Boyu (Mhz)	10	0,101
TOPLAM	99	1,000

4.2. Smart Yöntemine Göre Alternatiflerin Sıralanması

Smart yöntemine göre her bir kritere ait ağırlıklar tespit edildikten sonra temel veri matrisine dayanarak kriterlere göre her bir alternatifin performans değerleri 100 puan üzerinden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme karar verici konumundaki veteriner hekimler ve ilgili literatür dikkate alınarak yapılmıştır. Tablo 3'te bu değerlendirmelerin ayrıntıları ifade edilmiştir.

Tablo 3. Alternatiflerin Kriterler Bazında 100 Puan Üzerinden Değerlendirilmesi

	K1:Fiyat (TL) Min.	K2: Tarama Derinliği (mm) Max.	K3: Görüntü rotasyonu Miktarı (Decece) Max.	K4: Ebat (dm ³) Min	K5: Ağırlık (kg) Min.	K6: Görüntüleme Frekans Boyu (Mhz) Max.
Ağırlıklar	0,2323	0,152	0,202	0,182	0,131	0,101
A1: HSV	39	90	90	48	28	90
A2: SV7	75	68	80	27	17	72
A3: WT01	50	76	85	33	20	54
A4: SV20	75	65	75	90	24	54
A5: SV21	75	68	80	38	26	90
A6: SVS5	90	65	80	46	90	54

Her bir alternatif kriterler bazında 100 puan üzerinden değerlendirildikten sonra her bir kriterin ağırlıkları dikkate alınarak ağırlıklı değerlendirme matrisi oluşturulmuştur. Bahsedilen veriler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Ağırlıklı Değerlendirme Matrisi

	K1: Fiyat (TL) Min.	K2: Tarama Derinliği (mm) Max.	K3: Görüntü rotasyonu Miktarı (Decece) Max.	K4: Ebat (dm ³) Min	K5: Ağırlık (kg) Min.	K6: Görüntüleme Frekans Boy (Mhz) Max.	Satır Toplamları
Ağırlıklar	0,2323	0,152	0,202	0,182	0,131	0,101	
A1: HSV	9,060	13,680	18,180	8,670	3,684	9,090	62,364
A2: SV7	17,423	10,397	16,160	4,900	2,267	7,272	58,419
A3: WT01	11,615	11,491	17,170	6,090	2,680	5,454	54,500
A4: SV20	17,423	9,850	15,150	16,380	3,103	5,454	67,359
A5: SV21	17,423	10,397	16,160	6,885	3,468	9,090	63,422
A6: SVS5	20,907	9,850	16,160	8,299	11,790	5,454	72,459

Tablo 4'te her bir satırın toplamı bulunarak alternatiflerin birbirleri arasında öncelik oluşturabilecek değerleri elde edilmiştir. Bu değerler Tablo 5'te ifade edilmiş ve alternatiflerin Smart yöntemine göre nihai sıralamaları belirlenmiştir.

Tablo 5. Smart Yöntemine Göre Alternatiflerin Nihai Sıralaması

Sıralama	Alternatif	Satır Toplam Değeri
1.	SVS5	72,4595
2.	SV20	67,3587
3.	SV21	63,4222
4.	HSV	62,3644
5.	SV7	58,4190
6.	WT01	54,5001

4.3. TOPSIS Yöntemine Göre Alternatiflerin Sıralanması

TOPSIS yönteminin analiz aşamalarına geçebilmek için öncelikle temel veri matrisi ifade edilmelidir. Ancak Tablo 1'de gösterildiği için tekrar burada ifade edilmemiştir. Temel veri matrisini değerlerinin işleme uygun hale getirilebilmesi için normalize edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla normalize edilmiş veri matrisi Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Normalize Edilmiş Temel Veri Matrisi

	K1: Fiyat (TL)	K2: Tarama Derinliği (mm)	K3: Görüntü rotasyonu Miktarı (Decece)	K4: Ebat (dm ³)	K5: Ağırlık (kg)	K6: Görüntüleme Frekans Boyu (Mhz)
A1: HSV	0,6213	0,5065	0,4492	0,3312	0,3499	0,5185
A2: SV7	0,3214	0,3850	0,3993	0,5860	0,5686	0,4148
A3: WT01	0,4821	0,4255	0,4242	0,4715	0,4811	0,3111
A4: SV20	0,3214	0,3647	0,3743	0,1753	0,4155	0,3111
A5: SV21	0,3214	0,3850	0,3993	0,4171	0,3718	0,5185
A6: SVS5	0,2678	0,3647	0,3993	0,3461	0,1093	0,3111

Normalize edilmiş matris, kriterler arasındaki farklı ölçekleri dikkate alır. Farklı kriterler genellikle farklı ölçeklerde ifade edilir. Kriterlerin doğrudan karşılaştırılabilmesi için, normalize edilmiş matris kullanılır. Bu matriste her kriter, ölçeklendirme işlemiyle [0, 1] aralığına dönüştürülür. Bu sayede, alternatiflerin birbirleriyle karşılaştırılması daha uygun hale gelir. Tablo 7'de her bir kriterin ağırlığı dikkate alınarak oluşturulmuş ağırlıklı normalize matris ifade edilmiştir.

Tablo 7. Ağırlıklı Normalize Matris

	K1: Fiyat (TL) Min.	K2: Tarama Derinliği (mm) Max.	K3: Görüntü rotasyonu Miktarı (Decece) Max.	K4: Ebat (dm ³) Min.	K5: Ağırlık (kg) Min.	K6: Görüntüleme Frekans Boyu (Mhz) Max.
Ağırlıklar	0,2323	0,152	0,202	0,182	0,131	0,101
A1: HSV	0,1443	0,0770	0,0907	0,0603	0,0458	0,0524
A2: SV7	0,0747	0,0585	0,0806	0,1067	0,0745	0,0419
A3: WT01	0,1120	0,0647	0,0857	0,0858	0,0630	0,0314
A4: SV20	0,0747	0,0554	0,0756	0,0319	0,0544	0,0314
A5: SV21	0,0747	0,0585	0,0806	0,0759	0,0487	0,0524
A6: SVS5	0,0622	0,0554	0,0806	0,0630	0,0143	0,0314
İdeal + değerler	0,0622	0,0770	0,0907	0,0319	0,0143	0,0524
İdeal - değerler	0,1443	0,0554	0,0756	0,1067	0,0745	0,0314

TOPSIS yönteminde, ideal (+) çözüm ve ideal (-) çözüm belirlenir. İdeal çözüm, her bir kriter için en yüksek değeri içeren bir çözümdür (maksimizasyon için) veya en düşük değeri içeren bir çözümdür

(minimizasyon için). Bu çözüm, diğer tüm çözümlerden en iyi şekilde ayrışır. İdeal çözüme yakın olan alternatifler, tercih edilen alternatifler olarak kabul edilir. Bu doğrultuda Tablo 8’de her bir alternatife ait ideal çözüme yakınlık değerleri ifade edilmiştir.

Tablo 8. İdeal Çözüme Yakınlık Değerleri

Alternatifler	İdeal Çözüme Yakınlık Değerleri
A1: HSV	0,4094
A2: SV7	0,4152
A3: WT01	0,3167
A4: SV20	0,6593
A5: SV21	0,5774
A6: SVS5	0,7141

TOPSIS yöntemine göre alternatiflerin öncelik sıralamasının tespit edilebilmesi için her bir alternatifin ideal çözüme yakınlıkları belirlenmelidir. Tablo 9’da her bir alternatifin ideal çözüme yakınlık değerleri dikkate alınarak sıralaması belirlenmiştir.

Tablo 9. TOPSIS Yöntemine Göre Alternatiflerin Nihai Sıralaması

Sıralama	Alternatifler	İdeal Çözüme Yakınlık Değerleri
1.	SVS5	0,7141
2.	SV20	0,6593
3.	SV21	0,5774
4.	SV7	0,4152
5.	HSV	0,4094
6.	WT01	0,3167

5. TARTIŞMA

Hayvan sağlığı sektöründe faaliyet gösteren işletmeler, en uygun ekipman seçimini belirlemek için her zaman farklı kriterleri içeren problemlerle karşılaşabilirler. Ancak, sadece kişisel deneyimlere dayanarak karar vermek, optimal bir seçim yapıldığından emin olmayı garantilemez. Tablo 9’ da ve Tablo 5’teki açık sonuçlara göre, A6 alternatifinin diğer alternatiflere göre belirtilen kriterler çerçevesinde daha üstün olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada bütünlük bir yaklaşımın kullanılması, analizlerin güvenilirliğini artırmıştır. Sonuç olarak, veteriner hekimlerin ortak görüşleri ve belirlenen kriterler dikkate alınarak A6 alternatifinin diğerlerine göre daha üstün olduğu belirlenmiştir. Smart yönteminin hem kriter ağırlıklarının

belirlenmesinde hem de alternatiflerin önceliklerinin belirlenmesinde kullanılması, hesaplamaların objektifliği ve sonuçların güvenilirliği açısından önemlidir. Analiz sonuçları ilgili veteriner hekimler ve klinik yöneticileri ile paylaşılmıştır.

6. BULGULARIN YORUMLANMASI

Bütünleşik ÇKKV yöntemi ile elde edilen sonuçlar incelendiğinde, en uygun alternatifin A6 olduğu görülmektedir. Bütünleşik bir yapının kullanılması diğer ÇKKV yöntemlerine göre daha güvenilir sonuçlar vermesi içindir. Elde edilen verilere göre, bütünleşik yöntemle elde edilen sıralamalar literatürdeki diğer çalışmalar ile kıyaslandığında geçerliği doğrulanmaktadır. Analizlerin sonuçları ilgili veteriner hekimler ile derinlemesine incelenmiştir. Bütünleşik ÇKKV yöntemleri ile gerçekleştirilen analizler aracılığıyla en uygun ultrason cihazın belirlenmesinin mümkün olabileceği konusunda ilgililere tavsiyede bulunulmuştur. Ayrıca Tablo 10'da her iki yöntemle elde edilen sonuçlar verilmiştir. İlgili tablo dikkatle incelendiğinde ilk üç sıralamanın değişmediği görülmektedir. Bu durum hem hesaplamaların güvenilirliğini hem de sıra korelasyon katsayı değerinin yüksek olduğunu işaret etmektedir.

Tablo 10. Her İki Yönteme Göre Sıralamanın Karşılaştırılması

TOPSIS'e Göre Nihai Sıralama		Smart 'a Göre Sıralama		
Sıralama	Alternatifler	İdeal Çözüme		Ağırlıklı Satır Toplam Değerleri
		Yakınlık Değerleri	Alternatifler	
1.	SVS5	0,7141	SVS5	72,4595
2.	SV20	0,6593	SV20	67,3587
3.	SV21	0,5774	SV21	63,4222
4.	SV7	0,4152	HSV	62,3644
5.	HSV	0,4094	SV7	58,4190
6.	WT01	0,3167	WT01	54,5001

Tablo 11'de ki veriler ve her bir alternatifin her iki yönteme göre sıralama sonuçları dikkate alınarak Spearman sıra korelasyonu katsayısı hesaplanmıştır. Bu katsayının 0,942 olması her iki yöntemle elde edilen sıralamalar arasında pozitif yönde çok yüksek derecede bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Tablo 11. Spearman Sıra Korelasyonu Hesaplama Tablosu

	TOPSIS Sıralama	Smart Sıralama	d	d ²
A1: HSV	5	4	1	1
A2: SV7	4	5	-1	1
A3: WT01	6	6	0	0
A4: SV20	2	2	0	0
A5: SV21	3	3	0	0
A6: SVS5	1	1	0	0
			Toplam	2

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada, veteriner kliniklerinde en uygun ultrason cihazının belirlenmesine yönelik bir karar problemi için, bütünlük ÇKKV yöntemin uygulanabileceği gösterilmiştir. Alanında uzman veteriner hekimler; modelin oluşturulmasında, kriterlerin belirlenmesinde ve alternatiflerin tespit edilmesi aşamalarında sürece dâhil olmuşlardır. İki ÇKKV yöntemi bütünlük bir yapıda kullanılarak altı kritere göre altı alternatifin öncelik sıralaması tespit edilmiştir.

Gerçekleştirilen analizler neticesinde, ultrason cihazı tedarik etmek isteyen veteriner hekim veya kliniklerin ÇKKV yöntemleri ile objektif, doğru ve yerinde karar vermeleri mümkündür. Çalışmaya katılan veteriner hekimlere ellerinde ki hâli hazırda kullandıkları ultrason cihazlarını nasıl temin ettikleri sorulduğunda “Diğer veteriner hekim arkadaşlara sordum, ona göre aldım” şeklinde cevap vermeleri, veteriner kliniklerinde yönetim açısından bir yanlış olduğunu göstermektedir. Çünkü veteriner hekimlerin kullanacağı ultrason cihazlarının tedarikinde mutlaka ilgili hekimler sürece dâhil edilmeli ve bilimsel karar verme yöntemleri kullanılmalıdır.

Bu çalışmanın iki temel amacı vardır; birincisi, mevcut ÇKKV yöntemlerinin kullanılabilirliğini hayvan sağlığı sektörü literatürüne yerleştirebilmek, ikincisi de bu konuda ileride yapılacak çalışmalara rehberlik etmektir. Ancak, bu çalışma gerçekleştirilirken bir kısım sınırlılıklar ile karşılaşmıştır. Bunlar;

- ✓ İlgili veteriner hekimlerin çalışma yoğunluğu açısından sürece dâhil edilmesinde yaşanan zorluklar,
- ✓ Alternatifleri oluşturan ultrason cihazı firmalarının verilerin gizliliği açısından isimlerini çalışmada beyan etmek istememeleri,
- ✓ Analizlere katılan alternatif sayısının az olması,

- ✓ Smart ve TOPSIS yöntemlerinin analizini yapabilen yazılımların yetersizliği,
- ✓ Veteriner hekimlerin ekipman temininde bilimsel yolları kullanma konusunda isteksiz oluşları,

Çalışmanın elde edilen bulguları incelendiğinde; öncelikle kriterlerin ağırlıkları hesaplanmıştır. Buna göre en etkin kriter 0,232 değeri ile “*Fiyat*” ardından 0,202 değeri ile “*Görüntü rotasyon miktarı*” olmuştur. Ayrıca hem Smart hem de TOPSIS yöntemi ile hesaplanan alternatiflerin öncelik sıralamasında “*A6: SVS5*” birinci olmuştur. En son sırada ise “*A3: WT01*” bulunmaktadır. Bu sonuçlar literatürde yapılmış benzer çalışmalar ile örtüşmektedir.

Gelecekteki çalışmalarda, özellikle kriterlerin tespiti ve kıyaslanmasında veteriner hekimlerin yanı sıra cihazların teknik yapısından anlayan personelinde dâhil edilmesi uygun olacaktır. Oluşturulan ÇKKV modelinin analizinde daha güncel, hibrit, yapay zekâ temalı metotların kullanılması uygun olacaktır. Ayrıca benzer konuda gelecekte yapılacak araştırmalarda kriterlerin ağırlıklandırılması sürecinde AHP, Critic ve Entropi yöntemleri kullanılabilir.

Kaynakça

- Abdel-Basset, M., Manogaran, G., Gamal, A., & Smarandache, F. (2019). A group decision making framework based on neutrosophic TOPSIS approach for smart medical device selection. *Journal of Medical Systems*, 43(2), 38. <https://doi.org/10.1007/s10916-019-1156-1>.
- Büyükközkcan, G., ve Göçer, F. (2019). Smart medical device selection based on intuitionistic fuzzy Choquet integral. *Soft Computing*, 23(20), 10085–10103. <https://doi.org/10.1007/s00500-018-3563-5>. Carnero, M. C., & Dallolio, L., Rucci, P., Bontempi, K., Barbieri, G., & Fantini, M. P. (2015). Improving quality in veterinary healthcare organizations: A systematic review. *BMC veterinary research*, 11(1), 59.
- Edwards, W. & Barron, F. H. (1994). SMARTS and SMARTER: improved simple methods for multi-attribute utility measurement. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 60(4), 306–25.
- Edwards, W. (1977). How to use multi attribute utility measurement for social decision making. *IEEE Transactions on Systems, Man and Cybernetics*, 7(5), 326-340.
- Emec, S., Turanoglu, B., Oztas, S., & Akkaya, G. (2019). An integarted MCDM for a medical company selection in health sector. *International Journal of Scientific and Technological Research*, 5(4), 77–89. <https://doi.org/10.7176/JSTR/5-4-09>.
- Frazão, T. D. C., Camilo, D. G. G., Cabral, E. L. S., & Souza, R. P. (2018). Multicriteria decision analysis (MCDA) in health care: A systematic review of the main characteristics and methodological steps. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 18(1), 90. <https://doi.org/10.1186/s12911-018-0663-1>.
- Glaize, A., Duenas, A., Martinelly, C. D., & Fagnot, I. (2019). Healthcare decision-making applications using multi criteria decision analysis: A scoping review. *Journal of Multi-Criteria Decision Analysis*, 26(1–2), 62–83. <https://doi.org/10.1002/mcda.1659>
- Goh, M., Zhong, S., & De Souza, R. (2018). Operational framework for healthcare supplier selection under a fuzzy multi-criteria environment. *Proceedings of the 23rd International Symposium on Logistics (ISL 2018)*, Bali, Indonesia. <https://doi.org/10.17863/CAM.54027>.
- Gomez, A. (2019). Optimization of decision making in the supply of medicinal gases used in health care. *Sustainability*, 11(10), 2952. <https://doi.org/10.3390/su11102952>.
- Gómez, L.M., Bayo, J., García, C.M., Angosto, J. (2009). Decision support in disinfection technologies for treated wastewater reuse, *Journal of Cleaner Production*, Vol. 17, Issue 16, Pages 1504-11.
- <https://vetart.com.tr/ultrasonografi/>

<https://www.veterinermalzeme.com/blog/icerik/veteriner-ultrason-cihazı>

- Ivlev, I., Jablonsky, J., & Kneppo, P. (2016). Multiple criteria comparative analysis of magnetic resonance imaging systems. *International Journal of Medical Engineering and Informatics*, 8(2), 124–141. <https://doi.org/10.1504/IJMEI.2016.075757>.
- Ivlev, I., Vacek, J., & Kneppo, P. (2015). Multi-criteria decision analysis for supporting the selection of medical devices under uncertainty. *European Journal of Operational Research*, 247(1), 216–228. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2015.05.075>.
- Kogan, L. R., Schoenfeld-Tacher, R., ve Viera, A. R. (2018). Pilot investigation of performance metrics for private small animal veterinary practices. *Veterinary Medicine and Science*, 4(3), 207-215.
- Lee, Y.-C., Chung, P.-H., ve Shyu, J. Z. (2017). Performance evaluation of medical device manufacturers using a hybrid fuzzy MCDM. *Journal of Scientific and Industrial Research*, 76(1), 28–31. <http://nopr.niscair.res.in/bitstream/123456789/39298/1/JSIR%2076%281%29%2028-31.pdf>
- Liu, H.-C., Wu, J., ve Li, P. (2013). Assessment of health-care waste disposal methods using a VIKOR-based fuzzy multi-criteria decision-making method. *Waste Management*, 33(12), 2744–2751. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2013.08.006>
- Lloyd JW (2006). Current economic trends affecting the veterinary medical profession. *Vet Clin Small Anim*, 36, 267-279.
- Marsh, K., Goetghebeur, M., Thokala, P., ve Baltussen, R. (Eds.). (2017). *Multi-criteria decision analysis to support health care decisions*. Springer International Publishing.
- Matthew B (1995). Ten key principles of veterinary management. *Veterinary Practice Management, Can Vet J*, 36, 51-54.
- Morrow, R. M., Hancock, D. D., ve Thomas, J. G. (2015). Leadership in veterinary medicine: A need for relevant veterinary management curriculum. *Journal of Veterinary Medical Education*, 42(4), 285-293.
- Olson, D. L. (1996). *Decision Aids for Selection Problems*. Springer-Verlag, New York.
- Olson, D.L. (2004). Comparison of weights in TOPSIS models, *Mathematical and Computer Modelling, Elsevier*, Vol. 40, Issue 7-8, Pages, 721- 727.
- Park, K. W., Lee, J. G., Choi, J. K., ve Cho, K. H. (2018). Effect of management capability on business performance and customer satisfaction in animal hospital. *Journal of the Korean Society of Veterinary Service*, 41(3), 183-191.
- Riabacke, M., Danielson, M. ve Ekenberg, L. (2012). State of the art prescriptive criteria weight elicitation. *Hindawi Publishing Corporation Advances in Decision Sciences*, Volume 1-24.

- Richardson, F ve Osborne, D. (2006). Veterinary manager. *Veterinary Practice Management, Can Vet J*, 47, 702-706,
- Şengöz Şirin Ö, Fidan M, Bumin A. (2021). Acil veteriner hekimliğinde ultrasonografik muayene yöntemleri. *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 18(1): 57-61.
- Tadic, D., Stefanovic, M., ve Aleksic, A. (2014). The evaluation and ranking of medical device suppliers by using fuzzy topsis methodology. *Journal of Intelligent ve Fuzzy Systems*, 27(4), 2091–2101. <https://doi.org/10.3233/IFS>.
- Wang, J. J., Jing, Y. Y., Zhang, C. F ve Zhao, J. H. (2009). Review on multi-criteria decision aid in sustainable energy decision-making. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 13, 2263–2278.

CRITIC-COPRAS Yöntemi ile Elektrikli Motosiklet Seçimi

Turgut Karabulut¹

Özet

Elektrikli motosikletler, artan yakıt maliyeti, kolay kullanım, düşük satın alma maliyeti ve çevreye olan olumlu etkilerinden dolayı hem iş hayatında hem de gündelik kullanılan araçlardan birisidir. Türkiye'deki tüketicilerin hangi elektrikli motosikleti tercih edeceği ise problem olarak karşılaşılmaktadır. Bu problemin çözümü için Türkiye'de satışı yapılan elektrikli motosikletlerin sıralamasını belirlemek çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Sıralamayı yapabilmek için şarj mesafesi, şarj süresi, motor gücü, maksimum hız ve fiyat kriterleri ele alınmıştır. Bununla birlikte Türkiye'de satışı sunulan elektrikli motosiklet olan Arora-Herkül, City Coco-V2, Falcon-EnjoyPlus, Kral Motor-KR25 AVA 5000, Kuba-GT5, Mondial-E-Mon Empre, Motolux-ALF Plus Luxi RKS-Neron X, Stmax-Roket 3000, Volta-VS5 Max, YUKİ-Sportman-S marka ve modelleri alternatifler olarak ele alınmıştır. Kriterlerin önem düzeylerinin belirlenmesinde çok kriterli karar verme yöntemlerinden CRITIC, alternatiflerin sıralamasında ise çok kriterli karar verme yöntemlerinden COPRAS yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre en yüksek önem düzeyinin fiyat kriterine ait olduğu tespit edilmiştir. Diğer kriterlerin önem düzeyi sıralamasının ise şarj süresi, maksimum hız, motor gücü ve şarj mesafesi şeklinde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu kriter ve önem düzeylerine göre en iyi motosiklet sıralamasında ilk sırada yer alan marka ve modelinin Volta-VS5 Max olduğu, en son sıradaki motosiklet marka ve modelinin ise City Coco-V2 olduğu belirlenmiştir.

Giriş

Scooter, motosiklet ve bisiklet gibi iki tekerlekli araçlar, dünyanın farklı yerlerinde ulaşım araçları olarak kullanılmaktadır (Hsu vd., 2003; Haworth, 2012). İki tekerlekli ulaşım araçlarının dezavantajları, olumsuz hava

1 Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, tkarabulut@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8434-3614>

koşullarına maruz kalma, makinelerin dengesizliği, sınırlı sayıda yolcu, sınırlı taşıma kapasitesi, sınırlı menzil, hırsızlara karşı güvenlik eksikliği ve kazalar sırasında can ve mal güvenliği yetersizlikleri olarak belirtilebilir (Rose vd., 2012). Bununla birlikte birçok insan için hem daha düşük yakıt tüketimi hem de otomobillere göre daha minimal boyutları sayesinde alternatif bir kişisel kullanım şekli sağlamaktadır. Motosiklet, bir otomobilin ihtiyaç duyduğu alanın hemen hemen %15-20'sini ancak kullanmaktadır. Ayrıca, üretim sürecinde ve kullanımı sırasında daha az enerji tüketmesi sayesinde daha az karbondioksit salınımı yapmaktadır. (Hsu vd., 2003; Rose vd., 2012). Park yeri için daha az yer kaplaması ve yollarda kapladığı alan açısından kentsel yayılmayı da azaltabilir. Ayrıca, scooter, motosiklet ve bisiklet, bir otomobilden yaklaşık 10-15 kat daha ucuzdur (Biswas ve Saha, 2019). Bu nedenlerle, dezavantajlarına rağmen hem çevresel etki anlamında hem de edinim ve kullanım maliyetleri açısından otomobillere göre çok daha çevreci ve ekonomik bir ulaşım aracıdır.

Scooter, motosiklet ve bisiklet gibi araçların elektrikli ve elektrikli olmayan modelleri bulunmaktadır. Elektrikli scooter, elektrikli motosiklet ve elektrikli bisikletler de ehliyet, sigorta gibi çeşitli doküman gerektirmeyen araçlardır. Elektrikli motosikletler çevre ve ses kirliliğini önlemede en uygun araçlardır. Ayrıca elektrikli motosikletler karbondioksit salınımı yapmadığı için tamamen çevrecidir. Elektrikli motosikletler de belirli bir hız limitinin üzerine çıkmadığından güvenli bir sürüşe imkân sağlayabilmektedir. Elektrikli motosikletler, evlerde kullanılan diğer ev aletleri gibi priz ile şarj edilebilmektedir ve çok az yakıt (enerji) harcamaktadırlar. Bu araçlar tam şarj edilmesi ile menzillerinin 40-120 km arasında olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı şehirlerarası seyahatlerde kullanım için uygun değildirler. Tüm Dünya'da olduğu gibi Türkiye'de de elektrikli motosikletler iş ve günlük hayatta tercih edilmeye başlanmıştır (Bilgin, 2018).

Literatür incelendiğinde tüketicilerin daha uzun yol kat etmek için şarj mesafesine, daha kısa sürede yol kat etmek için ise motor gücü ve maksimum hıza dikkat ettiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda tüketiciler satın alma güçlerini etkilememesi adına fiyatların uygun olmasına ve bekleme yapılmaması adına şarj süresinin de kısa olmasına dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple şarj mesafesi, motor gücü ve maksimum hız kriterleri maksimum olarak, şarj süresi ve fiyat ise minimum olarak belirlenmiştir. Çalışmada kullanılacak kriterlerin önem derecelerini belirlemek için çok kriterli karar verme tekniklerinden olan ve objektif değerlendirme yapan CRITIC (The Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) yöntemi kullanılacaktır. Alternatiflerin sıralamasını oluşturmak için ise yine çok kriterli karar verme

tekniklerinden olan COPRAS (The Complex Proportional Assesment) yöntemleri kullanılacaktır.

Çalışmada literatür taraması yapıldıktan sonra kriterler belirlenerek, Türkiye’de satışı olan elektrikli motosikletlerin farklı marka ve modellerin sıralaması oluşturulacaktır. Çalışma sonunda elektrikli motosiklet kullanmayı düşünen tüketiciler için öneriler sunulacaktır.

Literatür Taraması

Literatür incelendiğinde elektrikli motosiklet tercihi ve sıralamasına ilişkin herhangi bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Ancak benzer çalışmalardan ve benzer yöntem kullanılarak yapılmış çalışmalardan bahsedilecektir.

Ayyıldız (2022), çalışmasında e-scooter şarj istasyonu yerleşim seçimi problemini ele almıştır. İstanbul şehri için beş adet alternatif nokta belirleyen araştırmacı, problemin çözümü için ekonomik, sosyal, çevresel, teknik, dayanıklılık, altyapı, fırsat, yakınlık ve acil durum olmak üzere dokuz adet kriter ve bunların beşer adet alt kriterlerini kullanmıştır. Problemin çözümü için kriter ağırlıklandırmasında Pisagor Bulanık Kademeli Ağırlık Değerlendirme Oranı Analizi (PF-SWARA) ve Pisagor Bulanık Birleşik Mesafeye Dayalı Değerlendirme (PF-CODAS) yöntemlerini kullanmıştır. Çalışma sonucunda kriter ağırlıklarını 0,123 ile ekonomik, 0,120 ile teknik, 0,116 ile çevresel, 0,113 ile altyapı, 0,112 ile dayanıklılık, 0,111 ile acil durum, 0,107 ile sosyal, 0,107 ile yakınlık ve 0,091 ile fırsatlar olduğunu belirtmişlerdir. Alternatif yerleşim noktalarının sıralamasını ise 5, 2, 4, 3, 1 şeklinde tespit etmiştir.

Kubik (2022), çalışmasında e-scooter seçimin problemini ele almıştır. Bunun için dokuz adet alternatif ve araç fiyatı, menzil, akü kapasitesi, şarj süresi, motor gücü, kapasite, sürüş modu sayısı, sürüş yardımcı sistem sayısı, güvenlik sistemi sayısı olmak üzere dokuz adet kriter belirlemiştir. Çalışmada ELECTRE-III yöntemini kullanarak analizlerini yapmıştır. Kriter ağırlıklarını 0,04 ile araç fiyatı, 0,20 ile menzil, 0,10 ile akü kapasitesi, 0,05 ile şarj süresi, 0,18 ile motor gücü, 0,10 ile kapasite, 0,08 ile sürüş modu sayısı, 0,10 ile sürüş yardımcı sistem sayısı ve 0,15 ile güvenlik sistemi sayısı olarak tespit etmiştir. Alternatiflerin sıralamasının ise 9-8-7-4-5-1-2-6-3 şeklinde olduğunu belirtmiştir.

Biswas ve Saha (2019), çalışmalarında iş hayatında çalışan kadınların motosiklet (scooter) seçim problemini ele almışlardır. Bu amaçla yedi adet motosiklet (scooter) alternatifleri için boş ağırlık, kilometre, azami hız, yakıt deposu kapasitesi ve fiyat kriterlerini ele almışlardır. Kriterlerin ağırlıklandırılmasında Bulanık AHP, alternatiflerin sıralamasını elde etmek için TOPSIS ve MABAC yöntemlerini kullanmışlardır. Çalışma sonucunda

kriter ağırlıkları 0,316 ile kilometre, 0,278 ile en yüksek hız, 0,201 ile boş ağırlık, 0,186 ile yakıt deposu kapasitesi ve 0,019 ile fiyat olduğunu tespit etmişlerdir. TOPSIS'e göre alternatif sıralaması 3-7-1-5-2-4-6 şeklinde olurken, MABAC'a göre alternatif sıralaması 3-7-1-6-4-2-5 şeklinde gerçekleştiği sonucuna ulaşmışlardır.

Çoşkun (2022), çalışmasında en uygun elektrikli otomobilin belirlenmesi problemini ele almıştır. Bu amaçla beş adet alternatif elektrikli otomobil ele alınmış ve fiyat, beygir gücü, tork, azami hız, hızlanma, menzil ve şarj süresini kriter olarak belirlemiştir. Kriter ağırlıklarını SD yöntemi ile alternatiflerin sıralamasını ise multimoora yöntemi ile tespit etmiştir. Kriter ağırlıkları 0,146 ile fiyat, 0,140 ile beygir gücü, 0,157 ile tork, 0,127 ile azami hız, 0,143 ile hızlanma, 0,134 ile menzil ve 0,150 ile şarj süresi olduğunu tespit etmiştir. Alternatiflerin sıralamasını ise Hyundai Kona 150 kw, Mini Cooper SE, Hyundai Kona 100 kw, BMW İ3s, Renault ZOE olarak belirlemiştir.

Abdulvahitoğlu vd. (2022) çalışmalarında elektrikli araba seçiminde çok kriterli karar verme tekniklerini kullanmışlardır. Çalışmada on adet alternatif elektrikli otomobil ele alınmış ve fiyat, menzil, batarya kapasitesi, şarj süresi, verim ve güç kriterlerini kullanmışlardır. Çalışma bulgularını standart sapma tabanlı MULTIMOORA tümleşik Borda yöntemi ile elde etmişlerdir. Kriter ağırlıklarını 0,183 ile fiyat, 0,171 ile menzil, 0,191 ile batarya kapasitesi, 0,153 ile şarj süresi, 0,087 ile verim ve 0,215 ile güç olarak tespit etmişlerdir. Çalışma sonucunda en uygun aracın Mercedes EQC 400 4MATIC olduğunu belirtmişlerdir.

Gavcar ve Karar (2020), çalışmalarında Türkiye'de satışı yapılan elektrikli otomobillerin karşılaştırılması ve sıralanmasını tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışmada 11 adet alternatif elektrikli otomobil ele alınmış ve batarya kapasitesi, beygir gücü, aerodinamik katsayısı, menzil ve satış fiyatlarını kriter olarak belirlemişlerdir. Kriterlerin önem düzeylerini Entropi yöntemi ile belirlemiş ve TOPSIS yöntemi ile de otomobillerin karşılaştırmasını yapmışlardır. Çalışma sonucunda, kriter ağırlıklarını 0,4619 ile beygir gücü, 0,4087 ile satış fiyatı, 0,0746 ile batarya, 0,0463 ile menzil ve 0,0085 aerodinamik katsayısı olarak tespit etmişlerdir. Bu ağırlıklara göre Tesla Model X LR ve Tesla Model 3 otomobillerinin en yüksek performans skorunu elde ettiğini belirlemişlerdir.

Literatürde yer alan çalışmalardan bazılarında söz edilmiştir. İnceleme sonucunda elektrikli motosiklet ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Bu çalışmada daha önce çalışılmamış olan elektrikli motosiklet tercihleri için alternatifler arasında bir sıralama oluşturulacaktır. Bu da çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

METODOLOJİ

Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, Türkiye’de satışı yapılan elektrikli motosiklet modellerinin şarj mesafesi (K1), şarj süresi (K2), motor gücü (K3), maksimum hız (K4) ve fiyat (K5) kriterlerine göre çok kriterli karar vermek teknikleriyle sıralaması yapılarak en uygun marka ve modelin belirlenmesini amaçlamaktadır.

Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmanın evrenini Türkiye’de satışı yapılan elektrikli motosiklet markaları oluşturmaktadır. Bu markalardan, ele alınan kriterlere ilişkin bilgi paylaşımı yapan 11 markanın benzer özellikleri nedeniyle birbirine alternatif olabilecek 11 model değerlendirmeye alınmıştır. Araştırma kapsamını oluşturan elektrikli motosiklet marka ve model sıralamasını yapmak için kriterler belirlenirken tüketicilerin en çok dikkat ettiği ve literatürde yer alan benzer çalışmalarda kullanılan kriterler dikkate alınmıştır. Söz konusu kriterler *Şarj Mesafesi (K1)*, *Şarj Süresi (K2)*, *Motor Gücü (K3)*, *Maksimum Hız (K4)* ve *Fiyat (K5)* olarak belirlenmiştir. Kriterlere dayalı olarak elektrikli motosiklet marka ve model sıralamasının yapılabilmesi için çok kriterli karar verme tekniklerinden CRITIC ve COPRAS yöntemleri kullanılmıştır.

Ele alınan kriterlerin ağırlıklandırılmasında CRITIC yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin en önemli özelliği kriterler arası korelasyonu ve kriterlerin standart sapmasını esas alarak objektif bir ağırlıklandırma temeline dayanmasıdır (Diakoulaki, vd., 1995). Aynı zamanda kriter arasındaki zıtlıkları da dikkate almaktadır. Tüm bu özellikler açısından, kriterlerin ağırlıklarının hesaplamada CRITIC yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin çözüm adımları;

1. Adım: Problemin tanımlanması ve başlangıç matrisinin oluşturulması,
2. Adım: Normalizasyon matrisinin oluşturulması için denklem (1) ve (2) kullanılır,

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - f_i^{\min}}{f_i^{\max} - f_i^{\min}}, \text{ (fayda kriterleri için)} \quad (1)$$

$$r_{ij} = \frac{f_i^{\max} - x_{ij}}{f_i^{\max} - f_i^{\min}}, \text{ (maliyet kriterleri için)} \quad (2)$$

3. Adım: Kriterler arası korelasyonun hesaplanması,
4. Adım: Bilgi miktarlarının (C_j) hesaplanması için denklem (3) kullanılır,

$$C_j = \sigma_j * \sum_{k=1}^n (1 - l_{kj}), \sigma_j: \text{standart sapma}, l_{kj}: \text{korelasyon} \quad (3)$$

5. Adım: Kriter ağırlıkları denklem (4)' deki gibi hesaplanır (Arslan, 2020).

$$W_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_k} \quad (4)$$

Kriterlerin ağırlıklandırılmasından sonra karar alternatiflerinin sıralamasında COPRAS yöntemi kullanılmıştır. COPRAS yönteminin temel avantajı, alternatifler arasında kıyaslama yaparak diğer alternatiflerden ne düzeyde iyi veya kötü olduğu sonucuna yüzdesel olarak ulaşabilmesidir. Bu yöntemde önem ve fayda dereceleri bakımından kriterler sıralanarak alternatifler sıralanmaktadır (Özbek, 2017). Alternatiflerin birbiriyle kıyaslaması yapılarak oransal olarak değerler hesaplanarak sıralaması yapılabilmektedir. Hesaplama yapılırken diğer yöntemlere göre az sayıda işlem gerektirdiğinden uygulama açısından oldukça basittir. Ayrıca maksimize veya minimize edilmesi istenen kriterleri ayrı ayrı ele alarak hesaplama yapılabilmektedir (Mulliner, vd., 2013). Tüm bu sebepler ile alternatiflerin sıralamasını belirlemek amacıyla COPRAS yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntemin çözüm adımları aşağıdaki gibidir;

1. Adım: Karar matrisi denklem (5)' deki gibi oluşturulur.

$$X_{ij} = \begin{bmatrix} x_{11} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}, \forall_i = 1, 2, \dots, m, \forall_j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

2. Adım: Karar matrisi denklem (6)' daki gibi normalize edilir.

$$X_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}}, \forall_j = 1, 2, \dots, n \quad (6)$$

3. Adım: Normalize matris, verilen ağırlıklarla çarpılarak ağırlıklı normalize karar matrisi denklem (7)'deki gibi oluşturulur.

$$r_{ij} = x_{ij}^* * w_j \quad (7)$$

4. Adım: Faydalı ve faydasız kriter değerlerinin toplamı sırasıyla denklem (8) ve denklem (9)'daki gibi bulunur.

$$S_i^+ = \sum_{j=1}^k r_{ij}, i = 1, 2, \dots, k \quad (8)$$

$$S_i^- = \sum_{j=k+1}^n r_{ij}, i = k + 1, k + 2, \dots, n \quad (9)$$

5. Adım: Alternatiflerin göreceli önem değerleri denklem (10)'daki gibi hesaplanır,

$$Q_i = S_i^+ + \frac{\sum_{i=1}^m S_i^-}{S_i^- + \sum_{i=1}^m S_i^-} \quad (10)$$

6. Adım: En büyük göreceli önem değeri denklem (11)'deki gibi bulunur,

$$Q_{\max} = \{Q_i\}, \forall i=1, 2, \dots, m \quad (11)$$

7. Adım: Her bir alternatifin performans indeksi (P_i) denklem (12)'deki gibi oluşturulur ve P_i indeksi büyükten küçüğe sıralanarak alternatiflerin sıralaması elde edilir. P_i indeksi 100 olan alternatif en iyi alternatifi temsil etmektedir (Rouyendegh ve Nacar, 2020).

$$P_i = \frac{Q_i}{Q_{\max}} * 100 \quad (12)$$

Araştırmanın Bulguları

Kriterlerin ağırlıkları CRITIC yöntemi ile belirlenmiştir.

Karar problemi için 11 adet alternatif ve bu alternatiflere ait 5 adet kriter ele alınmıştır. Probleme ait veriler tablo1'de verilmiştir. Karar problemine ait kriterler fayda olarak seçilenler için maksimum, faydasız olanlar için minimum olmalıdır.

Tablo1. Başlangıç Karar Matrisi

Karar Problemi	Maksimum	Minimum	Maksimum	Maksimum	Minimum
Alternatifler/Kriterler	K1	K2	K3	K4	K5
Arora-Herkül	70	600	2000	55	27000
City Coco-V2	60	480	1500	40	49500
Falcon-EnjoyPlus	120	360	2000	55	38000
Kral Motor-KR25 AVA 5000	40	480	1500	45	38000
Kuba-GT5	70	480	2000	45	27000
Mondial-E-Mon Empre	50	480	1500	45	20000
Motolux-ALF Plus Lux	60	600	1500	45	20000
RKS-Neron X	100	240	2000	40	32000
Stmax-Roket 3000	60	480	1500	45	29000
Volta-VS5 Max	101	510	3000	70	44500
YUKİ-Sportman-S	55	480	2000	45	41000

1. Adım: Tablo1'de verilen başlangıç karar matrisi normalize edilir.

Tablo 2: Normalizasyon Matrisi

Karar Problemi	Maksimum	Minimum	Maksimum	Maksimum	Minimum
Alternatifler/Kriterler	K1 (+)	K2 (-)	K3 (+)	K4 (+)	K5 (-)
Arora-Herkül	0,375	0,000	0,333	0,500	0,763
City Coco-V2	0,250	0,333	0,000	0,000	0,000
Falcon-EnjoyPlus	1,000	0,667	0,333	0,500	0,390
Kral Motor-KR25 AVA 5000	0,000	0,333	0,000	0,167	0,390
Kuba-GT5	0,375	0,333	0,333	0,167	0,763
Mondial-E-Mon Empre	0,125	0,333	0,000	0,167	1,000
Motolux-ALF Plus Lux	0,250	0,000	0,000	0,167	1,000
RKS-Neron X	0,750	1,000	0,333	0,000	0,593
Stmax-Roket 3000	0,250	0,333	0,000	0,167	0,695
Volta-VS5 Max	0,763	0,250	1,000	1,000	0,169
YUKİ-Sportman-S	0,188	0,333	0,333	0,167	0,288

2. Adım: Bu adımda normalize edilmiş matris kullanılarak kriterler arasındaki korelasyon katsayıları hesaplanır. Spearman korelasyon katsayıları hesaplanmış ve Tablo3'teki gibi elde edilmiştir.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5
K1	1,000				
K2	0,146	1,000			
K3	0,732	0,038	1,000		
K4	0,403	-0,441	0,523	1,000	
K5	-0,167	-0,263	-0,299	0,020	1,000

3. Adım: Bu adımda her bir kritere ait C_j değerleri hesaplanır.

Tablo 4: Kriterlere Ait C_j Değerleri

Kriterler	K1	K2	K3	K4	K5	Toplam
C_j	1,192	2,251	1,413	1,696	2,278	8,831

4. Adım: Bu adımda kriterlerin ağırlık değerleri hesaplanır.

Tablo 5: Kriterlere Ait w_j (Ağırlık) Değerleri

Kriterler	K1	K2	K3	K4	K5	Toplam
w_j (Ağırlık)	0,135	0,255	0,160	0,192	0,258	1,000

Tablo10'da görüldüğü üzere en yüksek ağırlık 0,258 ile Fiyat (K5) kriterine ait olup en yüksek önem seviyesine sahiptir. Daha sonra sırasıyla 0,255 ile Şarj Süresi (K2), 0,192 ile Maksimum Hız (K4), 0,160 ile Motor Gücü (K3) ve 0,135 ile Şarj Mesafesi (K1) şeklinde gerçekleşmiştir.

Alternatiflerin sıralaması COPRAS yöntemi ile belirlenmiştir.

COPRAS yöntemine göre elde edilmiş Normalize matris ile CRITIC yöntemine göre elde edilmiş ağırlıklar çarpılarak tablo6 elde edilmiştir.

Tablo 6: Ağırlıklı Normalize Karar Matrisi

Kriter Faydası	Faydalı	Faydasız	Faydalı	Faydalı	Faydasız
Alternatifler/Kriterler	K1	K2	K3	K4	K5
Arora-Herkül	0,089058	0,115606	0,097560	0,103773	0,073770
City Coco-V2	0,076335	0,092485	0,073170	0,075471	0,135245
Falcon-EnjoyPlus	0,152671	0,069364	0,097560	0,103773	0,103825
Kral Motor-KR25 AVA 5000	0,050890	0,092485	0,073170	0,084905	0,103825
Kuba-GT5	0,089058	0,092485	0,097560	0,084905	0,073770
Mondial-E-Mon Empre	0,063613	0,092485	0,073170	0,084905	0,054644
Motolux-ALF Plus Lux	0,076335	0,115606	0,073170	0,084905	0,054644
RKS-Neron X	0,127226	0,046242	0,097560	0,075471	0,087431
Stmax-Roket 3000	0,076335	0,092485	0,073170	0,084905	0,079234
Volta-VS5 Max	0,128498	0,098265	0,146341	0,132075	0,121584
YUKİ-Sportman-S	0,069974	0,092485	0,097560	0,084905	0,112021

5. *Adım*: Alternatiflerin görelî önem değerleri hesaplanır.

Tablo 7: Alternatifler İçin Faydalı Kriterler

Alternatifler	S_{i+}
Arora-Herkül	0,063183
City Coco-V2	0,048222
Falcon-EnjoyPlus	0,071772
Kral Motor-KR25 AVA 5000	0,046599
Kuba-GT5	0,059558
Mondial-E-Mon Empre	0,048317
Motolux-ALF Plus Lux	0,050034
RKS-Neron X	0,062900
Stmax-Roket 3000	0,050034
Volta-VS5 Max	0,089556
YUKİ-Sportman-S	0,056981

Tablo 8: Alternatifler İçin Faydasız Kriterler

Alternatifler	S_{i-}
Arora-Herkül	0,048499
City Coco-V2	0,058462
Falcon-EnjoyPlus	0,044463
Kral Motor-KR25 AVA 5000	0,050357
Kuba-GT5	0,042605
Mondial-E-Mon Empre	0,037672
Motolux-ALF Plus Lux	0,043566
RKS-Neron X	0,034340
Stmax-Roket 3000	0,044015
Volta-VS5 Max	0,056412
YUKİ-Sportman-S	0,052472

6. *Adım*: En büyük görelî önem değeri bulunur,

Tablo 9: Alternatiflerin Görelî Önem Değeri

Alternatifler	Q_i
Arora-Herkül	0,106940
City Coco-V2	0,084523
Falcon-EnjoyPlus	0,119502
Kral Motor-KR25 AVA 5000	0,088741
Kuba-GT5	0,109369
Mondial-E-Mon Empre	0,104650
Motolux-ALF Plus Lux	0,098746
RKS-Neron X	0,124699
Stmax-Roket 3000	0,098250
Volta-VS5 Max	0,127176
YUKİ-Sportman-S	0,097426

7. *Adım*: Her bir alternatifin performans indeksi (P_i) oluşturulur ve P_i indeksi büyükten küçüğe sıralanarak alternatiflerin sıralaması elde edilir. P_i indeksi 100 olan alternatif en iyi alternatifini temsil etmektedir

Tablo 10: Performans İndeksi (P_i) Değerine Göre Alternatiflerin Tercih Sıralaması

Alternatifler	P_i
Volta-VS5 Max	100
RKS-Neron X	98,05212
Falcon-EnjoyPlus	93,96557
Kuba-GT5	85,99811
Arora-Herkül	84,08788
Mondial-E-Mon Empre	82,2875
Motolux-ALF Plus Lux	77,64543
Stmax-Roket 3000	77,25515
YUKİ-Sportman-S	76,60714
Kral Motor-KR25 AVA 5000	69,77819
City Coco-V2	66,46122

Tablo10'da alternatiflerin sıralamasına bakıldığında 5 kritere göre birinci sırada Volta-VS5 Max motosikleti yer almıştır. Diğer motosikletler sırasıyla RKS-Neron X, Falcon-EnjoyPlus, Kuba-GT5, Arora-Herkül, Mondial-E-Mon Empre, Motolux-ALF Plus Lux, Stmax-Roket 3000, YUKİ-Sportman-S, Kral Motor-KR25 AVA 5000 olarak yer almışlardır. City Coco-V2 ise en son sırada yer almıştır.

Sonuç

Artan enerji fiyatları tüketicileri en düşük maliyetli tüketim yapabilecekleri araçlara doğru yönlendirmektedir. Bu sebeple Dünya'da ve Türkiye'de tüketiciler ulaşım için hem pratik hem de ucuz yakıtlı araçları kullanmaya başlamışlardır. Bu tip araçların başında da elektrikli motosikletler gelmektedir. Çok sayıda elektrikli motosiklet marka ve modelinin bulunması, tüketicilerin tercih yapmasını zorlaştırmaktadır. Çalışmada bu sorunun çözümüne yönelik adımlar atılmıştır. Bu amaçla literatürden elde edilen bilgilere göre en çok kullanılan kriterler kullanılarak en iyi motosiklet markası ve modeli belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada şarj mesafesi, şarj süresi, motor gücü, maksimum hız ve fiyat kriterleri ele alınmıştır. Bununla birlikte Türkiye'de satışı bulunan elektrikli motosiklet olan Arora-Herkül, City Coco-V2, Falcon-EnjoyPlus, Kral Motor-KR25 AVA 5000, Kuba-GT5, Mondial-E-Mon Empre, Motolux-ALF Plus Luxi RKS-Neron X, Stmax-Roket 3000, Volta-VS5 Max, YUKİ-Sportman-S marka ve modelleri alternatifler olarak belirlenmiştir.

Çalışmada kriter ağırlıkları ve alternatiflerin sıralamasının tespiti çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılarak elde edilmiştir. Kriterlerin

ağırlıklandırılmasında objektif değerlendirme yapabilen CRITIC yöntemi kullanılmıştır. Sonrasında elektrikli motosiklet alternatiflerinin en iyiden en kötüye şeklinde sıralamasının yapılması için COPRAS yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmanın bulgularına göre en yüksek önem düzeyinin fiyat kriterine ait olduğu tespit edilmiştir. Ayyıldız (2022)'de çalışmasında benzer şekilde önem düzeyi en yüksek olan kriteri fiyat olarak belirlemiştir. Diğer kriterlerin önem düzeyleri sırasıyla şarj süresi, maksimum hız, motor gücü ve şarj mesafesi şeklinde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Türkiye'de yaşayan insanların gelir düzeylerinin düşük olması performansa yönelik kriterler yerine fiyat kriterinin en önemli kriter olarak ortaya çıkmasını açıklayabilmektedir. Bu kriter ve önem düzeylerine göre en iyi motosiklet sıralamasında ilk sırada yer alan marka ve modelinin Volta-VS5 Max olduğu, en son sıradaki motosiklet marka ve modelinin ise City Coco-V2 olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada kullanılan kriter, yöntem ve bulgular ışığında diğer elektrikli araçlar veya farklı problemlerin çözümü için de kullanılması önerilmektedir. Aynı problem için uzman görüşleri alınarak subjektif değerlendirme yapabilen çok kriterli karar verme yöntemleri de önerilmektedir.

Kaynakça

- Abdulvahitoğlu, A., Abdulvahitoğlu, A. ve Vural, D. (2022). Elektrikli Otomobil Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme: Borda Tümlüşik MULTIMOORA Yöntemi. *4th International Conference on Applied Engineering and Natural Sciences*, Konya.
- Arslan, R. (2020). Critic yöntemi, (Ed.) Hüdaverdi Bircan, *Çok kriterli karar verme problemlerinde kriter ağırlıklandırma yöntemleri*, 1. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ayyıldız, E. (2022). A novel pythagorean fuzzy multi-criteria decision-making methodology for e-scooter charging station location-selection. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 111, 103459.
- Bilgin, H. Y. (2018). Yakıt türüne göre motosiklet seçimi ve yeni bir tasarım (Yüksek Lisans Tezi), Başkent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Biswas, T. ve Saha, P. (2019). Selection of commercially available scooters by new MCDM method. *International Journal of Data and Network Science*, 3(2), 137-144.
- Çoşkun, I. T. (2022). Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ile Elektrikli Otomobil Seçimi: SDMULTIMOORA Yaklaşımı. *Third Sector Social Economic Review*, 57(1), 68-82.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. ve Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems, The critic method. *Computers & Operations Research*, 22(7): 763-770.
- Gavcar, E. ve Kara, N. (2020). Elektrikli Otomobil Seçiminde Entropi ve TOPSIS Yöntemlerinin Uygulanması. *İş ve İnsan Dergisi*, 7(2), 351-359.
- Haworth, N. (2012). Powered two wheelers in a changing world—Challenges and opportunities. *Accident Analysis & Prevention*, 44(1), 12–18.
- Hsu, T. P., Sadullah, E. A. F. M. ve Dao, I. N. X. (2003). A comparison study on motorcycle traffic development in some Asian countries—case of Taiwan, Malaysia and Vietnam, *The Eastern Asia Society for Transportation Studies (EASTS) International Cooperative Research Activity*.
- Kubik, A. (2022). Selection of an Electric Scooter for Shared Mobility Services Using Multicriteria Decision Support Methods. *Energies*, 15(23), 8903.
- Mulliner, E., Smallbone, K., & Maliene, V. (2013). An assessment of sustainable housing affordability using a multiple criteria decision making method. *Omega*, 41(2): 270-279.
- Özbek, A. (2017). İlkokul Öğretmenleri Sağlık ve Sosyal Yardım Sandığı'nın Finansal Performans Analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1): 1-31.

- Rose, G., Thompson, R. G., Amani, B. ve McClure, R. (2012). Understanding Ownership and Use of Powered Two Wheelers in Melbourne. *In Proc., 35th Australasian Transport Research Forum.*
- Rouyendegh (Erdebilli), B. D., ve Nacar, E. N., (2020), COPRAS Yöntemi ile Tedarikçi Seçimi, (ed) Mehmet Kabak, Yetkin Çınar, *Çok kriterli karar verme yöntemleri ms excel çözümlü uygulamalar*, Nobel Akademik Yayıncılık.

Türkçe İşaret Sıfatlarının Metne Bağlı Kullanımlarında Gösterimsel İzler

Metin Balpınar¹

Özet

Göndergenin söylem ortamında metinselleştirilip metinselleştirilmemesi ölçütüne göre, Türkçe işaret sözcüğü kullanımlarını *metne bağlı kullanım* ve *metne bağlı olmayan kullanım* olarak ikiye ayırmak mümkündür. Ayrıca, öncül adın yinelenmesi ya da silinmesi işleminin işaret sözcüğü kullanımına eşlik edip etmemesi ölçütüne göre, metne bağlı kullanımı da kendi içinde *artgönderimsel kullanım* ve *artgönderimsel olmayan kullanım* olarak iki kısımda incelemek mümkündür. Bu çalışmada, genel olarak; metne bağlı olmayan kullanımlara özgü bazı *gösterimsel* özelliklerin, *bu* işaret sözcüğünün (metne bağlı) artgönderimsel olmayan kullanımlarında korunduğu hususu üzerinde durulmuş ve *bu*'nun artgönderimsel olmayan kullanımlarının tamamını, metne bağlı olmayan kullanım ile artgönderimsel kullanım arasında, metne bağlı olmayan işaret sözcüğü kullanımlarına daha yakın bir *ara form* olarak değerlendirmenin mümkün olduğu hususuna dikkat çekilmiştir. Çalışmada şu hususlara vurgu yapılmıştır: (i) artgönderimsel olmayan *bu* işaret sözcüğü, *o* sözcüğünde görülmemeyen, *asimetrik* özelliğine sahiptir, (ii) *bu* sözcüğünün dağılımı, konuşucu ve dinleyicinin ortak bakış açısından göndergenin ele alınıp alınmamasına göre değişiklik gösterebilmektedir, (iii) *o* metin içi *mesafe-duyarlı* bir işaret sözcüğü olmasına karşın, *bu* mesafe-duyarlı bir sözcük değildir, (iv) (iii)'te belirtilen *bu* ve *o* arasındaki nüansı Balpınar'ın (2012) *kontroledilebilirlik* kavramıyla açıklamak mümkündür, (v) kontroledilebilir alan içinde olduğu sürece, bir gönderge metin üreticisi/alıcısı için her zaman erişilebilirdir ve bu anlamda, söz konusu gönderge metin üreticisi/alıcısı için metnin *konusunu* yansıtan bir görsel/durumsal gösterge niteliği taşımaktadır. Ayrıca, (i)-(v)'te belirtilen tespitlerden yola çıkarak, *o* sözcüğüne kıyasla, *bu* işaret sözcüğünün daha kuvvetli gösterim özellikleri taşıdığı öne sürülmüş ve bu durumun, metne bağlı olmayan kullanıma has gösterim özelliklerinin (metne bağlı) artgönderimsel olmayan kullanıma yansımalarının bir sonucu olarak değerlendirilebileceği hususu vurgulanmıştır.

1 Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Burdur, Türkiye. mbalpınar@mehmetakif.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0998-2963

GİRİŞ

Türkçe işaret sözcükleri *bu*, *şu*, *o* ve bu sözcüklerden türediği düşünülen *bura*, *bunca*, *böyle*, *şura*, *şunca*, *şöyle* ve *ora*, *onca*, *öyle* sözcükleri kullanıldıkları bağlama göre pek çok farklı dilsel işlevi yerine getirebilmektedir. Bu sözcükler, durum bağlamında kullanıldıklarında, konuşucunun bulunduğu yer ve zamana (deictic center) bağlı olarak nesnelere doğrudan gösterme (Jansky, 1943; Peters, 1947; Lewis, 1967; Kornfilt, 1997; Ediskun, 1999; Banguoğlu, 2004) ve göndergeyi *söylem* (discourse) ortamına getirme işlevlerine sahiptir (Balpınar, 2011, 2012, 2019a). Metin bağlamında kullanıldıklarında, söylem ortamına getirilmiş olan bir göndergeyi (bu bir sözcük ya da metin parçası olabilir) dinleyicinin/okuyucunun takip etmesini sağlamakta, söylem evreninde gönderime konu olan bir önerme oluşturmakta ya da öncülleriyle aralarında bir takım mantıksal/dilbilgisel ilişkiler tesis edebilmektedir (Balpınar, 2011, 2019a, 2019b).

Son yıllarda, Türkçe işaret sözcüklerinin sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel özelliklerine ışık tutan, bu özellikleri belli bir sistem içinde irdeleyen çalışmalara rastlamak mümkündür (Nishioka, 2006; Balpınar, 2011, 2012, 2019a). Nishioka (2006), Türk dillerindeki işaret sözcüklerini incelediği çalışmasında, konuşma ortamında göndergenin görsel-işitsel-dokunsal olarak algılanmasının mümkün olup olmaması ölçütüne göre, Türkçe işaret sözcükleri kullanımlarını *gösterimsel kullanım* (konuşma ortamında algılanması mümkün olan varlıkları işaret eden kullanım) ve *gösterimsel olmayan kullanım* (konuşma ortamında algılanması mümkün olmayan varlıkları işaret eden kullanım) olmak üzere ikiye ayırır.² Ayrıca Nishioka, söylem içinde işaret sözcüğü kullanımının öncül gerektirip gerektirmemesi ölçütünü temel alarak, gösterimsel olmayan işaret sözcüğü kullanımlarını kendi içinde *bağımlı kullanım* (öncül gerektiren işaret sözcüğü kullanımı) ve *bağımsız kullanım* (öncül gerektirmeyen işaret sözcüğü kullanımı) olmak üzere iki kısımda inceler. Bu sınıflandırmayı temel alan yaklaşıma göre, Türkçe *gösterimsel kullanımda* söylem ortamına getirilmiş, konuşucuya yakın olan göndergeyi imlemek için *bu*, konuşucuya uzak olan göndergeyi imlemek için *o* kullanılmaktadır. *Şu*, henüz söylem ortamına getirilmemiş olan bir göndergeyi ilk kez söylem ortamına getirme işlevine sahiptir.³ *Gösterimsel olmayan bağımlı kullanımda*, (bir metin içi gösterici (text deixis) gibi davranarak) dinleyiciye ait sözcenin tamamını işaret

2 İmer, Kocaman ve Özsoy (2011, s. 143) *gösterimi* (deixis) “bir sözcük ya da sözceyi doğrudan bir yer, zaman ve kişiyle ilişkilendirme; göndergesinin doğru olarak saptanabilmesi için, içinde yer aldığı sözceyi çevreleyen dildışı bağlama başvurmanın gerekliliği” olarak tanımlamaktadır.

3 *Bu*, *şu* ve *o* işaret sözcüklerinin gösterimsel kullanıma ilişkin benzer bir tespiti Hayashi'nin (1985, 1989) çalışmalarında da rastlamak mümkündür.

etmek için *bu*, dinleyiciye ait sözcük içindeki bir ögeyi göstermek için *o* işaret sözcüğü kullanılmaktadır. Ayrıca, Nishioka'ya göre *bu*, *o*'dan farklı olarak, dinleyiciye ait sözcük içindeki bir ögeye gönderimde bulunma özelliğine sahip değildir. *Gösterimsel olmayan bağımsız kullanımda* sadece *şu* işaret sözcüğü işlevseldir ve bu sözcük, tıpkı gösterimsel kullanımda olduğu gibi, bir göndergeyi söylem ortamına getirme özelliğine sahiptir.⁴ Balpınar (2011), göndergenin söylem ortamında metinselleştirilip metinselleştirilmemesi (yani, göndergenin belli bir dilsel biçimde söylem ortamına aktarılmış olup olmaması) ölçütüne göre, işaret sözcükleri kullanımlarını *metne bağlı kullanım* (text dependent use) ve *metne bağlı olmayan kullanım* (non-text dependent use) olarak ikiye ayırır.^{5, 6} *Metne bağlı kullanım*, ad öbeği ya da tümce formunda söylem ortamına aktarılmış olan bir ögeye gönderimde bulunan kullanımdır. *Metne bağlı olmayan kullanım*, henüz söylem ortamına aktarılmamış olan bir ögeyi/varlığı gösteren kullanımdır -bu kullanımda, işaret sözcüğü kullanımıyla birlikte gönderge ilk kez söylem ortamına aktarılır. Balpınar ayrıca, öncül adın yinelenmesi ya da *silinmesi* (syntactic deletion) işleminin işaret sözcüğü kullanımına eşlik edip etmemesi ölçütüne göre, metne bağlı kullanımı kendi içinde *artgönderimsel kullanım* (anaphoric use) ve *artgönderimsel olmayan kullanım* (non-anaphoric use) olarak iki kısımda inceler. *Artgönderimsel kullanım*, öncül adın yinelenmesi/silinmesi işleminin işaret sözcüğü (*bu/o*) kullanımına eşlik etmediği kullanım çeşididir. Bu kullanımda, işaret sözcüğünün kendisi (*bu/o*) öncülüyle (bir tümcesel unsur ya da bir ad öbeğiyle) eşgönderimlidir.⁷ *Artgönderimsel olmayan kullanım*, öncül adın yinelenmesi/silinmesi işleminin işaret sözcüğü (*bu/o*) kullanımına eşlik ettiği kullanım çeşididir. Bu kullanımda, metin içindeki *öncül adla* eşgönderimli olan öge, *bu/o+(öncül) ad* yapısının tamamıdır. Balpınar, metne bağlı olmayan kullanımda, *bu-şu-o* işaret sözcüklerinin dağılımını belirleyen ölçütlerin *konusucunun alanı* (the speaker's space) ve *dinleyicinin algısı* (recognition by the hearer) kavramları olduğunu (Balpınar, 2010, 2014); metne bağlı artgönderimsel olmayan kullanımda, *bu* ve *o* işaret

4 Nishioka (2006), *gösterimsel olmayan bağımsız kullanım* kapsamında, (i) söylem içinde kendinden sonra gelen bir göndergeye (bir sözcük, metin parçası ya da tümceye) gönderimde bulunmak için kullanılan *şu* ile (ii) durumsal bağlamda bulunmayan ancak konuşucu ve dinleyici arasındaki özel ortak bilgiye dayalı bir varlığı işaret etmek için kullanılan *şu* işaret sözcüklerini ele almaktadır. *Şu* sözcüğünün (i) ve (ii)'deki kullanımlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için sırasıyla Balpınar (2019a) ve Balpınar'a (2019b, 2021) başvurulabilir.

5 Balpınar (2012, s. 92) *söylem* (discourse) kavramını “発話者が音声又は一定の書記法を用いて表出した(言語)テキスト (konuşucunun ses ya da belli bir yazma tekniği kullanarak oluşturduğu (dilsel) metin)” olarak tanımlar.

6 Bu çalışmada geçen Japonca metinlerin tamamı yazar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

7 İmer vd. (2011, s. 121)'e göre *eşgönderim* (coreference) “iki ya da daha çok sayıda birimin tek göndergeyi belirtmesi”dir.

sözcüklerinin uygun kullanımlarını belirleyen unsurun da *kontroledilebilir alan* (controllable domain) kavramı olduğunu öne sürer (Balpınar, 2012).⁸ Diğer taraftan, metne bağlı artgönderimsel kullanımda *bu* ve *o* işaret sözcüklerinin dağılımının belirlenmesinde *açık tümce* (open sentence) kavramının işlevsel olduğunu rapor eder (Balpınar, 2011).⁹

Yukarıda özetlenen çalışmalar, Türkçe işaret sözcüklerini eşzamanlı olarak ele alan çalışmalardır. Balpınar (2019a), Balpınar (2011, 2012)'de çizilen genel çerçeve üzerinden Türkçe işaret sözcükleri kullanımlarını daha ayrıntılı bir biçimde inceler ve bu sözcüklerin artzamanlı gelişimlerine ait eşzamanlı aşamalara ışık tutar. Söz konusu çalışmada Balpınar, artgönderimsel kullanım, (metne bağlı) artgönderimsel olmayan kullanım, tümce bağlaçları, üçüncü kişi zamiri, basit ve çoklu *bağlılaşık yapılarda* (correlative constructions) kullanılan işaret sözcüğü formları için nihai kaynağın *metne bağlı olmayan kullanım* olduğunu ileri sürer. Balpınar'ın (2018) tespitlerini temel alarak, *artgönderimsel olmayan bu* işaret sözcüğünün, kısmen de olsa, gösterimsel olarak *metne bağlı olmayan* işaret sözcükleri gibi davrandığını belirtir. Artgönderimsel olmayan kullanımda, *bu+ad* yapısının *bu(+Ø)* biçiminde temsilinin (yani *bu+ad* yapısı içindeki *ad*'ın sözdizimsel siliniminin) ancak *bu+ad* yapısıyla gösterilen göndergenin konuşma ortamında bulunmasıyla mümkün olduğunu vurgular. Bu dil olayını aşağıdaki örneklerde de görmek mümkündür.

- (1) Direksiyonun arkasındaki *kolu* görüyor musun? {*Bu kol/bu*} arabanın sileceklerini çalıştırır.¹⁰ (Balpınar, 2018, s. 22, kısmen değiştirilmiştir)
- (2) Gençliğimde de yaşlılığında da küçük çocukları özellikle bebekleri tutkulu *bir sevgiyle* sevdim. Otuzuna doğru, {*bu sevgi/*bu*} fena halde yoğunlaştı. (Urgan, 1998, s. 24, *bu* adlı yazar tarafından metne eklenmiştir)

8 Konuşucunun alanı: “話し手による自由なアクセス(利用)が制限されておらず、従って話し手による指示対象いかかわる円滑な指示行為が期待できる空間” (Konuşucunun göndergeye serbest erişiminin (kullanımının) kısıtlanmadığı ve konuşucunun göndergeye ilişkin sorunsuz gönderimsel davranışının beklendiği alan) (Balpınar, 2014, s. 29). Dinleyicinin algısı: “聞き手が指示対象の存在に気付いているかどうかという話し手による判断” (Dinleyicinin göndergeyi fark edip fark etmediğine ilişkin konuşucunun vermiş olduğu karar) (Balpınar, 2012, s. 94). Kontrol edilebilir alan: 発話の場所・時間において話し手(発話者)の主體的な活動を防げないと話し手が判断した領域 (sözceye ait yer ve zamanda, kendisinin öznel davranışının engellenmediğine konuşucunun karar verdiği alan) (Balpınar, 2012, s. 102).

9 Balpınar (2011, s. 87-88) *açık tümceyi* şu şekilde tanımlar: (i) (sözdizimsel anlamda) kurucularından biri (bazı sebepler nedeniyle) noksan olan tümce, (ii) (anlambilimsel açıdan) anlam yapısından *doğruluk değeri* (truth value) belirlenemeyen tümce.

10 Bu çalışmada, örnek tümceler içinde vurgulanmak istenen kısımlar (işaret sözcüğünü barındıran ad öbeği ve öncülü) eğik yazı biçimiyle gösterilmiştir. Ayrıca, süslü araç, işaret sözcüğü kullanımında opsiyonel formları bir arada göstermek amacıyla bölüm yazarı tarafından metne eklenmiştir.

(1) ve (2)'deki *bu* işaret sözcüğü kullanımlarını (*metne bağlı*) *artgönderimsel olmayan* işaret sözcüğü kullanımına ait örnekler olarak değerlendirmek mümkündür; çünkü bu örneklerde, a) gönderge (1'de *silecek kolu* ve 2'de *sevgi*) metinselleştirilmiştir (yani gönderge belli bir dilsel formda söylem evrenine getirilmiştir) ve b) öncül adın (*kol* ve *sevgi*) yinelenmesi (*bu+kol / bu+sevgi*) ve silinmesi (*bu(+Ø)*) işlemlerinin işaret sözcüğü kullanımına eşlik ettiği görülmektedir. Balpınar (2012), böyle bir durumda, işaret sözcüğü dağılımını belirleyen unsurun *kontroledilebilir alan* kavramı olduğunu belirtir (bkz. dipnot 8) ve konuşucunun, kontroledilebilir alanı içinde olduğunu düşündüğü göndergeyi işaret etmek için *bu*, kontroledilebilir alanı dışında olduğunu düşündüğü göndergeyi işaret etmek için *o* kullandığını öne sürer. Buna göre, (1) ve (2) örneklerinde göndergenin konuşucunun kontroledilebilir alanı içinde olduğunu söylemek mümkündür. Örnek (1)'de gönderge (*silecek kolu*), konuşucunun serbest algı/faaliyetinin engellenmediği alan içinde değerlendirilebilir; zira söz konusu gönderge konuşucunun görüp denetleyebileceği bir yerde bulunmaktadır. (2)'de konuşucu/yazar anılarını derlediği kitabının bir bölümünde bebeklere duyduğu derin sevgiden bahsetmektedir. Bu durumda, bir başkasının değil, yazarın kendi duygu ve düşünceleri söz konusu olacağından, söz konusu hissiyatın ve bunun dışı aktarımının yazarın kendi özgür denetimi altında olduğunu düşünmek mümkündür. Yani, (1) ve (2)'deki göndergeleri konuşucunun serbest erişiminin kısıtlanmadığı alan (kontroledilebilir alan) içinde değerlendirmek mümkündür. Eğer bu tespitlerimiz doğruysa, Balpınar'a (2012) göre, (1) ve (2)'deki örneklerde *bu* işaret sözcüğünün kullanılması gerekmektedir. Gerçekten de, bu örneklerde, söz konusu göndergeleri imlemek için *bu* işaret sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. (1) ve (2)'deki örneklerde ilginç olan nokta şudur: *Bu+ad* öbeğinin *bu(+Ø)* biçiminde (kısaltılarak) kullanımı (1)'de *kabuledilebilir*ken (acceptable), (2)'de *kabuledilebilir* değildir. Balpınar (2018), bunun nedenini, *bu+ad* yapısıyla imlenen göndergenin (1)'de konuşma ortamında bulunmasına, (2)'de ise bulunmamasına bağlamaktadır. Bir başka deyişle, göndergenin konuşma ortamında bulunmadığı örnek (2)'de de (tıpkı, göndergenin konuşma ortamında bulunduğu örnek 1'de olduğu gibi) sözdizimsel olarak *kestirilebilirlik koşulunu* (recoverability condition) temel alan silme işlemi ve anlambilimsel olarak *kontroledilebilirlik koşuluna* göre *bu(+Ø)*'nun üretimi/kullanımı mümkünken, *göndergenin durum bağlamında bulunup bulunmaması* gibi bir dil dışı unsur (gösterimsel unsur) tarafından *bu(+Ø)*'nun üretimi/kullanımı sınırlandırılmaktadır.¹¹

11 Üretici Dilbilgisi Kuramına göre, *silme* (deletion) işlemi *kestirilebilirlik koşulu* altında çalışmaktadır. Bu koşula göre, silinen öge, içinde bulunduğu dilsel bağlamdan tekrar geriye getirilebilir/elde edilebilir olmalıdır. (1) ve (2) örneklerinde, *bu+ad* yapısı içinden atılan *adın*, ilk tümce içindeki bilgiden (öncül addan) yararlanılarak tekrar geriye getirilmesi mümkündür.

Bu çalışmada, Balpınar'da (2018, 2019a) üzerinde durulmayan, (metne bağlı) artgönderimsel olmayan kullanımda (i) *bu* işaret sözcüğünün ilave gösterimsel izler taşıdığı, (ii) *o* işaret sözcüğünün bu gösterimsel izlere sahip olmadığı ve bu anlamda (iii) *bu*'nun *o*'dan farklı karakter özellikleri sergilediği hususları üzerinde durulacaktır (Kısım 1 ve 2). Ayrıca, bu tespitlerden yola çıkarak, (iv) artgönderimsel olmayan *bu* işaret sözcüğünü, metne bağlı olmayan işaret sözcüğü kullanımına yakın bir ara form olarak analiz etmenin mümkün olduğu hususuna vurgu yapılacaktır (Kısım 2). Çalışmada kullanılan veriler, ağırlıklı olarak, Urgan'ın (1998) *Bir Dinozorun Anıları* ve Eldem'in (2006) *Fraternis: Kayıp Kitaplar, Gizli Kardeşlik* adlı kitaplarından elde edilen yazılı metinlerden oluşmaktadır. Tartışmayı netleştirmek amacıyla bazı kısımlarda Japoncadan Türkçeye uyarlanmış örneklere de yer verilecektir.

1. ASİMETRİ ÖZELLİĞİ

Kuno (1973), Japonca işaret sözcüklerinin gösterimsel olmayan kullanımlarıyla ilgili olarak, konuşucunun söylem ortamına kendisinin getirdiği bir ögeye gönderimde bulunmak için yakın-mesafeyi kodlayan *ko-* işaret sözcüğünü kullanabileceğini; buna karşın, başkaları tarafından söylem evrenine getirilen bir ögeye gönderimde bulunmak için *ko-* işaret sözcüğünü kullanamayacağını rapor etmektedir. Benzer bir görüşe, Türkçe işaret sözcüklerinin metin bağlayıcı özelliklerini inceleyen Barki'nin (1978) çalışmasında da yer verilmektedir. Barki, Türkçe ana dili konuşurlarının kendi sözlerine gönderimde bulunmak için *bu*, başka kişilerin sözlerine gönderimde bulunmak için *o* işaret sözcüğünü kullanma eğiliminde olduğunu belirtir. Bu tarz bir kullanımı aşağıdaki diyalogda da görmek mümkündür.

(3) A: Yamada isimli *bir arkadaşım* var. {*Bu/*o*}*arkadaş* oldukça başarılı bir kuramcı olup...

B: {**?Bu/o*} *arkadaşım* kaç yaşlarında acaba?

(Kinsui, 1999, s. 77'den Türkçeye uyarlanmıştır)

Örnek (3)'te, konuşucu A'nın *bu* işaret sözcüğünü kullanarak söylem ortamına kendisinin getirmiş olduğu bir göndergeye (Yamada adlı *arkadaşa*) gönderimde bulunduğu görülmektedir. Buna karşın, aynı diyalog içinde konuşucu B'nin, aynı göndergeye aynı işaret sözcüğünü kullanarak gönderimde bulunması pek mümkün görünmemektedir.¹² Kinsui (1999, s. 78), yakın-mesafe kodlayan işaret sözcüğünün metne bağlı kullanımında görülen konuşucu (A) ve dinleyici (B) arasındaki bu

12 *Gösterimsel kullanımda* da, konuşucu, kendine yakın olan varlıkları imlemek için *bu* işaret sözcüğünü, dinleyiciye yakın olan varlıkları imlemek için *o* işaret sözcüğünü kullanmaktadır.

özelliğine *asimetri özelliği* (非対称性 [hitaishōsei]) adını vermektedir. Kinsui'ye göre, (3) tarzı örneklerde, konuşucu (A) göndergenin kendisine yakın olduğunu düşünmektedir; zira söz konusu gönderge bizzat konuşucu (A) tarafından söylem ortamına getirilmiştir. Bu anlamda, B'nin (3)'te *bu* işaret sözcüğünü kullanamamasını, söz konusu göndergenin B'ye yakın olmamasıyla açıklamak mümkündür; çünkü gönderge A'ya ait sözce içinde metinselleştirilmiştir.¹³

Kinsui (1999), yukarıda bahsi geçen asimetri özelliğinin bir çeşit edimbilimsel etki olduğunu ve kendisinin de dahil (ve bir anlamda müdahil) olabildiğini düşündüğü bir konuyu dinleyicinin (B'nin) yakın işaret sözcüğü olan *ko*-yu kullanarak işaretleyebileceğini belirtir. Benzer bir durumda, Türkçede de *bu* işaret sözcüğü kullanımının geçerli olduğu aşağıdaki örnekte açıkça görülmektedir.

(4) A: Evet...*Moda Şehri Projesinin* özet sunumunu burada bitiriyorum.

B: {*Bu/*o*} *proje* ne zaman başlayacak peki?

(Kinsui, 1999, s. 78'den Türkçeye uyarlanmıştır)

Örnek (4)'te B, A tarafından konuşma ortamına aktarılmış olan göndergeye (*Moda Şehri Projesi*) gönderimde bulunmak için *bu* işaret sözcüğünü kullanmaktadır. Kinsui'ye (1999) göre, (3) tarzı örneklerden farklı olarak, böyle bir durumda gönderge, A'yı da içine alan ortak bir bakış açısından ele alınmaktadır.¹⁴ Öyleyse, artgönderimsel olmayan kullanımda *bu* işaret

13 (3)'teki asimetri özelliğini Balpınar'ın (2012) *kontroledilebilirlik* kavramıyla da açıklamak mümkündür. (3)'te *bu* işaret sözcüğünün kullanılmasını; göndergenin, konuşucu A'nın sözcüsü içinde metinselleştirilmiş olmasına ve söz konusu göndergeyi konuşucunun yakından tanmasına/bilmesine bağlamak mümkündür. Diğer bir deyişle (3)'te A, göndergenin, serbest erişiminin kısıtlanmadığı alan (kontroledilebilir alan) içinde olduğunu düşünmekte ve bu nedenle söz konusu göndergeye gönderimde bulunmak için *bu* işaret sözcüğünü kullanmaktadır. Diğer taraftan, (3)'te B'nin işaret ettiği gönderge, daha önce A'nın sözcüsü içinde metinselleştirilmiştir. Doğal olarak, böyle bir durumda, A'nın öznal kontrolü altında olan bir sözcüye B'nin kendi duygu/düşüncesini yansıtabilmesi pek mümkün görünmemektedir. Bir başka deyişle, A'nın sözcüsü içinde metinselleştirilmiş olan öge (Yamada isimli *arkadaş*) B'nin kontroledilebilir alanı içinde bulunmamaktadır. Bu durumda, Balpınar'a (2012) göre, konuşucu söz konusu göndergeyi imlemek için *o* işaret sözcüğünü kullanmalıdır. Gerçekten de (3)'e bakıldığında, B'nin, söz konusu göndergeye işaret etmek için *o* sözcüğünü kullandığı görülmektedir.

14 Örnek (4)'te söz konusu göndergenin (*Moda Şehri Projesi*) hem A hem de B konuşucusunun *kontroledilebilir alanı* içinde olduğunu düşünmek mümkündür. A açısından bakıldığında, söz konusu proje, A'nın serbest erişiminin kısıtlanmadığı alan içindedir; zira A, (sunumu yapan yetkili kişi olarak) söz konusu projeye ilişkin bilgisini ya da düşüncesini söylem ortamına aktarmada herhangi bir kısıtlamaya tabi değildir. Benzer biçimde, B açısından da proje, B'nin kontroledilebilir alanı içinde değerlendirilebilir; zira B'nin (sunum yapan kişi kadar olmasa bile) sunum yoluyla projeye ait bilgilere doğrudan erişimi mümkün hale gelmiş ve böylelikle B, söz konusu proje hakkında genel bir fikir sahip olmuştur. Bu anlamda, söz konusu göndergeyi B'nin kısmi öznal kontrolü altında bulunan bir varlık olarak görmek mümkündür.

sözcüğü dağılımının, Japoncadaki *ko*-'nun dağılımına benzer biçimde, göndergenin (konuşucu ve dinleyicinin) ortak bakış açısından ele alınıp alınmamasına göre de değişiklik gösterdiği söylememiz mümkündür. Burada ilginç olan nokta; *göndergenin ortak bakış açısına göre ele alınması/alınmaması* yaklaşımının, sadece artgönderimsel olmayan kullanımda değil, temel *gösterimsel kullanımda* da *bu-su-o*'nun dağılımını belirleyen ölçütlerden biri olarak görülmesidir (Kissling, 1960; Bazin, 1968; Kornfilt, 1997; Banguoğlu, 2004).

Yukarıdaki tespitlerimiz doğrudur; (i) (3) ve (4) tarzı örneklerde görülen *gösterimsel* ölçütlere riayet etmesi ve (ii) metne bağlı kullanım özellikleri göstermekle birlikte gerçek bir artgönderge gibi davranmaması (örneğin, bir ad öbeği ya da tümcesel unsura gönderimde bulunmaması) hususları dikkate alındığında (ayrıntılar için bkz. Balpınar, 2011, 2012, 2019a), *bu* işaret sözcüğünün artgönderimsel olmayan kullanımlarının tamamını *gösterimsel kullanıma* yakın kullanımlar olarak değerlendirmek mümkün olacaktır.

2. İŞARET SÖZCÜĞÜ VE ÖNCÜLÜ ARASINDAKİ MESAFE

Bu kısımda, *öncüle olan mesafenin*, (metne bağlı) artgönderimsel olmayan kullanımda *bu* ve *o* işaret sözcüklerinin dağılımını nasıl etkilediği hususu irdelenecektir. Tartışmaya, ilk olarak, *o* işaret sözcüğünün artgönderimsel olmayan kullanımlarıyla başlayalım.

- (5) Bir başka deyişle, kraliçenin adı geçtiğinde, bunun aynı zamanda ülkeyi ve *o ülkenin* tanrıçasını da kastettiğini anlamamız gerekmektedir. (Eldem, 2006, s. 186)
- (6) Hepimizin bildiği gibi, yaşayabilmek için *bir amaç* edinmek, *o amaç* uğruna çalışmak şarttır. (Urgan, 1998, s. 88)
- (7) Bu anlamda, Pythagoras Kardeşliği, kendi örgüt yapısı içinde geçerli kıldığı ortaklaşa mülkiyet ve paylaşım ilkelerini *topluma* egemen kılmak için, ilkin *o toplumun* üyelerini belli bir strateji uzantısında “aydınlatmak” ve onları birer birer bu nihai değişime hazırlamak durumundaydı. (Eldem, 2006, s. 107)
- (8) Yaşamım boyunca birçok yanlışta düştüm. Bana çok acı çektiren yanlış işler yaptım. Hiçbirinden pişman değilim; çünkü yapılması gereken *yanlışlardı* bunlar. *O yanlışları* ancak yaptıktan sonra onlardan kurtulabilirdim. (Urgan, 1998, s. 47)
- (9) “İnisiye” edilip örgüte katılan her üye, *toplumsal dönüşüm* yolunda atılmış küçük bir adım anlamına geliyordu ki, toplumun içinde, gizlilik korunarak büyütülen “saf model” de ancak bu adımların çoğalmasıyla güçlü bir

alternatif halini alabilirdi. Dünyayı değiştirmek istiyorsanız, *o dönüşümü* ilkin kendi üzerinizde uygulamak ve oluşturduğunuz modeli zaman içinde genişleterek topluma egemen kılmak durumundaydınız. (Eldem, 2006, s. 106; kısmen değiştirilmiştir)

Örnek (5)-(7)'de, *o+ad* yapısı ve öncülü aynı tümce içinde yer almakta ve bu iki öge arasında yalnızca bir ya da birkaç işlevsel/içeriksel sözcük bulunmaktadır. (8) ve (9) örneklerinde ise öncül, *o+ad* yapısını barındıran tümceden hemen önce gelen tümcenin içindedir. (8)'e kıyasla, (9)'da *o+ad* yapısı ve öncülü arasındaki mesafe, farklı ifade ve yapıların araya girmesiyle biraz daha artmış görünmektedir. Bununla birlikte, bu mesafenin (9)'da metin içi gönderimi olumsuz etkilemediği açıktır; zira (9)'da *o* işaret sözcüğünün kullanımının kabuledilebilir olduğu görülmektedir. Bu durum akla hemen şu soruyu getirebilir: Öncülün (8) ve (9)'da belirtilenden daha uzak bir tümce içi konumda bulunması *o+ad* yapısının gönderim işlevini olumsuz etkiler mi? Aşağıdaki (8') ve (8'') örnekleri üzerinden bu soruyu yanıtlamaya çalışalım.

(8') Yaşamım boyunca birçok yanığa düştüm. Bana çok acı çektiren *yanlıklar* yaptım. Hiçbirinden pişman değilim; çünkü yapılması gereken şeyi yaptım. ??*o yanlıkları* ancak yaptıktan sonra onlardan kurtulabilirdim.

(8'') Bana çok acı çektiren *yanlıklar* yaptım. Yaşamım boyunca birçok yanığa düştüm. Hiçbirinden pişman değilim; çünkü yapılması gereken şeyi yaptım. *?*o yanlıkları* ancak yaptıktan sonra onlardan kurtulabilirdim.

(8') ve (8'') örnekleri, Urgan'dan (1998, s. 47) alıntılanan (8)'deki örneğin kısmen değiştirilmiş versiyonlarıdır. Öncülü (*yanlıklar*) barındıran (8)'deki üçüncü tümce, genel anlam akışını bozmayacak biçimde, (8)'de ikinci sıraya ve (8'')'de de ilk sıraya alınmıştır. (8)'e kıyasla, *o* işaret sözcüğü kullanımının (8)'de kabuledilebilirlik derecesinin sınırda olduğu, (8'')'de ise neredeyse kabuledilemez olduğu görülmektedir.¹⁵ Bu örneklerin kabuledilebilirlik dereceleri arasındaki farklılığın nedenini, *o+ad* öbeği ve öncülünü içeren iki metin tümcesi arasındaki tümce sayısına bağlamak mümkündür; zira (8)'de *öncülü barındıran tümce* ile *o+ad yapısını içeren tümce* arasına girmiş sadece tek bir tümce varken, (8'')'de bu iki tümce arasında iki farklı tümce bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, *o+ad* yapısını barındıran tümce ile öncülü barındıran tümce arasındaki mesafe ne kadar çoksa, *o+ad* yapısının öncüle erişebilirliği o kadar azdır. Benzer bir durum (10) ve (10') örneklerinde de görülmektedir.

15 (8') ve (8'') örneklerindeki işaret sözcüğü kullanımları *denek* (informant) denetiminden geçmiştir. Bir kısım Türkçe anadili konuşuruna göre (8'')'deki *o* işaret sözcüğü kullanımı tamamiyle kabuledilemezdir.

(10) İhtiyarlar, kendilerine bir uğraş bulmazlarsa, “ah! vah! bu hallere mi düşecektim ben!” diye kendilerine acımaya başlarsa, işin sonu felâkettir. Çünkü yalnız yaşlyken değil, gençken de kendine acımak, bir insanın kendi benliğine işleyebileceği suçların en yıkıcısıdır. Kendine acıyanın, ne kendine hayrı dokunur, ne başkalarına. İhtiyarlıkta ise, “yaşlılık depresyonu” denilen ağır ruh hastalığına sürükler sizi. Bir motivasyon, yani yaşamak için bir nedeni olmazsa, *bir ihtiyar* nasıl yaşayabilir ki? Yüzünü duvara çevirip ölmekten başka çaresi kalmamıştır *o ihtiyarın*. (Urgan, 1998, s. 85)

(10') Bir motivasyon, yani yaşamak için bir nedeni olmazsa, *bir ihtiyar* nasıl yaşayabilir ki? İhtiyarlar, kendilerine bir uğraş bulmazlarsa, “ah! vah! bu hallere mi düşecektim ben!” diye kendilerine acımaya başlarsa, işin sonu felâkettir. Çünkü yalnız yaşlyken değil, gençken de kendine acımak, bir insanın kendi benliğine işleyebileceği suçların en yıkıcısıdır. Kendine acıyanın, ne kendine hayrı dokunur, ne başkalarına. İhtiyarlıkta ise, “yaşlılık depresyonu” denilen ağır ruh hastalığına sürükler sizi. *Yüzünü duvara çevirip ölmekten başka çaresi kalmamıştır *o ihtiyarın*. (Urgan, 1998, s. 85; kısmen değiştirilmiştir)

(10)'da öncülü (*bir ihtiyar*) barındıran tümcenin tamamı, anlam akışını bozmayacak biçimde, paragraf başına taşınmıştır (bkz. 10'). (10)'da *o ihtiyar* ad öbeğinin, bir önceki tümce içinde bulunan *bir ihtiyar* ad öbeğine gönderimde bulunduğu, (10)'da ise bu gönderimin dört ayrı tümcenin araya girmesiyle tamamıyla bozulduğu görülmektedir.

Yukarıdaki tespitler ışığında, *o* işaret sözcüğünün artgönderimsel olmayan kullanımlarıyla ilgili olarak (11)'deki gibi bir genellemeye gitmek mümkün olacaktır:

(11) (Metne bağlı) artgönderimsel olmayan kullanımda, *o+ad* yapısı, (i) aynı tümce içinde bulunan öncülüne ya da (ii) bu yapıyı barındıran tümceden hemen önce gelen diğer tümce içindeki öncülüne gönderimde bulunabilmektedir. (iii) *o+ad* yapısı ile öncülü barındıran ardışık metin tümceleri dizisi içinde (yani, öncüle ait dilsel bilgiyi taşımayan başka bir tümce, *o+ad* öbeğini barındıran tümce ile öncülü barındıran tümce arasında girmediğinde –bkz. durum (ii)–), *o+ad* ile öncülü olabilecekleri azami uzaklıktadır. Bu azami mesafenin aşılması, *o* işaret sözcüğünün gönderim işlevini gerektiği gibi yerine getirememesine sebebiyet vermektedir. Bu anlamda *o*, *mesafe-duyarlı* bir işaret sözcüğüdür.

Peki bu genelleme *bu* işaret sözcüğünün artgönderimsel olmayan kullanımları için de geçerli midir? Aşağıdaki örneklere bir göz atalım.

- (12) (Yaşlılar) gençlik yılları geçmişte kaldı diye ah vah etmesinler. Tam tersine, *gençliğin sorunlarından ve bu sorunların* getirdiği acılardan kurtulduklarına şükretsınler. (Urgan, 1998, s. 22; parantez içindeki ifade bölüm yazarı tarafından eklenmiştir)
- (13) Yaşlılığın birçok gülünç yanı vardır. İhtiyarlar, bunun bilincine varıp, kendi hallerine gülebilmelidirler. Yaşlılığı, saygıyla karşılanması gereken nerdeyse kutsal bir dönem değil, biyolojik bir gelişmenin oldukça acıklı *bir evresi* olduğunu kabul edip, *bu evrenin* üzücü yanlarından çok güldürücü yanları üstünde durabilmelidirler. (Urgan, 1998, s. 84)
- (14 = (2)) Gençliğimde de yaşlılığında da küçük çocukları özellikle bebekleri tutkulu *bir sevgiyle* sevdim. Otuzuna doğru, *bu sevgi* fena halde yoğunlaştı. (Urgan, 1998, s. 24)

Öncül ad öbeği, (12) ve (13) örneklerinde *bu+ad* yapısıyla aynı tümce içinde, (14)'te *bu+ad* yapısını barındıran tümceden önce gelen tümce içinde yer almaktadır. Bu açıdan, ilk bakışta, metne bağlı kullanımda *bu* işaret sözcüğünün *o* ile benzer dağılımsal özellikler gösterdiği düşünülebilir. Çünkü, (12)-(14)'teki *bu+ad* öbeğinin kullanımı (11)'de belirtilen ilk iki şartı sağlıyor görünmektedir. Ancak aşağıdaki örnek dikkatle incelendiğinde, *bu* işaret sözcüğünün (11)'de belirtilen anlamda *mesafe-duyarlı* bir sözcük olmadığını söylemek mümkündür.

- (15) Krala *kitapları* sattıktan sonra da, yine ardında hiçbir iz bırakmadan ortadan yok oluyor bu gizemli kadın ve bir daha onu kimse görmüyor. (... [3 tümce])

Olayların, anlatıldığı biçimiyle geliştiğini doğrulayacak, sağlam bir tarihsel kaynaktan tabii ki yoksunuz. Bu tür masalsı söylentilerin çoğunda olduğu gibi, neredeyse anonimleşmiş efsaneler var elimizde yalnızca. Roma tarihçilerinin yapıtlarında, Tarquinius ile Cumae kenti rahibesi arasındaki pazarlıktan söz eden, efsanecyle paralel içeriğe sahip ve olayı ilk elden yaşayıp kaydeden bir yazmana ait herhangi bir pasaja rastlamıyoruz. Sözelimi Titus Livius'un ünlü Roma Tarihi'nde, bazen okuyucuyu fazla boğan ayrıntılara bile girilerek Tarquinius Superbus dönemi uzun uzun anlatılıyor ama *bu gizemli kitapların* krala sunulmasına ilişkin, kesin bir bilgiye dayanan herhangi bir anekdotla karşılaşmıyoruz. (Eldem, 2006, s. 16-17)

Örnek (15)'te, *bu+ad* yapısı (*bu gizemli kitaplar*), bir önceki sayfada bulunan paragraftaki öncülüne (*kitaplar*) gönderimde bulunmaktadır. Bu örneği (12)-(14)'teki örneklerle birlikte değerlendirdiğimizde, artgönderimsel olmayan kullanımda *bu* işaret sözcüğünün (11)'de belirtilen anlamda *mesafe-duyarlı* bir sözcük olmadığını söylemek mümkündür; zira söz konusu göndergenin bulunduğu tümce ile *bu+ad* yapısını içeren

tümce arasında paragrafla ayrılmış (yüz elli dört sözcükten müteşekkil) altı tümceden oluşan uzun bir metin bloğu bulunmaktadır (ayrıntılar için bkz. Eldem, 2006, s. 16-17). Bir başka deyişle, (12)-(15) örneklerinde *bu* işaret sözcüğü kullanılarak yapılan gönderimin başarıya ulaşması, (11)'de belirtilen spesifik dilsel yapı koşullarının yerine getirilmesine bağlı değildir. Bu anlamda, *bu* işaret sözcüğünün mesafe-duyarlı bir sözcük olmadığı söylemek mümkündür.

Yukarıdaki tespitlerimizi şu şekilde özetleyebiliriz:

(16) *O*, mesafe-duyarlı bir işaret sözcüğüdür. Buna karşın, *bu*, mesafe-duyarlı bir işaret sözcük değildir.

Bu ve *o* işaret sözcükleri arasındaki bu kontrastı, bu sözcüklerin dağılımlarını belirleyen Balpınar'ın (2012) *kontrol edilebilir alan* kavramıyla açıklamak mümkündür. Balpınar'a göre, konuşucu, kontrol edilebilir alanı içinde olduğunu düşündüğü göndergeye *bu*, kontrol edilebilir alanı içinde olmadığını düşündüğü göndergeye *o* işaret sözcüğünü kullanarak gönderimde bulunmaktadır. Örneğin, (15)'te metin üreticisi, Sibyl adlı kâhin rahibeler tarafından kaleme alınmış gizemli kitaplarla ilgili çeşitli kaynaklardan edindiği bilgi birikimini kendi fikirleriyle de harmanlayarak okurlarına aktarmaktadır. Böyle bir durumda, konu içeriğinin ve konuya ilişkin bazı çıkarımların tamamıyla yazarın kendi özgür denetimi altında olduğunu düşünmemiz mümkündür. Bir anlamda, (15)'teki gönderge (*kitaplar*), yazarın öznel metin oluşturma faaliyetinin engellenmediği bir alan içinde bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, (15)'teki gönderge, metin yazarının/konuşucunun kontrol edilebilir alanı içinde olduğunu düşündüğü bir göndergedir. Diğer taraftan, (10)'da göndergenin (*bir ihtiyar*) yazarın kontrol edilebilir alanı içinde olmadığını söylemek mümkündür; zira bu örnekte yazar, genel olarak ideal bir *ihtiyarın* nasıl olması gerektiğinden bahsetmekte, spesifik bir *ihtiyar* üzerinde durmamaktadır. Bu tespitler doğrultusunda, Balpınar'a (2012) göre, söz konusu göndergeye gönderimde bulunmak için (15)'te *bu* ve (10)'da *o* kullanılmalıdır. Gerçekten de, (15) ve (10)'daki göndergelere sırasıyla *bu* ve *o* sözcükleri kullanılarak gönderimde bulunduğu görülmektedir. Bu şekilde düşünüldüğünde, *o*'nun mesafe duyarlı bir işaret sözcüğü olmasını, *o*'nun göndergesinin konuşucunun/ yazarın *kontrol edilebilir alanı içinde olmamasına* bağlamak mümkündür. Çünkü, kontrol edilebilir alan içinde olmadığı düşünülen bir göndergenin (11)'de belirtilen anlamsal gönderim alanı dışına çıkması, *o* ve öncülü arasındaki *bağlaşıklığın* (cohesion) bozulmasına sebep olacaktır. Bu durum, (8'), (8'') ve (10') örneklerinde açıkça görülmektedir. Diğer yandan, *bu*'nun mesafe duyarlı bir işaret sözcüğü olmamasını, *bu* ile işaret edilen

göndergenin konuşucunun kontroledilebilir alanı içinde olmasıyla açıklamak mümkündür; zira, kontroledilebilir alan içinde olduğu sürece, bir gönderge konuşucu için her zaman erişilebilir mesafededir. Esasen, *bu* kullanılarak imlenen her gönderge metin üreticisi/alıcısı için sözcenin *konusunu* (topic) yansıtan bir görsel gösterge niteliği taşımaktadır.¹⁶ Metin üreticisi/alıcısının gözü önünde bulunduğu müddetçe, sözcenin anahtar sözcüğü de diyebileceğimiz bu unsurun *bu* işaret sözcüğü kullanılarak imlenmesi her zaman mümkün olmaktadır.¹⁷ Başka bir deyişle, artgönderimsel olmayan kullanımda *bu*, bir çeşit *metinsel gösterim ifadesi* (text deixis) gibi işlev görmektedir.¹⁸ Bu nedenle, (15)'teki gibi, araya başka olgu ve durumları içeren tümceler girmesi durumunda dahi gönderim işlevi sorunsuzca yerine getirebilmektedir.

Kısım 1'deki tespitlere ek olarak yukarıdaki tespitler de dikkate alındığında, sahip olduğu *gösterim* özellikleri açısından *bu işaret sözcüğünün*, *o işaret sözcüğüne kıyasla, daha kuvvetli karakter özellikleri taşıdığını* söylemek mümkündür. Çünkü, (metne bağlı) artgönderimsel olmayan *bu* sözcüğü, *o* sözcüğünde görülmeyen, (i) asimetri özelliğine sahiptir, (ii) dağılımı, konuşucu ve dinleyicinin ortak bakış açısından göndergenin ele alınıp alınmamasına göre değişiklik göstermektedir, (iii) metin içi *mesafe-duyarlı* bir işaret sözcüğü değildir ve (iv) göndergesi metin üreticisi/alıcısı için sözcenin *konusunu* yansıtan bir çeşit görsel gösterge niteliği taşımaktadır.¹⁹ Peki, bu gösterim özelliklerinin, metne (söyleme) bağımlılık derecesini temel alan *metne bağlı olmayan kullanım-metne bağlı kullanım* ayrımındaki yeri nedir? Bu dilsel fenomeni, yani artgönderimsel olmayan kullanımda işaret sözcüklerinin gösterimsel özellikler taşıması olayını, *metne bağlı olmayan kullanım* ve *metne bağlı kullanım* üzerinde kurulu olan *gösterim özellikleri ölçeğinin* doğal bir sonucu olarak görmek mümkündür (Balpınar, 2018). Bu gösterimsel ölçeğin en üst kısımda *metne bağlı olmayan kullanım*, en alt kısmında ise (*metne bağlı*) *artgönderimsel kullanımın* var olduğunu düşünelim. İşaret sözcüğü kullanımlarının (tanım gereği) metne bağımlılık düzeyine göre oluşturulduğu dikkate alındığında, metne bağımlılık düzeyinin en düşük olduğu *metne bağlı olmayan kullanımın* en yüksek gösterim özelliğine sahip olmasını ve metne bağımlılık düzeyinin en

16 İmer vd. (2011, s. 178) *komuyu* (topic), “sözcede söz edilen kişi, olgu ya da nesne” olarak tanımlamaktadır.

17 Benzer bir durum, Kinsui (1999) tarafından Japoncadaki *ko-* serili işaret sözcükleri için rapor edilmektedir.

18 Diessel'e göre (1999, s. 101) *metinsel gösterimde* dilsel varlıklar durum bağlamında bulunan nesnelere gibi ele alınmaktadır.

19 (i) ve (ii) için Kısım 1'e, (iii) ve (iv) için Kısım 2'ye bakınız.

yüksek olduğu *metne bağlı artgönderimsel kullanımın* en düşük gösterimsel özelliğe sahip olmasını söz konusu gösterimsel ölçüğün doğal bir sonucu olarak ele almak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, Kısım 1 ve 2'de analiz edilen *bu* işaret sözcüğü kullanımlarının tamamını, metne bağlı olmayan (gösterimsel) karakter özelliklerinin ağır basması nedeniyle, *metne bağlı olmayan kullanım* ve (*metne bağlı*) *artgönderimsel kullanım* arasında konumlanmakla birlikte, metne bağlı olmayan kullanıma daha yakın bir *ara form* olarak görmek mümkün olacaktır.

3. SONUÇ

Göndergenin söylem ortamında metinselleştirilip metinselleştirilmemesi ölçütüne göre, Türkçe işaret sözcüğü kullanımlarını *metne bağlı kullanım* (söylem ortamına aktarılmış olan bir ögeye/varlığa gönderimde bulunan kullanım) ve *metne bağlı olmayan kullanım* (henüz söylem ortamına aktarılmamış olan bir ögeyi/varlığı gösteren kullanım -işaret sözcüğü kullanımıyla birlikte göndergenin ilk kez söylem ortamına aktarıldığı kullanım-) olarak ikiye ayırmak mümkündür (Balpınar, 2011, 2012). Ayrıca, öncül adın yinelenmesi ya da silinmesi işleminin işaret sözcüğü kullanımına eşlik edip etmemesi ölçütüne göre, metne bağlı kullanımı da kendi içinde *artgönderimsel kullanım* (öncül adın yinelenmesi/silinmesi işleminin işaret sözcüğü kullanımına eşlik etmediği kullanım) ve *artgönderimsel olmayan kullanım* (öncül adın yinelenmesi/silinmesi işleminin işaret sözcüğü kullanımına eşlik ettiği kullanım) olarak iki kısımda incelemek mümkündür (Balpınar, 2011). Bu çalışmada, genel olarak; metne bağlı olmayan kullanımlara özgü bazı *gösterimsel* özelliklerin, *bu* işaret sözcüğünün (metne bağlı) artgönderimsel olmayan kullanımlarında korunduğu hususu üzerinde durulmuş ve *bu*'nun artgönderimsel olmayan kullanımlarının tamamını, metne bağlı olmayan kullanım ile artgönderimsel kullanım arasında, metne bağlı olmayan işaret sözcüğü kullanımlarına daha yakın bir *ara form* olarak değerlendirmenin mümkün olduğu hususuna dikkat çekilmiştir. Çalışmanın giriş kısmında, Türkçedeki işaret sözcükleriyle ilgili son çalışmalar özetlenmiş, bu sözcüklerin dağılımını belirleyen sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel ölçütlere yer verilmiştir. Kısım 1'de, tıpkı metne bağlı olmayan kullanımlarında görüldüğü gibi, artgönderimsel olmayan kullanımda *bu* işaret sözcüğünün (*o* sözcüğünde görülmeyen) (i) asimetri özelliğine sahip olduğu ve (ii) dağılımının, konuşucu ve dinleyicinin ortak bakış açısından göndergenin ele alınıp alınmamasına göre değişiklik gösterebileceği konularına yer verilmiştir. Kısım 2'de, (iii) *o*'nun metin içi *mesafe-duyarlı* bir işaret sözcüğü olmasına karşın, *bu*'nun böyle bir sözcük olmadığı, (iv) *bu* ve *o* arasındaki bu nüansı Balpınar'ın

(2012) *kontroledilebilirlik* kavramıyla açıklamanın mümkün olduğu ve (v) kontroledilebilir alan içinde olduğu sürece, bir gönderenin metin üreticisi/alıcısı için her zaman erişilebilir olduğu ve bu anlamda söz konusu gönderenin metin üreticisi/alıcısı için metnin *konusunu* yansıtan bir görsel gösterge niteliği taşıdığı hususlarına vurgu yapılmıştır. Ayrıca, (i)-(v)'te belirtilen tespitlerden yola çıkarak, *o* sözcüğüne kıyasla, *bu* işaret sözcüğünün daha kuvvetli gösterim özellikleri taşıdığı öne sürülmüş ve bu durumun, metne bağlı olmayan kullanıma has gösterim özelliklerinin (metne bağlı) artgönderimsel olmayan kullanıma yansımalarının bir sonucu olarak değerlendirilebileceği hususu vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Balpınar, M. (2010). Gendai Torukogo ni okeru 'o' keiretsu shijishi no tokuchō ni tsuite: Chokuji yōhō wo chūshin ni [Properties of 'o' series demonstratives in modern Turkish: Focusing on deictic use]. *Tōkyō Daigaku Gengogaku Ronshū*, 30, 9-26.
- . (2011). Torukogo shijishi no bunmyaku shiji yōhō ni tsuite: Buns-hōōkei toshite no *bu*, *o* no yōhō [On the text dependent use of Turkish demonstratives: The usage of *bu* and *o* as sentence anaphor]. *Kyōto Daigaku Gengogaku Kenkyū*, 30, 71-105.
- . (2012). Torukogo shijishi ni okeru hibunmyaku shiji yōhō to bunmyaku shiji yōhō ni tsuite: Bunmyaku shiji yōhō wo chūshin ni [On non-text and text dependent uses of Turkish demonstratives: Focusing on text dependent use]. *Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyū*, 83, 89-116.
- . (2014). Torukogo shijishi ni okeru hibunmyaku shiji yōhō no saikentō [Re-examination of the non-text dependent use of Turkish demonstratives]. *Tōkyō Daigaku Gengogaku Ronshū*, 35, 21-39.
- . (2018). Bu/o+meishigata ni okeru meishi no shōryaku kanōsei ni tsuite: Bunmyaku shiji yōhō wo chūshin ni [On the possibility of reducing the noun in the phrase *bu/o*+noun: With special reference to text dependent usage]. *Tōkyō Daigaku Gengogaku Ronshū*, 39, 17-39.
- . (2019a). *Demonstratives and grammaticalization: A perspective from modern Turkish*. London and New York: Routledge.
- . (2019b). Türkçe işaret sözcükleri dizgesi üzerine bazı notlar. *Rumeli-DE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, 27-39.
- . (2021). Japonca ve Türkçe İşaret Sözcüklerinin Algısal Kullanımları Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 53, 291-315.
- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçe'nin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Barki, B. (1978). Türkçe gösterme adlarının genel metin bağlayıcı özellikleri. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 6, 47-54.
- Bazin, L. (1968). *Introduction à l'étude pratique de la langue turque* (troisième édition revue et corrigée, 1987). Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve.
- Diessel, H. (1999). *Demonstratives: Form, function and grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eldem, B. (2006). *Fraternis: Kayıp Kitaplar, Gizli Kardeşlik (Saklı Tarih: Kitap 2)*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Hayashi, T. (1985). Torukogo no shijishi [Turkish demonstratives]. *Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyūjo Tsūshin*, 53, 55-57.

- . (1989). Torukogo no susume 3: 'kore-sore-are' arekore [An invitation to Turkish 3: 'kore, sore, are' arekore]. *Gengo*, 18(1), 96-101.
- İmer, K, Kocaman, A. & Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Jansky, H. (1943). *Lehrbuch der Türkischen Sprache*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kinsui, S. (1999). Nihongo no shijishi ni okeru chokuji yōhō to hichokuji yōhō no kankei ni tsuite [On the relation between the deictic use and the non-deictic use of the Japanese demonstratives]. *Shizen Gengo Shori*, 6(4), 67-91.
- Kissling, H. J. (1960). *Osmanisch-Türkische grammatik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kornfilt, J. (1997) *Turkish*. London: Routledge.
- Kuno, S. (1973). *Nihon Bumpō Kenkyū*. Tōkyō: Taishūkan Shoten.
- Lewis, G. L. (1967). *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Nishioka, I. (2006). *Gendai churuku shogo no shijishi no kenkyū* [A study on demonstratives in modern Turkic languages] (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kyūshū University, Fukuoka, Japan.
- Peters, L. (1947). *Grammatik der Türkischen Sprache*. Berlin: Axel Juncker Verlag.
- Urgan, M. (1998). *Bir Dinozorun Anlari*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Osmanlı Ekonomisi'nde Çerçeve, Problem ve Zihniyet

Gökhan Oruç Önalın¹

Özet

Tarih bir taraftan geçmiş dönemlerdeki zaman dizinsel olaylar bütününi ifade ederken diğer taraftan öznesini insan ve toplumların oluşturduğu bu olayları neden ve sonuç ilişkisi çerçevesinde açıklamaya çalışan bir bilimdir. İnsanların üretim-bölüşüm ve harcama ilişkilerinin pratikteki karşılığı ekonomi olarak adlandırılırken, iktisat bilimi bu maddî temellerin işleyişinden kaynaklanan sorunları çözmeye odaklanır. Bu doğrultuda, insanların iktisadî istekleri ile bu istekleri karşılamaya yarayan kaynaklar arasında dengeli bir karşılık bulmaya çalışır. İktisat tarihi ise tarih ve iktisat biliminin kesişim kümesinde yer alır ve geçmiş dönemlerdeki iktisadî faaliyetler ile bu faaliyetler üzerine inşa edilen kurumları uzun dönemli bir bakış açısı takınarak inceler. Burada uzun dönemli bakış açısının önemi, siyasî olayların kısa dönemli karakterine karşılık, iktisadî değişim ve eğilimlerin seyre oturabilmesinin uzun dönemde mümkün olmasında saklıdır. Ortak noktaların çokluğuna rağmen iktisat tarihi, tarihin zaman diziliminde iktisat biliminin karakteristiği çerçevesinde varlık bulan meseleleri incelediği için tarih biliminin değil iktisat biliminin bir alanıdır.

Genel bir yaklaşımla dünya ekonomisinin tarihi yazılabileceği gibi coğrafya vb. gibi belirli alt kırılımlar gözetilerek öznel iktisat tarihleri de kaleme alınabilir. Osmanlı – Türkiye iktisat tarihi çalışmak da bu türdendir. Özellikle doğrusal yaklaşımçı iktisadî gelişme teorilerinin geçerliliğinin zedelenmesi Osmanlı - Türkiye iktisat tarihi çalışmalarının önemi daha da belirgin bir hâle getirmiştir. Türkiye iktisat tarihi araştırmalarının başlangıç noktası Anadolu Selçuklu Devleti (1075) dönemine kadar geri götürülebilir. Böylece Türkiye iktisat tarihi çalışmaları Osmanlı öncesi dönem, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi şeklinde üç ana kırılımda vurgulanabilir. Bu geniş zaman aralığında ağırlık Osmanlı dönemine ait olduğu için Osmanlı iktisat tarihine

1 Doktor Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, gokhanoruconalan@karabuk.edu.tr, 0000-0002-6290-414X

ayrı bir parantez açmak önemlidir. Osmanlı iktisat tarihi sahası hakkında çalışma yapmak, Osmanlı iktisadî sistemini anlamak ve bu sistemin çevresinde işleyen iktisadî pratiklerin karşı karşıya kaldığı problemleri ve bu problemleri ortadan kaldırmak adına gerçekleştirilen değişim ve dönüşümleri neden – sonuç ilişkisi bağlamında açıklayabilmekle mümkündür. Bu çalışmanın amacı birinci adıma yöneliktir. Çalışma, Osmanlı toplumunun maddî temellerine bütüncül bir bakış açısı ile yaklaşarak Osmanlı iktisadî sisteminin anahatlarını çerçeve, problem ve zihniyet meselesi bağlamında ortaya koymayı amaçlar. Bu amaç doğrultusunda maddî olarak temellendirilebilen tarihî olayların yorumlanmasında iktisat biliminin analiz araçlarından yararlanılırken tündengelim akıl yürütme faaliyeti, erişilen bulgular yorumlanarak genel sonuçlara varılırken ise tümevarım akıl yürütme faaliyeti benimsenmiştir.

1. Çerçeve

Tarih, insanların toplum içerisindeki yaşamını maddî ve manevî etkileşim çerçevesinde zaman dizinsel olarak açıklamaya çalışan bir bilimdir. Tarih bilimini genel ve özel tarih olarak iki başlığa ayırmak mümkündür. Genel tarih asıl olarak Avrupa tarihi esas alınarak ilkçağ, ortaçağ, yeniçağ ve yakınçağ şeklinde dört dönemde incelenir. Özel tarih ise toplumların, ülkelerin, şehirlerin, önemli olayların, kurumların veya bilim alanlarının tarihini ifade eder. Selçuklu tarihi, Osmanlı tarihi, para tarihi vb. yaklaşımlar özel tarihin örnekleridir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 29-30). Tarih biliminin kaynaklarını sözlü kaynaklar, yazılı – çizili – sesli – görüntülü kaynaklar ve müzeli malzemeler olmak üzere üç başlıkta irdelemek mümkündür. Ancak her bir kaynaktan yararlanmadan önce kaynakların gerçekliğinin ve üzerinde herhangi bir oynama yapıp yapılmadığının tespit edilmesi gerekir. Bunun için iç tenkit ve dış tenkit olmak üzere iki aşama yürütülür. Kaynakların iç tenkidi tarihî kaynağın güvenilirliğini belirlemeye yönelik olup yazarın tenkidi, olayların tenkidi ve eserin değerinin tespit edilmesi aşamalarından oluşur. Kaynağın gerçekliğinin anlaşılması adına yürütülen dış tenkid ise eserin tanıtıcı başlıklarının belirlenmesi, orjinalliğin tespit edilmesi, varsa en iyi nüshaya erişilmesi ve belgelerin tenkidi aşamalarından oluşur (Kütükoğlu, 2020).

Genel bir yaklaşımla tarih bilimini nedenlerin, sebep ve sonuçların incelenmesi şeklinde tanımlamak mümkündür. Tarihçiye düşen “neden oldu” sorusunu sormak ve bu sorularına cevap bulmaktır (Carr, 2018, s. 145). Bu bağlamda tarihî olaylara nedensellik ilişkisi çerçevesinde sağlıklı bir yorum getirebilmek adına tarihçiden beklenen, kaynakların ait olduğu dönemin dinî, kültürel, sosyal, siyasî ve iktisadî koşullarını bilmesidir. Tarihçilerden tam bir tarafsızlık beklemek mümkün değildir. Ancak tarihçi, araştırmalarında yararlandığı kaynaklara ve bu kaynakları hazırlayanlara karşı

eleştirel bir tavır koymazsa, tarihi geçmişteki belirli bir kesimin penceresinden yazmak ve yorumlamak yangılıgısına düşecektir (Pamuk, Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, 2021, s. 13). Burada önemli olan yaklaşım tarzını belirtmek ve neden-sonuç ilişkilerini yorumlarken eleştirel bakış açısını korumaktır. Tarihî olayları sadece arşiv belgelerinden yola çıkarak yazmak mümkün değildir. İncelenen belgelerin özel bir zaman dilimine ve mekâna ait olabileceği unutulmamalıdır. Tarihin sentezinde sıkça düşülen yanlışlardan bir diğeri ise belirli toplumların özgünlüğü çerçevesinde ortaya konulan teori ve modelleri kullanarak başka bir toplumu ve o toplumun tarihini yorumlamaya çalışmaktır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018). Bu aşamaya kadar anlatılanlar tarih biliminin tanımı, kaynakları, kaynakların tenkidi, yorumlanması ve sentezi üzerinedir.

İktisat tarihi, tarih ve iktisat biliminin kesişiminde yer aldığına göre iktisat biliminin de çerçevesinin çizilmesi gerekir. İktisat biliminin karakteristiğini ortaya koyabilmek için öncelikle ekonomi ve iktisat ayrımını vurgulamak gerekir. Ekonomi (economy), insanların ve toplumların varlık gösterdikleri ilk andan itibaren karşılıklı etkileşim içerisinde biçimlenen kaynak ve gelir dağılımı, istihdam, parasal istikrar ve büyüme ilişkilerinin pratikteki karşılığı bir başka deyişle insan ve toplum hayatının maddî temelleridir. İktisat (economics), ortaya atılan belirli hipotezler çerçevesinde birtakım iktisadî teorilere ulaşarak insan ve toplum hayatının maddî temellerini açıklamaya ve bunlara ilişkin problemleri çözmeye çalışan bir bilimdir. Öyleyse ekonomi'nin tarihi *iktisat tarihi* bilim alanını ifade ederken, iktisat biliminin tarihi *iktisadî düşünceler tarihi* (*iktisat teorisinin tarihi*) bilim alanını simgeler.

İktisat tarihini, insanların çağlar boyunca maddî ihtiyaçlarını gidermeye yönelik çabalarının tasviri şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu bakış açısına göre insanlığın iktisadî tarihini şekillendiren üç unsur kaynaklar, bu kaynakların kullanımı için geliştirilen teknolojiler ve toplumsal kurumların etkileşimidir (Heaton, 1995, s. 7). Bir bilim alanı olarak iktisat tarihinin ortaya çıkmasında iktisadî düşünce tarihinin etkisinden bahsetmek, Alman Tarihçi Ekolü'ne ayrı bir parantez açmak gerekir. Alman Tarihçi Ekolü'ne göre toplum sürekli bir değişim içerisinde. Bu durum bir ekonomi için belirli bir dönemde uygun olan iktisadî doktrinin, bir başka ekonomiyi açıklamak için uygun olamayacağı gerçeğini işaret eder. Alman Tarihçi Ekolü'nün, Klasik İktisadî Düşünce'ye (marjinalist ve neo-klasik iktisadî düşünce dahil olmak üzere) ikinci eleştirisi soyut ve tümdengelimci akıl yürütme yaklaşımı hakkındadır. Onlara göre önemli olan iktisadî hayatın bütün yönlerini incelemektir (Bocutoğlu, 2019, s. 145-146). Bu eleştirel çerçevede Alman Tarihçi Ekolü, klasik düşünce evrensellik iddiasına karşılık relativiyeti, rasyonel insan modeline karşılık irrasyonel davranışlar gerçeğini ve son

olarak soyutlayıcı tündengelim yöntemine karşılık gözlemci tümevarım akıl yürütmesini öne çıkarmıştır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 41). Buna göre bir ülkenin coğrafyası, maddî kaynakları, nüfusun nitelik ve niceliği, kültürel yayılımı, siyasî dinamikleri vb. gibi aktörler o toplumun maddî temellerinin üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Toplumsal yaşamın canlı bir örneğini sunan iktisadî pratikler hakkında incelemeler yapılmak isteniyorsa, iktisadî yaşamı diğer beşerî faaliyetlerden ayırmadan, sosyal ortam içerisinde karşılıklı etkileşim halinde incelemek gerekir (Güçer, 1976, s. 12). Bir başka deyişle her bir toplumun kendi tarihî dinamiklerinin şekillendireceği özgün iktisadî teori ve politikaları olması gerçekliği göz ardı edilemez.

Bir bilim alanı olarak iktisat tarihi 1840'lı yıllardan itibaren bu anlayışın sonucu olarak belirlemeye başlamıştır. İktisat tarihi'ni sosyal bilimler çerçevesinden soyutlayabilmek mümkün değildir. Ekonomilerin uzun vadeli iktisadî gelişme eğilimlerini incelemek adına yola çıkan iktisat tarihine bu yolculuğunda tarih ve iktisat biliminin verdiği desteğe ayrıca değinmek gerekir. Tarih bilimi, maddî olarak temellendirilebilen tarihî olayların nasıl ortaya çıktığı ve bu olaylara yönelik bilgilerin hangi kaynaklar aracılığı ile elde edilebileceği hakkında iktisat tarihine yardımcı olur. İktisat biliminin rolü ise, geçmişe yönelik yaptığı incelemelerde iktisat tarihine çeşitli analiz araçları sağlamak böylece geçmiş dönem iktisadî pratiklerin nedensellik ilişkisi bağlamında yorumlanabilmesini kolaylaştırmaktır.

İktisat tarihi ile ilişkili bilim dalları bağlamında ayrı bir parantez kliometri hakkında açılabilir. Aynı zamanda “Yeni İktisat Tarihi Okulu” olarak da isimlendirilen bu yaklaşımın temelinde iktisat tarihine, ekonometrik pencereden yaklaşmak düşüncesi vardır. İktisat tarihi çalışmalarında verileri kullanmak önemli olmakla birlikte bu yöndeki bir bakış açısının iktisat teorisi ile desteklenmesi önemli bir gerekliliktir. Şevket Pamuk'un belirttiği üzere “*iktisadî tartışmalarının kazanan tarafını belirleyen ekonometri değil, kaynaklar ile desteklenen teoriler*” belirlemiştir (Karakoç & Kaya, 2021, s. 35).

İktisat tarihi bilim alanına yönelik olarak çeşitli gelişme teorilerinden söz edilebilir. İnsan ve toplum yaşamının geçmişten bugüne maddî temelli gelişimini açıklamaya çalışan bu teoriler, doğrusal gelişme teorileri ve dönemsel gelişme teorileri şeklinde iki alt kırılımda incelenir. İnsan yaşamının ilkellik döneminden mükemmellik dönemine doğru yol aldığını iddia eden doğrusal gelişme teorileri, doğrusal bir çizgi seyrinde tarihin belirli aşamalardan geçerek son noktaya gideceğini işaret eder.

Ancak doğrusal gelişme teorilerinin karakteristiği sınırlı sayıda koşula bağlı kalarak biçimlendirildiği için geçmiş dönemlerin iktisadî pratiklerine yönelik

realiteleri anlamlandırmak adına bekleneni tam olarak veremez. Dönemsel gelişme teorileri de benzer bir yaklaşım çerçevesinde kurgulanmakla birlikte insan yaşamının yine doğrusal bir çizgi seyrinde ancak belirli dönemleri yaşayarak yol alacağına dikkat çeker (Küçükkalay, 2021, s. 21). Dikkat edileceği üzere dönemsel gelişme teorileri birbirlerinden farklı ekonomilerin birbirine benzeyen iktisadî pratiklerini genel bir çerçevede öne çıkarmaya çalışmaktadır. Aslında benzer iktisadî pratikleri, toplumların kısmî gelişme aşamalarını belirleyerek vurgulamak daha anlamlı bir girişim olacaktır. Ancak bu eksikliğe rağmen dönemsel gelişme teorileri özellikle geleneksel feodal iktisadî sistemden kapitalist iktisadî sisteme dönüşümün anahatlarını ortaya koyar niteliktedir (Kessler, 1940, s. 27-48). Doğrusal ve dönemsel gelişme teorilerinin bu eksiklikleri iktisat tarihi çalışmalarında Osmanlı ve Türkiye İktisat Tarihi sahasının belirginleşmesine, daha ön plana çıkmasına yol açmıştır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 25). Osmanlı ve Türkiye İktisat Tarihi alanına yönelik açıklamalar yapabilmek için öncelikle iktisat tarihi metodolojisinden bahsetmek gerekir. İktisat tarihi metodolojisinde belirgin iki eğilim genel ve kısmî yaklaşımdır. Kısmî yaklaşım çerçevesinde alternatif yaklaşımlar arasından bir toplumun iktisadî tarihini coğrafi bakış açısı ile yazmak mümkündür ki Osmanlı ekonomisinin iktisat tarihini konu edinmek de bu türdendir.

Her bir coğrafyanın iktisadî tarihinin şekillenmesinde karşılıklı toplumsal etkileşimlerin varlığı ihmâl edilemeyeceğine göre Osmanlı iktisat tarihini genel iktisat tarihinden ayrı tutabilmek mümkün değildir. Bununla birlikte Osmanlı iktisat tarihi sahasında yapılmak istenen meseleye Osmanlı Ekonomisi'nin penceresinden bakmaktır. Bu sayede iktisadî süreklilikler gerçeğinden hareket edilerek Türkiye iktisat tarihi'nin Cumhuriyet dönemine özgün iktisat teori ve politikası kurgulayabilmek adına düşsel bir zemin de ortaya konulabilir.

İktisat tarihinin bilim alanının konusu, ekonomilerin yapı ve performansındaki değişimleri nedensellik ilişkisi çerçevesinde açıklamaktır. Bir ekonominin yapısından kast edilen demografinin nitelik ve niceliği, kaynaklar, teknik altyapı ile iktisadî – sosyal – siyasî kurumlar şeklinde sıralanabilen ve kısa dönemli analizlerde sabit olduğu varsayılan uzun dönemli maddî temellerdir. Ekonominin performansı ile anlatılmak istenen ise bu maddî temellerin biçimlendirdiği üretimin nitelik ve niceliği, maliyet ve faydanın bölüşümü, kişi başına gelir ve gelirin bölüşümü vb. iktisadî dinamiklerdir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 47).

Bu aşamada ekonomilerin yapı ve performansındaki değişimlerin iktisat tarihi açısından önemini vurgulamak gerekir. Öncelikle bir ekonominin

yapısında yani demografik nitelik ve niceliğinde, kaynaklarında, teknik altyapısında ve iktisadî – sosyal – siyasî kurumlarında ortaya çıkan değişimler anılan ekonomisinin uzun dönemli iktisadî büyüme dinamiklerinin (uzun dönemde toplam üretim kapasitesinde ortaya çıkan değişimin) kaynağını oluşturur. Bir başka deyişle ekonominin üretim kapasitesinde uzun dönemde ortaya çıkacak artışın hızı, bu yapısal aktörlerin fonksiyonu olarak değişim gösterecektir. Diğer taraftan bir ekonominin uzun dönemli maddî temellerinin biçimlendirdiği toplam üretim, üretimdeki artışlar, gelir ve gelirin bölüşümüne yönelik gerçekleştirmeler ise ilgili toplumunun iktisadî refahını açıklamak ve benzer ekonomiler ile karşılaştırmalı olarak yorumlayabilmek adına kullanılabilir temel göstergelerdir (Güran, İktisat Tarihi, 2019, s. 5-6). Ancak bir toplumun iktisadî refahını yorumlamak adına sadece bu göstergelerin yeterli olacağını da düşünmemek gerekir.

2. Problem

Dünya ekonomisinin yapı ve performansını temelden etkileyen iki değişim Tarım Devrimi ve Sanayi Devrimidir. İlk olarak XVIII. yüzyılın sonlarında İngiltere'de başlayan sanayi devrimi oldukça hızlı bir yayılım göstermiş, 1850'li yıllara gelindiğinde Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Fransa ve Belçika'yı; 1900'li yıllarda Rusya, Kuzey İtalya ve İsveç'i etkisi altına almıştır. XX. yüzyılda Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirebilen ilk asya ülkesi Japonya olurken, Sanayi Devrimi'nin Çin, Hindistan, Güney Amerika ve Afrika'ya yayılması 1950'li yılların sonrasında gerçekleşmiştir (Cipolla, 2021, s. 19). Sanayi Devrimi'nin XIX. yüzyılda başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden birinci aşaması makineleşme çağı olarak tarif edilir. Bu dönemin belirgin özelliği üretimde makineleşmenin yaygınlaşması ve üretimin büyük fabrikalara kaymasıdır. Yeni buluşların yapılması ve böylece teknik altyapıda yaşanan ilerlemelerin üretim sürecine yansıtılması ile birlikte 1870'li yıllardan itibaren Sanayi Devrimi'nin ikinci aşamasına geçildiği söylenebilir. Kimya endüstrisinin gelişmesi ile elektrik teknolojisinin yaygınlaşması bu döneme damga vururken, birinci dönemin başat aktörü olan demir bu dönemde yerini çeliğe bırakmıştır (Parasız, 2014, s. 130-132).

Sanayi devrimi hakkında cevap verilmesi gereken bir diğer soru bu köklü değişimin neden İngiltere ekonomisi'nde başladığı hakkındadır. Bireyin üretime katılması karşılığında elde ettiği kazancının beraberinde getirdiği yaşam standardını ölçebilmenin en ideal yolu reel ücret haddini incelemektir. Ayrıca toplumun yaşam standartları ve emek ilişkisi bağlamında reel ücret haddini incelemek, emeğin kullanabileceği en yüksek fiziki sermaye (makine) kapasitesini yukarı yönlü ivmelenmeye teşvik ettiğinden dolayı endüstrileşme hareketlerinin seyri hakkında da önemli bir karakteristik sunmaktadır (Allen,

Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 9). Britanya ekonomisindeki ücret dinamiklerini incelemek adına 1990 yılı fiyatları ile reelleştirilen kişi başına gelir düzeyi kullanılacaktır.

Tablo 1. Dünya Ekonomisi'nde Kişi Başına Gelir, 1820

Bölge	Kişi Başı Gelir \$	Bölge	Kişi Başı Gelir \$
Hollanda	1838	Japonya	669
Büyük Britanya	1706	Çin	600
Birleşik Devletler	1202	Hint Yarımadası	533
Kuzey Avrupa	898	Sahra-altı Afrika	415
SSCB	688	Dünya Geneli	667

Veriler 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilmiştir.
(Maddison, Development Centre Studies The World Economy, 2006)

Sanayi Devrimi'nin neden İngiltere'de başladığına ışık tutabilmek için Britanya ekonomisindeki ücret dinamiklerini incelemek adına 1990 yılı fiyatları ile reelleştirilen kişi başına gelir düzeyi haricinde asgari geçim haddindeki gıda sepetine dair bir tespit yapmak da yerinde olacaktır. Tablo 2'de yetişkin bir erkek bireyin asgari geçim haddini yansıtan bir tüketim sepeti yer almaktadır.

Tablo 2. Geçim Haddinde Gıda Sepeti

Gıda / Gıda Dışı	Miktar / Kişi - Yıl Başına	Günlük Kalori	Günlük Protein
Tahıl	167 kg	1.657	72
Fasulye	20 kg	187	14
Et	5 kg	34	3
Tereyağı	3 kg	60	0
Sabun	1,3 kg	Gıda Dışı Tüketim Grubu	
Keten / Pamuk	3 metre	Gıda Dışı Tüketim Grubu	
Mum	1,3 kg	Gıda Dışı Tüketim Grubu	
Gazyacı	1,3 litre	Gıda Dışı Tüketim Grubu	
Yakıt	2,0 milyon	Gıda Dışı Tüketim Grubu	

(Allen, The British Industrial Revolution in Global Perspective, 2009, s. 57)

1820 yılı için asgari geçim haddi günlük olarak yaklaşık 1 Amerikan doları, yıllık olarak 365 Amerikan doları bantdadır. 1990 yılı fiyatları ile reelleştirilen kişi başına gelir (kişi başına hasıla) verileri incelendiği zaman

1820 yılında Sahra-altı Afrika bölgesinin 415 Amerikan doları ortalama gelir ile asgari geçim haddinden %15 yukarıda olduğu görülecektir. Diğer taraftan sermayenin görece yoğun kullanıldığı çiftlik sistemlerine ve hiyerarşik toplum yapısına sahip olan Asya ve Doğu Avrupa'nın büyük kesimi 500-700 Amerikan doları ortalama gelir ile ancak geçinirken artı değer devlet, aristokrasi ve zengin tüccarlar tarafından pay ediliyordu. Buna karşılık ortalama gelir bakımından pozitif ayrıışan Kuzeybatı Avrupa ve Birleşik Devletler ekonomisindeki iş gücü asgari geçim haddinin oldukça üzerinde yaşam standartlarına sahiptiler (Allen, Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 13). Böylesi bir düzlemin bugünün Avrupa ekonomisi için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bugünün dünyasında yaşam standartları 15. yüzyılda olduğu gibi bütün Avrupa ülkelerinde benzer özelliklere sahiptir. Ancak 18. yüzyıla geldiği zaman iş gücü, geçim haddi tüketim sepetinde bulunan ürünlerden ancak kendisine yetecek kadar satın alabilirken, Britanya ekonomisindeki iş gücü lüks gıda maddeleri tüketimine de pay ayırabilir durumdaydı (Allen, Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 11). Bu durumun sebepleri XVI, XVII ve XVIII. yüzyıl Britanya ekonomisinin incelenmesinde saklıdır.

XVI. ve XVII. yüzyıla geldiğinde yönetim açısından kraliyet mutlakiyeti kıta Avrupa coğrafyasının genelinde yükselişe geçerken, İngiltere coğrafyasında tersi bir seyir izlemiştir. 1688 yılında yaşanan Görkemli Devrim'in bir yansıması olarak parlamentonun kontrolü altında bulunan bir anayasal monarşi düzeni kurulmuştur. Bu özelliğinden dolayı Görkemli Devrim siyasi tarihin bir konusu olduğu gibi iktisat tarihi açısından da bir dönüm noktasıdır. Monarşinin gölgesinde parlamento gücünün arttığı Britanya ekonomisinde Görkemli Devrim'in yansıması olarak rasyonel vergi sisteminin yürürlüğe konarak kamu maliyesinin disiplin altına alınması ve devlet bürokrasisinin sadeleştirilmesi, ekonominin yurt dışı yerleşikler ile ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur (Neal & Cameron, 2019, s. 221-227).

1694 yılında özel sektör tarafından kurulan ancak kuruluşundan kısa bir süre sonra ülkenin para politikasını yöneten bir merkez bankası rolüne bürünen İngiltere Bankası'nın varlığı ve 1698 yılında sermaye piyasası borsasının işlemeye başlaması, Londra'yı küresel ekonominin para ve sermaye piyasası merkezi haline getirmiştir. Bu çerçevede fiziki ve finansal sermayenin bollaşması ile gelişmiş kredi sisteminin müteşebbis kesimin isteklerine cevap verir bir düzende işlemesi, denizcilik alanında yetenekli gemicilerin ve riske üstlenmeye hazır olan girişimlerin varlığı ile bütünleşince Britanya ekonomisinin dış ticaret patikası yukarı yönlü ivmelenmiştir. Öyle ki ekonominin ihracat kapasitesi XVII. yüzyılın başı ile XVIII. yüzyılın başı

arasındaki dönemde altı katına çıkmış, İngiltere ekonomisi 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Hollanda'nın ardından en yüksek kişi başına dış ticaret haddine sahip ülke konumuna yükselmiştir (Güran, İktisat Tarihi, 2019, s. 157-158). Bütün bu gelişmelerin neticesinde İngiltere ekonomisinin kişi başı gelir düzeyi oldukça yükseğe erişmiştir. Böylece 1500'li yılların son çeyreği itibariyle Kıta Avrupa ekonomisinde (Fransa, Avusturya, Güney İngiltere) sermaye hizmetlerinin fiyatı eş değer bir bant içerisinde seyrederken, XVIII. yüzyılın ortalarında gelindiğinde İngiltere ekonomisinde sermayeye görece emek fiyatı Avrupa ekonomisinin ortalamasından %60 daha pahalı bir hal almıştır (Allen, Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 31).

Endüstriyel maceranın neden İngiltere topraklarında başladığını anlamlandırmak adına meseleye sermaye ve ücret dinamiklerini inceleyerek yaklaşmak gerektiği gibi aynı zamanda ham madde ve enerji dinamiklerini inceleyerek de yaklaşmak gerekir. Öyle ki emeğin fiyatı başka bir deyişle reel ücretlerin yüksekliği bakımından dünya genelinden pozitif ayrışan Britanya ekonomisi, ham madde ve enerji kapasitesi bakımından da aynı ayrışmayı yaşıyordu (Allen, Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 32). İngiltere ekonomisi özellikle kuzey ve iç kesimlerindeki kömür madenleri sayesinde dünyadaki en ucuz enerji kaynak kullanım maliyetine sahipti. Bir genelleme yapılacak olunursa, XVIII. yüzyılın ortasında İngiltere ekonomisinde enerji maliyeti emeğe kıyasla oldukça ucuz kalıyordu.

Bu durumun nedenleri irdelenebilir. Britanya coğrafyası orman varlığı bakımından zengin özelliklere sahip değildi. Kaldı ki XVI. yüzyıl boyunca toplumun ısınmak, sanayi üretimi gerçekleştirmek ve imar-inşaat faaliyetleri yapmak için odun talep etmesi ile beraber artan odun üretimi İngiltere'nin orman rezervinin hızla erimesine yol açmıştır. Ana yakıt olarak kullanılan odunun nisbi fiyatının artması yakıt krizini beraberinde getirmiştir. İngiltere ekonomisi enerji krizine, orman varlığı bakımından zengin İskandinav ekonomileri ile dış ticaretini artırarak ve İngiliz adalarında bulunan kömür madenini kullanarak çözüm bulmuştur. Böylece XVIII. yüzyıla gelindiğinde İngiltere ekonomisi zengin kömür madenleri sayesinde dünya ekonomisinin en ucuz enerji kaynak kullanım maliyetine sahip ekonomisi olmuştur (Güran, İktisat Tarihi, 2019, s. 158). Sonuç olarak firmalar; İngiltere ekonomisinde enerji maliyetinin emeğe kıyasla oldukça düşük kalmasından dolayı bir taraftan ucuz enerji ve sermaye girdisi kullanımını artırırken diğer taraftan pahalı emekten tasarruf eden teknolojik altyapıyı üretim sürecinde işler kılmayı tercih etmişlerdir. Bu durum İngiltere ekonomisinin işgücünün verimliliğini artırmış ve Sanayi Devrimi'nin başlamasına yol açmıştır. Aynı dönemde Asya ve Afrika ekonomisinde emeğin ucuzluğu ise tam tersi yönde bir gelişme ile sonuçlanmıştır.

İngiltere ekonomisinin yaşadığı büyük dönüşüm nüfusun sektörlere göre dağılımına dair verilerin incelenmesinde de kendisini göstermektedir. Tablo 3'de 1500-1750 yılları arasında Avrupa ekonomisinin çeşitli coğrafyalarının nüfusunun tarımsal faaliyetlerle uğraşan taşralı, tarımsal faaliyetlerle uğraşmayan taşralı, kentli şeklinde üç kategori altındaki payı yer almaktadır. Orta Çağ Avrupa ekonomisinde nüfusun yaklaşık olarak dörtte üçü tarım sektöründe faaliyet gösterirken, nüfusun geri kalanını köylerdeki zanaatkarlar, arabacılar, rahipler ve taşra evlerindeki işgörenlerden oluşan tarım dışı taşra nüfusu ve kentliler oluşturmaktaydı. O dönemde imalat sektörünün büyük kısmı kentli nüfus tarafından yerine getiriliyordu. 1500'lü yılların en büyük ekonomileri, en iyi ürünleri imal eden büyük şehirleri sayesinde İspanya ve İtalya ekonomisiydi.

Tablo 3. Nüfusun Sektörel Dağılımı, 1500-1750

Birim	1500			1750		
	Tarım	Tarım dışı	Kentli	Tarım	Tarım dışı	Kentli
İngiltere	% 74	% 18	% 7	% 45	% 32	% 23
Hollanda	% 56	% 14	% 30	% 42	% 22	% 36
Belçika	% 58	% 14	% 28	% 51	% 27	% 22
Almanya	% 73	% 18	% 8	% 64	% 27	% 9
Fransa	% 73	% 18	% 9	% 61	% 26	% 13
Avusturya	% 76	% 19	% 5	% 61	% 32	% 78
Polonya	% 75	% 19	% 6	% 60	% 36	% 4
İtalya	% 62	% 16	% 22	% 59	% 19	% 22
İspanya	% 65	% 16	% 19	% 62	% 17	% 21

(Allen, Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800, 2000)

Buna karşılık Sanayi Devrimi'nin hemen öncesinde, 1750'li yıllara geldiği zaman en büyük dönüşümü yaşayan ekonomi olarak Britanya topraklarında tarımla uğraşan nüfusun payı %45 bandına düşerken, kentli nüfusun ağırlığı %7'den %23'e bandına yükselmiştir. Aynı dönemde İngiltere ekonomisinde tarımla uğraşmayan taşralı nüfusun payı ise 1500'lü yıllardaki %18 bandından %32 düzeyine yükselmiştir. Bu demografinin büyük bölümü imalat endüstrisinde istihdam edilmekteydi. Kentliler ve tarımla uğraşmayan taşralılar tarafından yürütülen imalat sektörünün üretim kapasitesindeki büyüme emek talebini artırmış, böylece emek piyasasının esnekliği düşerek ücret haddi yükselmiştir.

XVI. yüzyılda İngiltere’de kapitalist üretim ilişkilerinin hegemonyası altında pazara yönelik tarımsal üretimin yaygınlaşması ile birlikte birçok köylü üretici topraklarından uzaklaştırılmış, kırsal alanda ücretli işçi olarak çalışmak veya kentlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durum kapitalist gelişmenin en önemli itici gücü mülksüz emek yığınınına zemin hazırlamıştır. Tarımsal ve mamul mal üretimindeki artışlar, ulaşım alanındaki gelişmeler ile birleşince İngiltere ekonomisi’nde iç ticaret hacmi büyümüş, ulusal bir ekonomi ve ulusal bir pazar mekanizması işlemeye başlamıştır. 1760’lı yıllardan başlayarak gelişim gösteren birtakım teknolojik yenilikler ile beraber pamuklu tekstil alanında basit el aletlerine dayalı üretim yerini buhar gücünden faydalanan makinelerin kullanıldığı ve ücretli işçilerin istihdam edildiği fabrikalara bırakmıştır. Tekstil sektöründe buhar gücüne dayanan makinelerin kullanımı Sanayi Devrimi’ne kapı aralayan verimlilik artışının en önemli bileşenini işaret etmektedir (Pamuk, Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, 2021, s. 191-192). Bir başka deyişle Sanayi Devrimi’nin başat aktörü tekstil imalatı sektöründeki üretkenlik artışıdır.

Tablo 4. Sanayi Devrimi ve Üretkenlik Artışı

Sektör	Verim Artış Oranı (%)	Hasıla Payı (%)	Verim Artış Katkısı (%)
Tekstil	-	0,11	0,24
Pamuklu tekstil	2,4	0,06	0,18
Yünlü tekstil	1,1	0,04	0,05
Demir ve çelik	1,4	0,01	0,02
Kömür madenciliği	0,2	0,02	0,00
Taşıma	1,2	0,08	0,09
Tarım	0,3	0,30	0,07
Tespit edilen ilerleme	-	0,51	0,42
Ekonomi geneli	-	1,00	0,40

(Clark, 2013, s. 255)

Tablo 4’de İngiltere ekonomisi özelinde 1760’lı yıllardan başlayarak 1860’lara kadar süren üretkenlik artışının sektörel kaynakları gösterilmektedir. Tablonun en sağ sütununda görülebileceği gibi İngiltere ekonomisinde yüzyıl boyunca süregelen verimlilik artışının yarısından fazlası tekstil imalatı sektöründeki üretkenlik artışından kaynaklanmıştır. Ham pamuktan kumaşa dönüşümün verimi, 1760 yılından 1860 yılına kadar geçen yüz yıllık zaman diliminde yılda %2,42’lük bir artış referans alınarak on dört kat artış yaşamıştır (Clark, 2013, s. 254). İngiltere ekonomisi tekstil imalat

sektöründeki böylesine bir artış bugünün modern ekonomilerin verimlilik artışını geride bırakır niteliktedir.

Sanayi devriminin en önemli sonucu dünya ekonomisinin sıfıra yakın büyüme oranlarından yüksek ve sürekli *modern ekonomik büyüme* dönemine geçmiş olmasıdır. 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilmiş veriler incelendiği zaman 1 yılında 467 \$ olan küresel kişi başına hasılanın, 1820 yılında 667 \$ seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bir başka deyişle küresel kişi başı hasıla aradan geçen dönemde sadece 200 \$ artış yaşamıştır. Bu dönemde küresel büyüme hızının %0 olduğu anlaşılmaktadır. Sanayi devriminin etkisi ile başlayan modern ekonomik büyüme dönemi ile birlikte 1820 yılında 667 \$ seviyesinde bulunan küresel kişi başı hasıla, 2003 yılına gelindiği zaman 6516 \$ bandına erişmiştir. Bir başka deyişle küresel kişi başı hasıla aradan geçen dönemde sadece 5849 \$ artış yaşamıştır.

Tablo 5. Kişi Başına Hasıla Gerçekleşmeleri, 0-2003

Yıl	Kişi Başına Hasıla (\$)	Yıl	Kişi Başına Hasıla (\$)
1	467	1820	667
1000	450	1870	873
1500	566	1913	1526
1600	596	1973	4091
1700	616	2003	6516

Veriler 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilmiştir.

(Maddison, *Contours of the World Economy 1-2030 AD : Essays in Macro-Economic History*, 2007, s. 382)

Böylece küresel kişi başına hasıla 1820-2003 dönemini kapsayan 183 yılda, 1-1820 dönemini kapsayan 1820 yılda gerçekleşen artıştan yaklaşık 29,24 kat fazla yükselmiştir. Küresel ekonominin büyüme hızını çeşitli alt dönemler itibarıyla ifade etmek de mümkündür.

Tablo 6. Küresel Kişi Başı Hasıla Büyüme Hızı

Dönem	Kişi Başı Büyüme Hızı	Dönem	Kişi Başı Büyüme Hızı
1-1000	0.00	1870-1913	1.31
1000-1500	0.05	1913-1950	0.88
1500-1820	0.05	1950-1973	2.91
1820-1870	0.54	1973-2003	1.56

(Maddison, *Contours of the World Economy 1-2030 AD : Essays in Macro-Economic History*, 2007, s. 383)

Tablo 6’da yer alan veriler incelendiği zaman dünya ekonomisinin 1820 yılından itibaren kişi başına hasıla göstergesi ekseninde modern büyüme döneminin kapısını araladığının işaretidir.

Tablo 7. Büyük İraksama

Bölge	Kişi Başına Hasıla (\$)		
	1820	1973	2003
Avrupa	1243	12157	20597
Doğu avrupa	683	4988	6476
Latin amerika	691	4513	5786
Asya	577	1225	3842
Afrika	420	1410	1549
Dünya	667	4091	6516

Veriler 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilmiştir.

(Maddison, *Contours of the World Economy 1-2030 AD : Essays in Macro-Economic History*, 2007, s. 382)

Dünya ekonomisi sanayi devrimi ile birlikte her ne kadar modern büyüme dönemini yaşamaya başlamış olsa bile, dünya ölçeğinde çeşitli bölgeler ve ekonomiler arasında oldukça derin bir gelir eşitsizliği (büyük ıraksama) ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle Tablo 7. üzerinden görülebileceği dünya ekonomisinin kişi başına geliri önemli ölçüde yükselmiş olmasına rağmen, bu artış dünya ekonomilerinin her birisine eşit olarak sirayet etmemiş, bazı ekonomilerin kişi başına geliri daha hızlı artarken bazı ekonomiler bu yarışta geride kalmışlardır. Ekonomiler arasında süregelen bu gelir eşitsizliğinin en önemli nedeni ülkelerin sanayileşme kapasitesinin ve üretimde verimlilik sağlayan teknolojilerin kullanımının değişkenlik göstermesidir (Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 2022, s. 23). O halde her bir

ekonominin yıllık büyüme hızı arasında ortaya çıkan %1 veya %2'lik küçük farklar uzun dönemde her bir ekonominin kişi başına geliri arasında ortaya çıkan büyük farklılaşmanın nedenidir. Gelirin küresel ekonomi ölçeğinde dağılımını izlemeye yönelik yapılan çalışmalar, ülkeler arasındaki gelir eşitsizliklerinin ülke içerisindeki gelir eşitsizliğinden çok daha ileri boyutlara vardığını ortaya koymaktadır (Milanovich, 2011).

Sanayi devrimi ve devrimin yansımaları hakkında buraya kadar anlatılanlar temel problematiğin ne olduğunu anlamaya yöneliktir. Özetlemek gerekirse yüzlerce yıl boyunca dünya genelinde kişi başına gelir düşük düzeyde kalmış, Sanayi devriminin etkisinin hissedilmeye başlandığı 1820 yılından itibaren bugüne değin hemen hemen her bir ekonomide ortalama gelir seviyesi artış yaşamıştır. Buna karşılık ortalama gelir seviyesinin bölgeler ve ülkeler arasındaki dağılımı da bir o kadar eşitsiz bir karaktere bürünmüştür. İktisat tarihinin problematiği işte bu eşitsizliğin nedenlerini açıklamaktır.

Osmanlı iktisat tarihini, genel iktisat tarihinden soyutlayabilmek mümkün olamayacağından dolayı Osmanlı iktisat tarihi sahasının problematiğini de Osmanlı ekonomisinin modern iktisadî büyüme süreci karşısındaki duruş, potansiyel ve tutumunu anlamak oluşturur (Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, I, 2022, s. 36). Detaylandırmak gerekirse Osmanlı iktisat tarihi sahasının temel problematiği; sanayi devriminin etkisi ile birlikte modern büyüme döneminin başladığı 1820'li yıllardan itibaren Osmanlı ekonomisinin iktisadî gelişmesinin başat aktörü olan kişi başı gelir düzeyinin uzun dönemli eğilimlerini (iktisadî büyüme) ortaya koymak ve bu eğiliminin nedenlerini yani büyümenin yakın ve temel (nihaî) nedenlerinin ortaya çıkan büyüme eğilimini nasıl etkilediğini açıklamaktır.

İktisadî büyümenin yakın nedenleri; yatırım harcamaları aracılığıyla girdi miktarında sağlanan artışlar ve teknolojik ilerlemeler aracılığı ile verimlilikte kaydedilen yükselişlerdir. İktisadî büyümenin temel (nihaî) nedeni ise ekonominin iktisadî – sosyal – siyasî kurumlarında meydana gelen değişikliklerdir. Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli iktisadî gelişme eğilimlerini sağlıklı bir şekilde yorumlayabilmek adına ortalama gelir artışı verisi haricinde, gelirin bölüşümü ve yaşam kalitesinin niteliği başlıklarının da ihmâl edilmemesi gerekir (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022).

Osmanlı ekonomisinin kişi başı gelir düzeyinin uzun dönemli eğilimlerini ortaya koyabilmek adına Şevket Pamuk'un hazırladığı ortalama gelir dizisinden yararlanmak mümkündür. 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilen veri

seti incelendiği zaman Osmanlı Ekonomisi'nin 1820 yılında 680 \$ olan kişi başına gelirinin, 1913 yılında 1200 \$ bandında yükseldiği görüldür.

Tablo 8. Kişi Başına Gelir, 1820-1913

Bölge	Kişi Başına Hasıla (\$)		
	1820	1870	1913
Osmanlı	680	880	1200
Suriye	680	880	1300
Lübnan	680	950	1450
Ürdün	550	700	1000
Mısır	600	750	1050
Ortadoğu	611	744	1023
ABD	1257	2445	5301
Batı avrupa	1245	2086	3688
ABD ve batı avrupa	1246	2159	4172

Veriler 1990 yılı Amerikan doları satın alma gücü paritesi ile reelleştirilmiştir.

(Pamuk, Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820, 2006, s. 815)

Hasıla dizisindeki veriler kullanılarak bileşik büyüme hesaplandığı zaman Osmanlı ekonomisinin 1820-1913 döneminde ortalama gelirinin yıllık artış hızı %0,61 olarak elde edilir. Bir başka deyişle Osmanlı ekonomisinde 1820-1913 döneminde ortalama gelir toplam olarak %76 bandında artış yaşamıştır.

Alternatif olarak Vedat Eldem, 1880 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen zaman dilimini kapsayan çalışmasında, Osmanlı merkezî yönetim vergi gelirlerini kullanarak yaptığı hesaplamalar sonucu ortalama gelir artışının %30 bandında seyrettiği sonucuna ulaşmıştır (Eldem, 1970). Her iki çalışmada metodolojik ve sayısal farklılıklar bulunsa bile Osmanlı ekonomisinin 1820 yılından itibaren ortalama gelir artışı yaşadığı gerçeği önemlidir.

Kişi başı gelir düzeyinin uzun dönemli eğilimleri (iktisadî büyüme) ortaya konarak Osmanlı iktisat tarihi sahasının birinci problematiğine cevap verilmiştir. Şimdi yapılması gereken ise büyümenin yakın ve temel (nihaî) nedenlerinin, aradan geçen 93 yılda yakalanan %0,6 bandındaki ortalama gelir artışını nasıl etkilediğini açıklamak üzerinedir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle büyümenin yakın nedenlerini incelemek gerekir.

Toplumların iktisadî tarihi incelendiğinde tarım sektörünün önemini her zaman koruduğu görülecektir. Çünkü tarımsal üretim faaliyetleri tüketicilerin gıda ihtiyacını, üretici kesiminin ise hammadde gereksinimini karşılar. Bazı ekonomiler için XVIII. yüzyıla kadar geçerli olsa bile, dünya ekonomilerinin büyük bir bölümü XX. yüzyıla gelene kadar sanayileşme öncesi tarımsal üretim faaliyetlerinin egemen olduğu bir karaktere sahiptir (Rider, 1995, s. 158). Osmanlı ekonomisinin de karakteri tarımsal üretime dayalı bir görünüm çizmektedir. Osmanlı ekonomisinde tarımsal faaliyetlerin baskın olduğu iktisadî faaliyetlerin amacı reayanın hayatını devam ettirebilmesini sağlamaktır. Bunu mümkün kılan ise bir sonraki zihniyet başlığı altında değinilecek olan arz yönlü iktisadî modeldir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 203). Mehmet Genç tarafından da Osmanlı'nın iktisadî dünya görüşü altında "provizyonizm" başlığı ile ifade edilen bu esas, yenileşme dönemine kadar (XVIII. yüzyılın sonlarına kadar) büyük bir değişikliğe uğramadan geçerliliğini korumuştur (Zeytinoglu, 1993, s. 160).

Demografik göstergeler Osmanlı toplumunun sosyo-iktisadî yapısının karakterini çizmektedir. Ayrıca devlet tarafından nüfusun dağılımına yönelik atılan adımlar, şehirleşme politikasının da esasını oluşturur (Faroqi, 2006, s. 43). Her ne kadar köylerde ve kasabalarda yaşayan yetişkin erkek nüfusu, bu nüfusun ellerindeki toprak miktarını, sorumlu tutuldukları vergi büyüklüklerini ve belirli demografik özellikleri içerse bile tapu tahrirleri tam manası ile bir nüfus sayımını değil, vergi amaçlı toprak sayımını simgeler (Erdoğan, 2005, s. 96). İleride yer verileceği üzere erkek ve kadın bütün nüfusu kapsayan ilk sayım ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılmıştır.

Ancak bunun öncesinde Osmanlı nüfusunu hesaplamaya yönelik bazı çalışmalardan da söz edilebilir. Bu çalışmalardan bir tanesi Ömer Lüfti Barkan'a aittir (Barkan, Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, 1940, s. 41). Sayım defterleri üzerinde incelemeler yapan Barkan bu sayede belirli dönemler özelinde nüfusun niceliği hakkında tahminlerde bulunmuştur. Çalışmanın sonuçlarına göre I. Süleyman döneminde bugünkü Türkiye topraklarında %10'luk bir hata payı ile 12-13 milyon arasında insan yaşamaktadır (Barkan, Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, 1953, s. 11). Veriler Tablo 9'de gösterilmektedir.

Tablo 9. Osmanlı Nüfusunun Dağılımı, 1520-1530

Bölge	Hane Sayısı			Toplam Hane	Tahmini Nüfus
	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi		
Anadolu	540.963	4.471	-	544.434	2.272.170
Karaman	143.254	2.448	-	145.702	728.510
Zülkadriye	66.776	2.687	-	69.463	347.315
Diyarbakir	72.675	11.979	-	84.654	423.270
Rum	118.683	55.237	-	173.920	869.600
Arap	131.399	444	-	131.843	659.215
Rumeli	211.783	824.613	4.061	1.040.457	5.202.285
İstanbul					400.000
Toplam	1.285.533	901.879	4.061	2.191.473	11.357.365
Oran	% 58,6	%41,1	%0,18	%100	

(Barkan, Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, 1953)

Fernand Braudel'e göre XVI. sonlarında Osmanlı coğrafyasının Anadolu ve Balkan demografisinin nüfusu yaklaşık olarak 16 milyon civarındadır. Bu büyüklüğe devletin Mısır ve Kuzey Afrika'da tahmin edilen yaklaşık olarak 6 milyon kişilik nüfusu eklenecek olursa toplam nüfus 22 milyon civarına ulaşacaktır (Braudel, 1976, s. 394-398). Farklı tahminlere yer verilmekle birlikte erişilen düşünce Osmanlı nüfusunun bütün bir XVI. yüzyıl boyunca artış yaşadığıdır. Bu nüfus artışı XVI. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan Celalî isyanlarının ve levent hareketlerinin de sebeplerinden bir tanesidir (Cezar, 1965, s. 79-86). Dönemi takip eden XVII. ve XVIII. yüzyıllar için nüfusun niceliğini gösterecek sayısal veriler bulunmamakla birlikte Celalî isyanları, haydutluk faaliyetleri ve savaşlardan dolayı genç erkek nüfusun azlığı genel eğilimin nüfus durağanlığı olduğunu işaret etmektedir.

İktisadî yaşamın arz ve talep şeklinde iki cephesinin olduğu gerçeğinden hareketle nüfusun nicelik ve niteliği ekonominin talep yönünü şekillendirmesi açısından önem arz eder. Osmanlı toplumunun demografik görünümünün belirlenmesine yönelik olarak her ne kadar buraya kadar bahsedilen çalışmalar bulunsun bile, sayısal verilerin eksikliği bu yönde atılan adımları zorlaştırmaktadır (Güran, Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi, 2017, s. 3). Osmanlı toplumunda erkek ve kadın nüfusunun bütünü kapsayan ilk veri ise 1885 yılına aittir.

Tablo 10. Osmanlı Nüfusunun Dağılımı, 1885

Birim	Sayıma Dahil Edilen Nüfus			Tahmini Eklenen	Toplam Nüfus
	Erkek	Kadın	Toplam		
İstanbul	508.314	364.751	873.565	-	873.565
Adana	201.730	182.635	384.365	-	384.365
Ankara	429.937	417.545	847.482	-	847.482
Diyarbakır	192.862	176.108	368.970	-	368.970
Erzurum	302.385	256.770	559.155	100.000	659.155
Kastamonu	483.664	465.452	949.116	-	949.116
Konya	479.791	464.218	944.009	-	944.009
Elazığ	205.482	175.864	381.346	100.000	481.346
Trabzon	550.972	505.321	1.056.293	-	1.056.293
Van	66.391	53.469	119.860	150.000	269.860
Toplam	9.304.035	8.071.190	17.375.225	3.100.000	20.475.225

Seçilen idarî birimlere yer verilmiştir. Bundan dolayı satırların toplamı, toplam nüfusu vermez.

(Memalik-i Osmaniyye'nin Nüfus İstatistiği, Türkçe Yazma 4807)

1885 yılı verilerine göre sayımı yapılabilen nüfusun %53,5'lik dilimi erkek kalan %46,5'lik dilimi kadın olmak üzere toplam demografi 17.375.225 kişidir. Sayım gerçekleştirildiğinde idarî birimlerin dışında kalan nüfusun büyüklüğü ise yaklaşık olarak 3.100.000 kişi olarak tahmin edilmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı nüfusunu belirlemek adına önemli bir çalışma Şevket Pamuk'a aittir. Pamuk çalışmasında bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan nüfusu tahmin etmek adına içeriden dışarıya olan göçleri, dışarıdan içeriye yönelen göçleri ve nüfusun kendi iç dinamiklerini esas almıştır. Tablo 11'de yer alan demografik eğilimlere bakıldığı zaman bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan nüfusun XIX. yüzyılda güçlü bir artış içerisinde olduğu söylenebilir (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022, s. 66). Osmanlı nüfusu XVI. yüzyılda artış yaşamasına rağmen, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda durağan bir seyir izlemiştir.

Tablo 11. Türkiye Sınırları İçerisinde Kalan Nüfus, 1820-1914

Yıl	Nüfus (milyon)	Önceki Dönem Artış Hızı (%)
1820	9,4	-
1840	10,0	0,30
1860	10,8	0,40
1880	13,0	0,90
1900	14,8	0,70
1914	16,5	0,70

(Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022, s. 66)

Toplam nüfusun XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki durağanlık eğilimin aksine XIX. yüzyıldan başlayarak Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde 17 milyona yaklaşmış olması dış göçlerden kaynaklandığı gibi bazı toplumsal iyileşmelerden kaynaklanmaktadır. Kolera ve vebanın etkisinin azalmaya başlaması, karanti vb. halk sağlığı önlemlerinin yaygınlaştırılması sayesinde XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa coğrafyasının birçok bölgesinde ve Batı Akdeniz'de salgın hastalıklar azalmaya başlamış, Doğu Akdeniz ve Osmanlı coğrafyasında da XIX. yüzyıldan itibaren bu iyileşme görülmüştür (Panzac, 1997). Türkiye sınırları içerisinde yaşayan nüfusun Birinci Dünya Savaşı öncesi yaşadığı artışı sadece dış göçler ve sağlık alanındaki iyileşmeler açıklamak yeterli değildir. Savaşların yoğunluğunun azalması ve istikrar ortamının belirmesi ve ulaşım imkânları da sebepler arasındadır (İnalçık & Quataert, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914, 1994, s. 901). Osmanlı merkezî yönetimi, büyük bir bölümü zaten kırsal alanlardan göç eden nüfusun çoğunluğunu yine kırsal alanlara yerleştirmiş, tarımsal faaliyetler ile uğraşmalarını teşvik etmiştir. İstanbul ve diğer kentlere yerleşen diğer göçmenler ise kültürel ve düşünsel faaliyetler çerçevesinde önemli katkılar sunmuştur (Karpat, 2010). Buraya kadar anlatılanlar 93 yılda yakalanan %0,6 bandındaki ortalama gelir artışının yakın nedenlerinin anlaşılması adına ön hazırlık niteliğindedir.

Osmanlı ekonomisinde XIX. yüzyılın ortalarına kadar toprak faktörünün bolluğuna karşılık emek faktörünün kıtlığı söz konusuydu. Nüfusun niceliksel durağanlığının bir yansıması olan bu dinamik ücretleri yükselttiği gibi işgücünün sürekli olarak daha yüksek ücretli işlere yönelmesine de neden olmuş, bütün bunlar üretim faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Nüfus dinamikleri çerçevesinde özellikle Balkan ve Kafkas coğrafyasından alınan göçlerle kalifiye emek açığı kapatılmış ve bu durum üretim kapasitesini olumlu etkilemiştir.

Tanzimat fermanı, Osmanlı ekonomisinin tarım politikalarında yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. Bu dönemde tahsis ilkesinden vazgeçilmiş, üretici köylünün ürünlerini serbest bir şekilde pazarlayabilmesi amaçlanmıştır. Üretimin örgütlenmesinde küçük çiftlikler varlığını sürdürmekle birlikte büyük kapitalist çiftlikler de görülmeye başlanmıştır. Bu durum tarımsal üretimin modernleşerek kapitalistleşebilmesi için zemin oluşturmuştur (Ortaylı, 1987, s. 167). Tarıma yönelik kurumsal düzenlemeler çerçevesinde 1876 yılında Meclis-i Ticaret ve Ziraat, 1880 yılında Dersaadet Ticaret Odası ve 1888 yılında Ziraat Bankası kurulmuştur (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 343).

Osmanlı ekonomisinin yenileşme döneminde tarımsal altyapıyı geliştirmeye yönelik faaliyetler hız kazanmış; arpa, üzüm ve buğday üretimi Amerika ve Avrupa'dan getirilen kaliteli tohumlarla teşvik edilmiştir. Tütün ve ipek faaliyetlerinden elde edilen gelirler Düyûn-ı Umûmiyye tarafından kontrol edilmekle birlikte, idare 1883 yılında tütün ekimi ve tütüncülük işletmesini Reji adıyla tanınan Alman-Fransız ortaklığı şirkete devretmiştir. İpekçilik üretiminin geliştirilmesi için 1888 yılında Bursa'da Harîr Daru't-Ta'limi (İpekçilik Enstitüsü) kurulmuş, Çukurova ve bazı Batı Anadolu bölgelerine nitelikli Amerikan tohumları getirilmiş ayrıca âşâr muafiyetleri verilerek pamuk üretimi teşvik edilmiştir (Shaw & Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, 1983, s. 283-286). Bu dönemde kurulan fabrikaların haricinde üretim teknolojisinin gelişmesi ve ulaşım imkanlarının yaygınlaşması da pamuk üretiminin artmasına katkı sunmuştur. 1889 ve 1913 yılları arasında Osmanlı ekonomisinde pamuk üretimi dört kat artmıştır (Keyder, Ottoman Economy and Finances, 1980, s. 324). Bu gelişmelere ilaveten 1892 yılında Halkalı Ziraat Mektebi ve 1895 yılında Baytar Mektebi faaliyete geçmiştir. Adana, İzmit, Sivas, Konya, Şam, Halep ve Manastır şehirlerinde örnek çiftlikler kurulmuş, modern tarımsal yöntemler yaygınlaştırılmaya ve üretici kesimine tarımın finansmanında yeni imkanlar sunulmaya çalışılmıştır (Akar, 1999).

Osmanlı ekonomisinde işler kılınan tarımsal politikalar haricinde tarımsal üretim artışını destekleyen bir diğer etken iç talep artışıdır. XIX. yüzyıl boyunca şehir nüfusunun artması ayrıca demiryolları yapımı iç pazarları genişletmiş böylece tarımsal ürünlere yönelik iç talep artmıştır. Makedonya, Kırım, Kafkasya, Ege Adaları, Bulgaristan ve Sırbistan'dan gelen göçler de bir yandan iç talebi artırırken bir yandan tarım üretiminin gerek duyduğu işgücünü sağlamıştır. Osmanlı nüfusu hakkında önceki satırlarda yapılan açıklamalar altında değinildiği gibi Türkiye coğrafyasına gelen bu göçmen kitlelerinden büyük bölümü tarımsal ekime elverişli boş toprakların olduğu bölgelere ve İç Anadolu bölgesinin demiryolu ulaşımına yakın çevresine

yerleştirilmiştir. Göçmen demografisinin bir bölümü de İstanbul ve diğer şehirlerde yaşamına devam etmiştir. İç talep artışından kaynaklanan tarımsal üretim artışındaki süreklilik, 1890 yılından itibaren Konya – İstanbul ve Ankara – Eskişehir demiryolu hatların da devreye girmesi ile daha ileri boyutlara ulaşmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak uzun yıllar boyunca hububat ihtiyacını Balkan coğrafyasından sağlayan İstanbul kenti, buğdayın bir kısmını artık İç Anadolu coğrafyasından karşılamaya başlamıştır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 344).

Osmanlı ekonomisinde tarımsal üretim artışını destekleyen son etken dış talep artışıdır. XIX. yüzyıl boyunca Anadolu topraklarından Kuzey Amerika ve Avrupa coğrafyasına gerçekleştirilen ihracat on kattan daha fazla artmıştır. Bu ihracatın %90'ından fazlasını zeytinyağı, hububat, tütün, üzüm, incir, fındık, ham ipek ve afyon vb. tarımsal mallar oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde Anadolu coğrafyasındaki tarımsal üretim kapasitesinin %20'sinin ihraç edildiği söylenebilir. İhracata yönelik tarım üretiminde başı çeken yerler Adana, Batı ve Orta Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleri olmuştur. Buna karşılık Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri göçlerden etkilenmediği gibi iç ve dış talebe karşılık tarım üretiminin arttığı yerler de olmamıştır (Pamuk, Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, 2021, s. 218). Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyıldaki tarımsal üretim dış ticaret dinamiklerine dair ortaya konan nitel çerçeve sayısal veriler kullanılarak zenginleştirilebilir. Osmanlı dış ticaret istatistikleri ilk kez 1878 yılında yayımlanmış, bu tarihten önce dış ticaret dinamiklerine dair herhangi bir veri bulunmamıştır.

Kaldı ki 1878 ve sonrasında yayımlanan dış ticaret istatistiklerinin de nitelik sorunları bulunmaktadır. Bu olumsuzluğu gidermek adına Devlet İstatistik Enstitüsü çatısı altında Şevket Pamuk tarafından hazırlanan “19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti” başlıklı raporda, devletin ticarî ilişki içerisinde olduğu dünya ekonomilere ait yayımlanmış dış ticaret istatistiklerinden faydalanılmış, elde edilen veriler üzerinde gerekli düzeltme ve hesaplamalar yapılarak Osmanlı ekonomisinin 1830-1913 dönemine ait dış ticaret gelişmelerine ilişkin veri seti hazırlanmıştır (Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 23). Araştırma sonuçlarına göre 1830-1913 döneminde Osmanlı dış ticaretinin çeşitli alt dönem kırılımları itibarıyla eğilimleri Tablo 12. üzerinde gösterilmektedir.

Tablo 12. Osmanlı Dış Ticaret Eğilimleri, 1830-1913

Dönem	İhracat f.o.b.	İthalat c.i.f.
1830-1839	4.2	5.1.
1840-1849	6.0	6.9
1850-1859	9.8	12.3
1860-1869	15.4	18.3
1870-1879	18.6	20.8
1880-1889	15.5	16.0
1890-1899	17.7	18.6
1900-1909	23.0	26.0
1910-1913	27.3	38.6

Altın ve gümüş hariç tutularak, cari fiyatlar ile milyon ingiliz sterlini
(Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 25)

Osmanlı dış ticaretinin 1830-1913 dönemine ilişkin Tablo 12'de ortaya konan veriler, Vedat Eldem tarafından XIX. yüzyılın son çeyreği ile 1913 yılı için Osmanlı ekonomisinin üretim hacmini (gayri safi millî hasıla) belirlemeye yönelik hazırlanan çalışma sonuçları ile birlikte değerlendirildiği zaman, Osmanlı ekonomisinin ihracat kapasitesinin Birinci Dünya Savaşı öncesinde toplam hasılanın %10'unu, ithalat büyüklüğünün ise toplam hasılanın %15'ini aştığı görülecektir (Eldem, 1970, s. 280-284). Tablo 12'de ortaya konan veriler referans alınarak 1830-1913 döneminde Osmanlı dış ticaretinin çeşitli alt dönem kırılımları itibarıyla büyüme hızı eğilimleri de gösterilebilir.

Tablo 13'de yer alan büyüme hızına dönük eğilimler aslında dış ticaretin dönemsel niteliklerini de yansıtmaktadır. 1840-1873 dönemi Osmanlı dış ticaretinin hızlı bir genişleme sergilediği zaman dilimini yansıtır. Buan karşılık 1879-1898 dönemi dünya ekonomisinin büyük bunalıma düştüğü bunun neticesinde Osmanlı ekonomisinin dış ticaret performansının da görece durgunluk yaşadığı dönemdir. 1873-1896 Büyük Bunalım'ının etkileri haricinde 1897 yılındaki Yunan Savaşı da dış ticaret durgunluğunun 1898 yılına kadar devam etmesinde rol oynamıştır. Endüstrileşme hareketlerinde başı çeken ülkelerin ilk kez eşzamanlı olarak düştükleri bunalım olmasına rağmen 1873-1896 dalgalanması esnasında sanayileşen ülkelerde üretim kapasitesi gerilememiş sadece büyüme hızları yavaşlamıştır. Bunun neticesi olarak fiyatlar genel seviyesi gerilemiştir. Bu durum Osmanlı ekonomisini de etkilemiş, Osmanlı-Avrupa dış ticaret hacmi görece yavaş büyümeye başlarken, ihracat ve ithalat fiyatları da hızla gerilemeye başlamıştır. Diğer

traftan sanayileşen Avrupa ülkelerinden gelen dış talebin yavaşlaması da bu dönemde dış ticaret dinamiklerinin Osmanlı ekonomisinde durgunluğa dönmesinde pay sahibidir (Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 31). Dünya ekonomisinin buhrandan çıkması ile birlikte Osmanlı ekonomisinin dış ticaret eğilimleri de yukarı yönlü seyrine devam etmiştir.

Tablo 13. Osmanlı Dış Ticareti'nin Büyüme Hızları 1840-1913

Dönem	Cari fiyatlar ile		1880 yılı sabit fiyatları ile	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1839-1841'den 1852-1854'e	5.3	5.5	5.3	6.4
1857-1859'dan 1871-1873'e	5.0	4.9	6.2	5.2
1879-1881'den 1897-1899'a	1.2	0.6	2.7	2.5
1897-1899'dan 1905-1907'e	4.3	6.0	3.4	4.6
1857-1859'dan 1874-1876'ya	4.4	3.8	6.0	4.3
1879-1899'dan 1911-1913'e	3.0	5.4	1.9	4.4
bileşik hız %				
(Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 29)				

Osmanlı dış ticaretinin yeniden yukarı yönlü ivmelenmenin arkasındaki ilk sebep Batı Avrupa ekonomilerinin büyük bunalımın ardından yeniden genişleme ve birikim eğilimleri sergilemesinin neticesinde Osmanlı ekonomisinin hammaddelerine gösterdiği talep artışıdır. İkinci sebep ise yabancı sermaye tarafından Osmanlı coğrafyasında inşa edilen demiryolları altyapısıdır. Demiryolları ağının en yoğun genişleme dönemi de 1888-1896 dönemidir. Böylece İç Anadolu vb. gibi limanlardan uzak bölgelerin ulaşım maliyetleri gerilemiş, bu bölgelerin pazarları ve hammadde üretimi öncelikle Osmanlı limanlarına oradan da Avrupa limanlarına bağlanmıştır (Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 32). Bu durum tarımsal ürünlerin sadece ihracat vasıtası ile dış pazarlara değil aynı zamanda iç pazarlara yönelmesinde de etkili olmuştur.

Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyıl dış ticaret dinamiklerinin temel vurgusu Anadolu'dan yapılan tarım ihracatının artış eğilimi üzerinedir. Buraya kadar yer verilen çerçevede sayısal veriler kullanılarak bu nitel söylem desteklenmeye çalışılmıştır. Ortaya konulan çerçeve Osmanlı ekonomisinin dış ticaret performansı hakkında bir nicelik yoğunluklu düşünsel bir çerçeve de çizmektedir. Bunun bir adım ötesinde Anadolu'dan tarım ihracatına

yönelik dinamiği okuyabilmek ve anlamlandırabilmek adına girişilen bu süreci toparlayacak veri seti Anadolu limanlarından yapılan ortalama ihracat gerçekleştirmelerini irdelemektir. Tablo 14. üzerinde yer alan İzmir, Trabzon, Samsun, Mersin, İskenderun limanlarına ait ihracat verileri incelendiği zaman en kritik aşamanın Kırım Savaşı ve sonrası olduğu görülür.

Tablo 14. Anadolu Limanları'ndan Yapılan Ortalama İhracat, 1819-1912

Dönem	Cari fiyatlar ile	1878-1880 sabit fiyatları ile
1819	1.400.000	800.000
1837-1839	1.700.000	1.100.000
1850-1852	2.400.000	1.600.000
1864-1866	6.300.000	4.600.000
1874-1876	6.200.000	5.800.000
1878-1880	6.000.000	6.000.000
1897-1899	5.900.000	7.900.000
1910-1912	8.600.000	10.000.000

İzmir, Trabzon, Samsun, Mersin, İskenderun limanları / İngiliz sterlini
(Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 33)

1850-1852 ile 1864-1866 yılları arasında Anadolu beş büyük limanından yapılan ihracat verileri, Osmanlı ekonomisinin dönem içerisindeki ihracat performansının cari fiyatlar ile %160'ın, sabit fiyatlar ile %180'nin üzerinde artış kaydettiğini işaret eder. Veri yetersizliğinden dolayı ihtiyatla yaklaşmakla birlikte bu artışta Batı Anadolu coğrafyasının ve Anadolu'nun kıyı şeridinin etkisi olduğu söylenebilir. Önemli bir ayrıntı olarak Batı Anadolu coğrafyasından gerçekleştirilen ihracat kapasitesindeki yukarı yönlü bu ivmelenmenin ilk adımının İzmir – Aydın demiryolunun tamamlanmasının önce yaşanması dikkat çekicidir. Diğer taraftan demiryolu ulaşımı 1890'lı yıllarda Konya ve Ankara bölgesine ulaşana kadar, İç Anadolu coğrafyasından yapılan ihracat ise oldukça sınırlı görünümündedir. Ancak demiryolunun hizmete girmesinden sonra İç Anadolu'dan İstanbul ve Avrupa pazarlarına arpa ve buğday ihracatı hızlı bir genişleme göstermiştir (Quataert, 1977). Bu dönemde İstanbul'un hububat ihtiyacının bir kısmının İç Anadolu'dan karşılanmaya başlandığı hatırlanmalıdır.

Tablo 15. Osmanlı Ekonomisi'nde İhracatın Mal Gruplarına Göre Bileşimi, 1911-1913

Mal grupları	Toplam ihracat kapasitesi içerisindeki payı %
Gıda maddeleri	% 33 - % 35
Hammaddeler	% 56 - % 58
Birincil ürünler (gıda + hammadde)	% 89 - % 93
Yarı mamul mallar	% 2 - % 3
Mamul mallar	% 6 - % 7

(Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 36)

Osmanlı ekonomisinde mal gruplarına göre ihracatın bileşimi incelendiği zaman bir tarım ülkesinden bekleneceği gibi birincil ürünlerin ağırlığının %90'ı aştığı görülmektedir.

Buraya kadar bahsedildiği üzere Osmanlı ekonomisi'nde uygulanan tarımsal altyapının geliştirilmesine yönelik politikalar ile tarımsal üretim arzına yönelik iç ve dış talep artışı XIX. yüzyılda tarımsal üretim kapasitesinde hızlı bir artış olmasına neden olmuştur.

Tarımsal üretim artışının yaşanmasında II. Abdülhamid döneminde devletin tarımsal ürünlere yönelik arz – talep dengesini sağlamak amacı doğrultusunda etkinliğin artırılabilmesi için ulaşım ve altyapı vb. alanlarda yabancı devletler ile işbirliği yapması da etkili olmuştur (Özbay, 19. Yüzyılda Osmanlı Mâliyesi, 1992, s. 114). Osmanlı ekonomisinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında faal nüfusun büyük çoğunluğu tarımda istihdam edilmiştir. Göçler azalan nüfusu ikame etmiş ve göçmen demografisinin büyük bir kısmı kendisine tarım sektöründe istihdam imkanı bulmuştur. 1877-1912 yılları arasında 2 milyona yakın göçmen tarımda işbaşı yapmıştır (Özbay, 19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı, 2003, s. 17).

Osmanlı ekonomisinin 93 yılda yakaladığı %0,6 seviyesindeki ortalama gelir artışında, tanzimat fermânı sonrasındaki kurumsal dönüşümlerin de rolünün olduğunu ileri süren çalışmalar vardır (Okyar, 1987). Güçlü ve kaliteli kurumlara sahip ekonomilerde fizikî ve beşerî sermaye birikimi daha hızlı artış gösterdiği gibi, verimlilik de yüksektir. Bu ekonomiler fizikî ve beşerî sermaye kapasitesini daha hızlı yükseltebildikleri gibi aynı zamanda daha verimli kullanabilmekte böylece eşdeğer sermaye girdisi ile daha fazla üretim kapasitesine erişebilmektedir. Bu ülkelerde teknolojik yenilikler de yaygındır (Hall & Jones, 1999). Öyleyse uzun dönemli iktisadî gelişme ve büyüme ancak iktisadî – sosyal – siyasî kurumların üretim ve verimlilik

artışına katkı sunacak girişimleri desteklemesi sayesinde mümkün olabilir. Ancak iktisat tarihi incelendiği zaman kurumların biçimlenmesinde ve dönüşümünde her zaman iktisadî gelişme hedefinin yer almadığı aksine dar kesimlerin tercihlerinin ağırlık kazandığı göze batmaktadır. Elbette bu koşullar altında da ekonomide bir iktisadî büyüme eğiliminden söz edilebilir ancak iyi olan kapsayıcılıktır. Daha farklı bir deyişle iktisadî gelişme ve büyümenin sürdürülebilir bir çerçevede hızlanarak devam etmesi ancak toplumun geniş kesimlerini üretim faaliyetlerine teşvik eden kapsayıcı kurumsal dönüşümlerin işlerlik kazanmasıyla mümkündür.

Osmanlı ekonomisinde, aynı zamanda ekonominin kapitalist iktisadî sisteme entegre olmasını sağlayan 1838 yılında imzalanan dış ticaret anlaşması, 1854 yılında başlayan dış borçlanma süreci, 1850'lerden itibaren girişilen demiryolları yapımı ve 1858 yılında yürürlüğe konan Arazi Kanunnamesi vb. gibi XIX. yüzyıldaki kurumsal dönüşümlerin şekillenmesinde Osmanlı merkezî yönetimi veya Osmanlı toplumundan çok Avrupa devletleri'nin etkisi ve çıkarları öne çıkmaktadır. Bir başka deyişle Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda geçirdiği kurumsal dönüşümlerin amacı yabancı sermayenin ve Avrupa vatandaşlarının imtiyazlara sahip olduğu dışa açık tarım ve ticaret ağırlıklı bir piyasa ekonomisini işler kılmak olmuştur. Ayrıca kağıt üzerinde tasarlanan ve vurgulanan kurumsal değişikliklerin uygulamada kendisine karşılık bulup bulamadığı da her zaman gözönünde tutulmalıdır. Sonuç olarak Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda ortalama gelirdede sağladığı artışın arkasında ana aktör olarak tarımsal üretimin iç pazarlara ve ihracata yönelmesi ve bu dinamiğin kısmî ölçekte demiryolları, limanlar ve diğer çeşitli alanlardaki doğrudan yabancı sermaye yatırımları tarafından desteklenmesi vardır (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022). Böylece Osmanlı iktisat tarihi sahasının büyümenin kaynakları hakkındaki ikinci problematiğine de cevap verilmiştir.

Aslında Osmanlı merkezî yönetiminin, İttihat ve Terakki dönemine kadar endüstrileşme hareketleri aracılığıyla iktisadî gelişmeyi sağlamak gibi bir düşüncesi olduğu da söylenemez. Bu yaklaşımı anlamlandırabilmek Osmanlı iktisadî zihniyetinin incelenmesi ile mümkündür.

3. Zihniyet

Osmanlı iktisadî zihniyetinin incelenmesinden kast edilen öncelikle Osmanlı iktisat tarihini dönemlendirmek daha sonra sistemin temel ilkelerine ve bu ilkeler üzerine inşa edilen iktisadî politika başlıklarına yer vermektir. Osmanlı iktisat tarihini dönemlendirmek aslında tartışmalı bir meseledir. Konu hakkındaki görüşlerini açıklayan Mehmet Genç, Osmanlı tarihini bütün

dönemler boyunca kapsayan tek bir zirve veya tek bir çöküş döneminden bahsedilemeyeceğine bir başka deyişle Osmanlı toplumunun iktisadî ve sosyal sisteminin bütün yönlerini kapsayan tek bir kırılma evresinden söz edilemeyeceğine dikkat çekerek, Osmanlı sisteminin özgünlüğü altında pek çok başlık çerçevesinde ayrı ayrı dönemlendirmeler yapılabileceğine dikkat çeker (Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, II, 2022, s. 15-21). Halil İnalçık, Osmanlı tarihini devletin yabancı güçler karşısında yürüttüğü denge ilişkilerini, Padişahın otoritesi ile merkezî yönetimin toplumdaki diğer sosyal tabakalara karşı üstünlük eğilimlerini ve son olarak Osmanlı ekonomisinin sosyal, askerî ve malî yönlerinin kombinasyonunu işaret eden tımar sisteminin işleyişini dikkate alarak çoklu etkileşim çerçevesinde dönemlendirmektedir (İnalçık, *Periods in Ottoman History*, 1998). Erol Özvar ise kadim medeniyetlerin sentezi olarak gördüğü Osmanlı devletinin kuruluş döneminden başlayarak çeşitli alt dönemlerde inişler ve çıkışlar yaşasa da veya bazı zamanlarda esnekliğini koruyup bazı dönemlerde esnekliğini kaybetse de XIX. yüzyılın ortalarına kadar klasik dönemini, bu tarihten sonrasında klasik sonrası dönemini yaşadığını ifade eder. Özvar, klasik dönemden klasik-sonrası döneme geçişin işareti olarak ileride yer verileceği üzere Osmanlı'nın klasik dönem iktisadî politika başlıklarını simgeleyen provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm uygulamasının terk edilmesini gösterir (Özvar, 1999, s. 150). Bu yaklaşımların hepsinin önemli olduğuna dikkat etmek gerekir.

Osmanlı iktisat tarihini dönemlendirmek meselesi bağlamında daha detaylı bir yaklaşım ise Ahmet Tabakoğlu tarafından ortaya konmuştur. Tabakoğlu, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (1299), III. Selim'in nizâm-ı cedîd dönemine kadar geçen dilimi (1790) klasik dönem, bu tarihten itibaren devletin varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar geçen süreyi ise yenileşme dönemi olarak tarif eder. Klasik dönem ise kendi içerisinde oluşma, olgunlaşma ve esnekliğini kaybetmek şeklinde üç alt döneme ayrılır. Oluşma alt dönemi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (1299), İstanbul'un II. Mehmed tarafından fethedilmesine (1453) kadar geçen zaman dilimini işaret eder. Olgunlaşma alt dönemi İstanbul'un II. Mehmed tarafından fethedilmesinden başlayarak Karlofça anlaşmasının imzalanmasına (1699) kadar devam eder. Esnekliğin kaybedildiği alt dönem ise bütün bir XVIII. yüzyılı kapsar (Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I, İktisat Tarihi*, 2005, s. 21). Osmanlı devletini, benzer özellikleri sebebiyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin devamı mahiyetinde görmek mümkündür. Osmanlı iktisadî sistemini besleyen üç kaynak vardır. Bunlar Anadolu coğrafyasının iktisadî fırsatları, Türklerin Orta Asya zamanında oluşturdukları iktisadî gelenekler ve Türklerin VIII.

yüzyıldan itibaren mensubu olduğu İslâm'ın iktisadî esas ve uygulamalarıdır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 64).

Osmanlı iktisadî sisteminin zihniyet ilkelerinin en başında üniter yapı ve adalet gelir. Arkaik toplumların en belirgin özelliği aynı zamanda asabiyet olarak da adlandırılan kabile bağlılığı inancıdır. Ancak bu tutum İslâm'ın siyasal birlik gereği ile ters düşer. Böylece tarihteki birçok Türk devletinin bölünmesine veya yıkılmasına neden olan eski aşiret zihniyeti yerini merkezî devlet anlayışına bırakmıştır. Büyük Selçuklu Devleti kendisine siyasal birliği ve merkezîyetçi tutumu hedef koymuş, XI. yüzyılda Anadolu coğrafyasına gelen göçmenleri iskân ederken kuvvetli aşiretleri birbirlerinden uzak bölgelere dağıtmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin bu politikasını "parçalayarak iskân etmek" şeklinde isimlendirmek uygundur. Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı II. Süleyman Şah döneminde ülkenin şehzadeler arasında paylaşılması geleneğine de son verilmiş ve uygulama Osmanlı Devleti'nde olgunlaşmıştır (Turan, 1971, s. 264). Yine Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük iktâ sahipliğine izin verilirken, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde siyasal birlik anlayışı gereğince küçük iktalara izin vermiş, küçük ölçekli sipahi tımarları Osmanlı Devleti'nin toprak düzeninin ana karakterini oluşturmuştur.

İlerleyen satırlarda yer verileceği üzere II. Mehmed döneminde Türk aşiret aristokrasisi bertaraf edilmiş, devşirme sistemi ağırlık kazanmış ve nihayetinde Osmanlı'nın toplumsal kuruluşu ve siyasî birlik süreci tamamlanmıştır. I. Süleyman döneminde tapu tahrirleri aracılığı ile Türkmen boylarına yeni sorumluluklar yüklenmiş, ikamet yerleri yaylak ve kışlak ayırımında defterlere kaydedilmiştir. Bu tedbirler, Türkmen boylarının merkezî yönetim karşısındaki bağıllık dengesine yönelik huzursuzluklarını önlemeye yardımcı olmuştur (Emecen, 1994, s. 38). Sistemin diğer hareket noktası ise adalettir. Devletin varolması için asker gerekir. Askerin var olması için mal üretmek gerekir. Mal üretimini gerçekleştiren reaya kesimidir ve reayanın da devlete olan bağıllığını adalet ilkesi sağlar (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 203).

Osmanlı iktisadî sisteminin üniter yapı ve adalet ilkesinin üzerine devletin iktisadî politikaları inşa edilir. Ancak Osmanlı iktisadî politika başlıklarını anlamak adına öncelikle toplumun sosyal tabakalaşma tutumuna ve kuruluş döneminde toprak aristokrasisi ile merkezî bürokrasi arasında yaşanan güç mücadelesine değinmek gerekir.

Osmanlı toplumunun sosyal yapısındaki temel ayırım yönetilen kesim (reaya zümresi) ve yöneten kesim (askerî zümre) kırılımıdır (Yediyıldız, 1994, s. 444-481). Osmanlı toplumunun sosyal tabakalaşması içerisinde

reaya kesimi, askerî zümre dışında kalan ve nüfusun %95'inden daha büyük kesimini temsil eden demografidir (Genç, Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar, 2014, s. 13). Osmanlı merkezî yönetiminin üretim faktörleri üzerinde kurmaya çalıştığı kontrol mekanizması ile benimsediği iktisadî politika başlıkları çerçevesinde erişmek istediği sosyo-iktisadî yapı içerisinde reaya kesimini ilgilendiren en önemli başlık ekonominin bütün sektörlerinde küçük ölçekli üreticiliğin egemen olmasıdır. Ortalama ölçek büyüklüğü iştilgal edilen faaliyetin kapasitesine bağlı olarak köylü, esnaf ve tüccar kesimi arasında kısmî değişkenlik gösterebilirdi. Ayrıca sosyal yapı içerisinde reaya yani üretici kesiminin ağırlığının mümkün olduğunca artması hedeflenirken, askerî zümrenin ağırlığının da bir o kadar küçük tutulması istenirdi. Böyle bir eğilimin anlamı iktisadî sistem içerisinde üretmeden tüketime katılabilmenin ancak güvenlik ve eğitim zorunlulukları çevresinde sınırlı tutulmak istenmesidir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 238).

Reaya tabakasının içerisinde zaman içerisinde âyânlar ekseninde sapmalar yaşanmıştır. Bir başka deyişle XVII. yüzyıldan itibaren âyânlar adı verilen yeni bir sosyal katman belirmiştir. XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı coğrafyasında iç güvensizliğin artması yerel ölçekte yeni güvenlik kaynağı ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu ihtiyacın neticesinde âyânlık güç kazanmıştır. Merkezî yönetimin zayıflığından yararlanarak güçlerini pekiştirmeye devam eden âyânlar mîrî topraklara el koyarak geniş çiftlikler kurmaya başlamış ve reyalardan bir kısmı bu çiftliklere sığınmıştır. Toprakta özel mülkiyete kapı aralayan bu yönde bir adımı, merkezî yönetim istemeyerek de olsa kabullenmiştir (Özkaya, 1977, s. 8). Âyânlardan vergi ve asker toplanmasında yardım isteyen merkezî yönetim, âyânların denetimi için XVII. yüzyıl sonlarında âyân meclislerini kurmuştur. (Shaw, History of Ottoman Empire and Modern Turkey, 1976, s. 221). Sened-i ittifak olarak adlandırılan anlaşma ile 1808 yılında merkezî yönetim ile âyânlar arasında uzlaşma sağlandığı söylenebilir. Taşrada gücünü pekiştiren âyânlar, büyük miktar toprak parçasından merkezî yönetim adına vergi toplama hakkını ele geçirmiş olsa bile bunları büyük toprak mülkiyetine dönüştürme gücünü elde edememiştir (Keyder & Tabak, Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, 1998).

Toplumun yönetenleri olan askerî zümre kendilerine tımar sisteminden, vakıf sisteminden veya devlet hazinesinden gelir ayrılan kimselerdir. Vergi veren ve üretimi gerçekleştiren zümre ise reyadır. Dikkat edilirse Osmanlı toplumunun sosyal tabakalaşmasını belirleyen ana etken malî düşünce yönelimidir. Bu bakımdan askerî zümre, reaya tarafından ödenen bazı vergilerden muaf tutulmaktadır (Defterdar, 1987). Askerî zümre; saray

halkı, ilmiye, seyfiye (kapıkulları ve tımarlı sipahiler) ve kalemiye sınıfından oluşmaktadır. Bu zümre vergiye tâbi tutulmadığından dolayı İstanbul şehrinin nüfusunu içeren tahrirlerde yer almaz. Askerî tabakanın bir kısmı da İstanbul dışında yaşıyordu. Ayrıca devlet hizmetinde buldukları süre zarfında mültezimler, emînler, muhassıllar, köprücüler, derbenciler, madenciler, tuzcular ve sarrâflar da askerî zümreye dahil edilmekteydi (Sahillioğlu, 1991, s. 489). Yönetenler zümresinin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki toplumsal çelişki etkili olmuştur.

XV. yüzyılın son dönemlerine kadar Osmanlı toplumunda taşradaki toprak gücünü temsil eden Türk kökenli toprak aristokrasisi ile çoğunluğu devşirme kökenli merkezî bürokrasi arasında gücün pay edilmesi hususunda mücadele yaşanmıştır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren II. Mehmed tarafından gerçekleştirilen merkezîleştirme adımları ile güç dengesi merkezî bürokrasi lehine sonuçlanmıştır. Bu dönüşümle birlikte Osmanlı iktisadî politika başlıklarını şekillendiren kesim merkezî yönetimin öncelikleri olmuştur. Buna karşılık tüccarların, sarrafların ve toprak aristokrasisinin gücü sınırlı kalmıştır (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022, s. 52). Bu politika başlıklarının neler olduğu hususunda Mehmet Genç tarafından ortaya konulan başlıklar bir çerçeve çizmektedir.

Genç, Osmanlı arşivlerinde uzun yıllar yaptığı araştırmaların sonucunda XVIII. yüzyılın sonuna kadar süren klasik dönem için Osmanlı ekonomisinde merkezî yönetimin iktisadî politika önceliklerini şekillendiren üç ilkeyi provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm olarak ifade etmiştir. Provizyonizm ilkesinin temelinde ekonomide mal ve hizmet arzının bol ve ucuz olmasını sağlamak, fiskalizm ilkesinin temelinde hazinenin gelirlerini mümkün olabildiği kadar yüksek bir seviyeye çıkarmak ve eriştiği düzeyin altına düşmemesini sağlamak amacı yatar. Tradisyonalizm ilkesinin temelinde ise provizyonizm ve fiskalizm ilkesi ekseninde toplumun sosyo-iktisadî ilişkilerinde eriştiği dengeleri mümkün olabildiğince muhafaza etmek, değişmeye yönelik eğilimleri engellemek ve değişim eğilimi ortaya çıkarsa bunu ortadan kaldırmaya yönelik irade ortaya koymak amacı vardır (Genç, Osmanlı İmparatorluğun'da Devlet ve Ekonomi, I, 2022, s. 84-85). Bu üç ilkenin zamana, mekâna ve sektörlere göre değişen birleşimleri Osmanlı iktisadî politika çerçevesinin klasik döneminin karakteristiğini çizer.

Merkezî devleti güçlendirmek, maliyenin gelirlerini artırmak ve devletin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla gerçekleştirilen reformlar XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin genel karakterini işaret eder. Ancak reform hareketleri önemli bir çelişkiyi de beraberinde getirmiştir. Osmanlı merkezî bürokrasisi, reform hareketlerini hayata geçirmek adına Avrupa devletlerinin

desteğine ihtiyaç duymuş, Avrupa devletleri reform hareketlerine verdikleri askerî, malî veya siyasî desteğe karşılık Osmanlı ekonomisinin dış dünyaya açılmasını başka bir deyişle kapitalist sisteme entegre olmasını talep etmişlerdir. Böylece devletin siyasî, askerî ve iktisadî gücünü yeniden toparlamak amacıyla giriştiği reform hareketleri sürecin en başında Avrupalı devletlere (özellikle İngiltere'ye) verilen iktisadî ödünlerle yola çıkmıştır. Bu çelişkilerin biçimlendirdiği reform hareketleri sonucunda devletin merkezî otoritesinin ve malî yapısının güçlenmesine karşılık iktisadî yapı ve sistem üzerindeki denetimi azalmaya başlamıştır. (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi, 2022, s. 95-96). Böylece Osmanlı iktisadî politikasının temel çerçevesini çizen provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm ilkeleri de yenileşme döneminde etkisini yitirmiştir. Elbette bu politika başlıklarının tamamen silinmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bağımsız ve kopuk parçalar halinde engellenmedikçe kendilerine kısmî de olsa pratikte karşılık bulmuşlardır.

Sonuç

Osmanlı iktisadî sistemini ortaya koymaya çalışırken Ortaçağ Avrupa toplumunun etkisini vurgulamak gerekir. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nin maddî temellerini Türk – İslâm sentezi ile sınırlandırmak mümkün değildir. Ortaçağ Avrupa toplumunun karakterini simgeleyen birinci dönem IV. ve XI. yüzyıllar arasını işaret eder. Bu dönemde Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasını takiben kuzeyden yönelen Germen kitlelerinin etkisi ile Avrupa iktisadî kapanma devrini yaşamış, toprağa bağlı tarım işçiliği (servaj) ve malikâneleşme yaygınlaşmıştır. Merkezî yönetimlerin güç kaybettiği bu dönemde üretim birbirinden bağımsız küçük tarımsal işletmelerde örgütlenmiştir. Üretimin amacı pazara dönük değil geçimi sağlamaya dönüktür. Ortaçağ Avrupa toplumunun ikinci dönemi XII. ve XIV. yüzyıllar arasını işaret eder. Bu dönemde feodal iktisadî sistem zedelenmeye, kapitalist iktisadî sistem filizlenmeye başlamıştır. Şehirleşme gelişirken, XI. yüzyıldan itibaren Akdeniz ticaretinin canlanması Avrupa'ya sermaye birikimi sağlamıştır. Ortaçağ Avrupa toplumunun üçüncü dönemi ise XIV. ve XV. yüzyıllar arasını işaret eder. Bu dönemde iklim koşulları etkisini hissettirmiş, küresel soğuma Avrupa ekonomisini durgunluğa itmiştir. Bunun neticesi üretim kısıtları başlamış ve büyük bir veba salgını ortaya çıkmıştır. Henüz sanayi kapitalizminden söz edilemeyen bu zaman aralığında ticarî ve malî kapitalizm gelişmiş bir görünümündedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi Avrupa ekonomisinin bu iktisadî durgunluk dönemine rastlar.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1318 yılında dağılmasından sonra Anadolu tamamen İlhanlı Devleti egemenliğine girmiştir. İlhanlılar'ın

otoritesi altındaki beyliklerden bazıları bir yandan Bizans sınırına yerleşerek topraklarını genişletme yolunu tercih ederken bir yandan da şartlar uygun olduğu durumda bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin 1335 yılında dağılması, beyliklerin bağımsızlık girişimlerini daha da güçlendirmiştir. Geniş bir coğrafyaya dağılan Anadolu Beylikleri arasından XIII. yüzyılda Marmara Bölgesi'nin güneyine yerleşen Osmanlı beyliği bu siyasî konjonktürde en fazla genişleme imkânına sahip boy olarak öne çıkmaktadır. Öyleyse Osmanlı toplumunun maddî temellerinin biçimlenmesinde Bizans toplumu ile arasında süregelen çekişmeleri ve gerginlikleri ihmâl etmemek gerekir.

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin iktâ sisteminin oldukça zayıfladığı bu dönemde kabile asaleti zihniyetinin etkisi altında feodalist eğilimler güçlenmiştir. Osmanlı Devleti, kurulduğu dönemde bu türden eğilimleri kabul etmemiş, Anadolu coğrafyasında siyasî birliğin sağlanabilmesini kendisine öncelikli amaç olarak belirlemiştir. Otoritenin bölünmemesi ilkesi Osmanlı Devleti'nin bölgede nüfuz sahibi olmasında etkili bir faktördür. İlerleyen dönemlerde diğer Anadolu beyliklerini de bünyesine katan Osmanlılar, 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesi ile olgunlaşma dönemine girmiştir.

Bu uzun zaman diliminde Osmanlı toplumunun siyasî ve sosyal dinamikleri olgunlaşırken maddî temelleri de oturmaya başlamıştır. İşte Osmanlı toplumunun bu maddî temellerine bütüncül bir bakış açısı ile yaklaşarak Osmanlı iktisadî sisteminin anahatlarını ortaya koymak adına çaba gösteren bu çalışmada, bu amaç doğrultusunda ilk olarak problematik ortaya konmuş ve daha sonra probleme cevap aranmıştır. Problem, Osmanlı ekonomisi'nin 1800'lerden itibaren yaşanan modern büyüme eğilimine karşı tutumu ve konumudur.

Metodolojik sınırlılıklar ve eksikler gözetilmekle birlikte elde edilen veriler Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda yaklaşık olarak %0,6 bandında ortalama gelir artış hızı yakaladığını göstermektedir. Büyüme eğiliminin arkasındaki ana etken olarak, tarımsal üretim faaliyetlerinin iç pazarlara ve ihracata yönelmesi ile bu yönelimin kısmî ölçekte de olsa demiryolları altyapısı tarafından desteklenmesi olgusu gösterilebilir. Ancak tarımsal üretim kapasitesinin gerek ziraat altyapısının iyileştirilmesi gerekse tarımsal ürünlere yönelik iç ve dış talep artışı kaynaklı olarak hızlı bir şekilde yükselmesi Osmanlı üretici kesiminin dünya ekonomisine olan bağımlılığını da artırmıştır.

Aşlına bakılacak olunursa Osmanlı iktisadî sisteminin zihniyet meselesi başlığı altında değinildiği gibi Osmanlı merkezî yönetiminin İttihat ve Terakki dönemine kadar sanayileşme hareketleri aracılığıyla iktisadî

gelişmeyi sağlamak gibi bir düşüncesi de olmamıştır. Klasik dönemde merkezî yönetimin iktisadî politika önceliklerini provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm ilkeleri çizmiştir. Elbette bu politika başlıklarının Osmanlı merkezî yönetiminin iktisadî sisteme dair önceliklerini ortaya koyması bakımından önemi vardır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bu politika başlıklarının önceliklerden çıkararak pratiğe dönüşüp dönüşmediğini de göz önünde tutabilmektir. Bu çerçevede XVI. ile XIX. yüzyılın aksine XVII. ve XVIII. yüzyıllarda merkezîyetçi eğilim ve yapıların Celalî isyanları ve âyânların yükselişinden kaynaklı olarak zayıflaması dikkate değer bir bağlamdır. Merkezîyetçi yapının XVII. ve XVIII. yüzyıllarda zayıflamasına karşılık, bu dönemde üretici ve tüccarların geleneksel iktisadî politika başlıklarını değiştirmesi için merkezî yönetim üzerinde otorite kuracak kadar güçlenemediğini de irdelemek gerekir. Bu kesimlerin otoritesi daha çok yerel yönetici kesiminde etkili olmuştur. Aynı realiteyi âyânların mukataaları ele geçirmesi sürecinde de görmek mümkündür. Âyânlar öncelikle mültezim olarak mukataaları işletirken, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren malikâne sahibi olmaya başlamış ancak bu nadiren tam sahiplik özelliğinde görülmüştür. Başka bir deyişle âyânlar İstanbul'daki müzayedelere katılım şartlarının zorluğundan veya sermayelerini daha kârlı alanlarda kullanmak istediklerinden malikânenin tam sahipliğini almak istememiş, ancak mukataa üzerindeki kontrolünü kaybetmemek için de elinde küçük bir hisse tutmayı tercih etmiştir. Zaten takip eden dönemde, 1774 yılında Küçük Kaynarca Anlaşması ile sona eren Rusya Savaşı'nın getirdiği malî yükler yüzünden eshâm sisteminin uygulanmaya başlaması ile malikâne sistemi sona ermiştir.

XIX. yüzyıl'da merkezî devleti güçlendirmek, maliyenin gelirlerini artırmak ve devletin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla gerçekleştirilen ancak Avrupa devletlerine verilen iktisadî tavizlerin gölgesinin düştüğü reform hareketleri ile birlikte Osmanlı iktisadî sisteminin klasik dönemi esnekliğini kaybetmiş, Osmanlı iktisadî sistemi kapitalist iktisadî sistemin edilgen bir parçası haline dönüşmüştür.

Kaynaklar

- Akar, Ş. K. (1999). *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II .Abdülhamid Dönemi Maliyesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi.
- Allen, R. C. (2000). Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800. *European Review of Economic History*, 4(1), s. 1-25. doi:https://doi.org/10.1017/S1361491600000125
- Allen, R. C. (2009). *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allen, R. C. (2022). *Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş* (1. b.). (H. K. Cimitoğlu, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1940). Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2(1 - 2).
- Barkan, Ö. L. (1953). Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. *Türkiyat Mecmuası*, 10, s. 1-26.
- Bocutoğlu, E. (2019). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Braudel, F. (1976). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (Cilt 1). (S. Reynolds, Çev.) Great Britain: Fontana / Collins.
- Carr, E. H. (2018). *Tarih Nedir?* (21. b.). (M. G. Gürtürk, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cezar, M. (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi.
- Cipolla, C. M. (2021). *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi* (7. b.). (M. S. Gezgin, Çev.) İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Clark, G. (2013). *Fukaralığa Veda* (1. b.). (E. Demircioğlu, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Defterdar, S. M. (1987). *Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Emecen, F. (1994). Osmanlı Siyasî Tarihi, Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya. E. İhsanoğlu (Dü.) içinde, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (s. 5-63). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- Erdoğan, H. (2005). 820 Numaralı Temettuât Defterine Göre Tanzimat'ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacibektaş'ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu. *Abi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 95-102.
- Faroqhi, S. (2006). *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. (E. S. Özcan, Çev.) Ankara: DoğuBatı Yayınları.

- Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*(42), s. 9-18.
- Genç, M. (2022). *Osmanlı İmparatorluğu'da Devlet ve Ekonomi, I* (2. b., Cilt 1.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2022). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, II* (Cilt 2.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Güçer, L. (1976). *İktisat Tarihi Ders Notları*. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi.
- Güran, T. (2017). *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi* (1. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2019). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Hall, R. E., & Jones, C. I. (1999). Why Do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker Than Others? *The Quarterly Journal of Economic*, 114(1), s. 83-116.
- Heaton, H. (1995). *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağ'dan Sanayi Devrimine* (1. b.). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- İnalcık, H. (1998). Periods in Ottoman History. *Essays in Ottoman History*. içinde İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H., & Quataert, D. (1994). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. New York: Cambridge University Press.
- Karakoç, U., & Kaya, A. Y. (2021). Şevket Pamuk ile Söyleşi: 1960'lardan 2000'lere İktisat Tarihi. U. Karakoç, & A. Y. Kaya içinde, *İktisat Tarihi'nin Dönüşü Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar* (s. 25-48). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. (A. B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kessler, G. (1940). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Keyder, Ç. (1980). Ottoman Economy and Finances. O. Okyar, & H. İnalcık (Dü) içinde, *Proceedings of the First Congress on the Social and Economic History of Turkey*. Ankara: Meteksan.
- Keyder, Ç., & Tabak, F. (1998). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Küçükkalay, A. M. (2021). *Dünya İktisat Tarihi* (3. b.). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Kütükoğlu, M. S. (2020). *Tarih Araştırmalarında Usul* (13. b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Maddison, A. (2006). *Development Centre Studies The World Economy* (Cilt 1 & 2). Paris: OECD Publications.
- Maddison, A. (2007). *Contours of the World Economy 1-2030 AD : Essays in Macro-Economic History* (1st b.). New York: Oxford University Press.

- Memalik-i Osmaniyye'nin Nüfus İstatistiği, Türkçe Yazma 4807*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma 4807.
- Milanovich, B. (2011). *The Haves and the Have-Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York: Basic Books.
- Neal, L., & Cameron, R. (2019). "Taşdevrinden Günümüze Özlü" *Dünya İktisat Tarihi* (5. b.). (Y. Bülbül, Çev.) Ankara: Orion Kitabevi.
- Okyar, O. (1987). A New Look at the Problem of Economic Growth in the Ottoman Empire (1800-1914). *Journal of European Economic History*, 16(1), s. 7-49.
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayın.
- Özbay, R. D. (1992). *19. Yüzyılda Osmanlı Mâliyesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özbay, R. D. (2003). *19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Özkaya, Y. (1977). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 273.
- Özvar, E. (1999). Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü. *Divan*(2), s. 135-151.
- Pamuk, Ş. (1995). *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2006). Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820. *The Journal of Economic History*, 66(3), s. 809-828.
- Pamuk, Ş. (2021). *Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914* (13. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2022). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi* (XIV. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Panzac, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Parasız, İ. (2014). *İktisat Tarihi* (1. b.). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Quataert, D. (1977). Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908. *Business History Review*, 51(2), s. 139-160.
- Rider, C. (1995). *An Introduction to Economic History*. Ohio: South-Western College Publishing.
- Sahillioğlu, H. (1991). Askerî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 3., s. 488-489). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. adresinden alındı
- Shaw, S. J. (1976). *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge University Press.

- Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (M. Harmancı, Çev.) İstanbul: E Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2005). *Toplu Makaleler I, İktisat Tarihi*. İstanbul: Kitabevi.
- Tabakoğlu, A. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi* (Gözden Geçirilmiş 15. b.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Yediyıldız, B. (1994). Osmanlı Toplumunu. E. İhsanoğlu (Dü.) içinde, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (s. 441-510). İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- Zeytinoğlu, E. (1993). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Süryay Sürekli Yayınları.

Bilişsel Süreçlerin İklim Değişikliğindeki Rolü: Negatif Ayak İzi Görevinde Bilişsel Stil ve Karar Verme Etkisi

Gökhan Şahin¹

Özet

İklim değişikliği, en ciddi sorunlarımızın başında gelmektedir. Bu çalışmada, iklim değişikliği ile bağlantılı olarak iklim değişikliği inkarı ve negatif ayak izi yanılığının bilişsel süreçlerle ilişkileri ele alınmıştır. Bilişsel süreçler olarak analitik ve sezgisel bilişsel stil, karar verme süreçlerinde akılcı ve sezgisel karar verme, birleşme yanılığına duyarlılık ve çevreyle ilgili problemin çözüm süreçlerinde yeterince sorumluluk almamayı meşrulaştırma faktörleri kullanılmıştır. Sezgisel düşünme stili ile çevresel sorumluluktan kaçınmanın arasında, yine çevresel sorumluluktan kaçınma yani meşrulaştırma ile iklim değişikliğini inkar düzeyi arasında anlamlı pozitif korelasyon gözlenmiştir. Negatif ayak izi yanılmasına sahip kişiler gözlenmiş, ancak bu kişilerin bilişsel süreçlerle ilgili değişkenlerde anlamlı etkileşimleri görülmemiştir. Yaş ve analitik stil arasında ve sezgisel stil ile birleşme yanılığısı ortaya koyma arasında da ilişkiler bulunmuştur. Bulgular iklim değişikliği problemi çerçevesinde tartışılmıştır.

Giriş

İklim değişikliği 21. yüzyılın en acil sorunlarından biri olarak ortada durmaktadır. Artan sayıda araştırmanın bulguları göstermektedir ki dünyanın iklimi hızla değişiyor. Bunun en büyük nedeni de insan eylemlerinden kaynaklı sera gazı artışıdır (Stern, 2007). Atmosferde bulunan karbondioksit (CO₂) miktarı, sanayi devriminden sonra çok kritik bir hızla artış göstermiştir. Bunun sonucunda beklenen ve hatta belli ölçüde gözlenen, atmosfer sıcaklığında artış, iklimin tüm gezegen için ısınması, buzulların erimesi, yükselen deniz seviyeleri ve aşırı hava olaylarında artışlardır. İklim değişikliği tüm bu ciddi

1 Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji bölümü

sorunlarla birlikte toplumsal açıdan, önemli sosyal ve ekonomik bozulmalara yol açma potansiyeline sahiptir.

Karar verme, insanların amaçlarıyla ilgili farklı seçenekler arasında tercih yapma süreci olarak tanımlanmaktadır (Miller ve Byrnes, 2001). Bu süreçte her bireyin karar stili muhakemeler sonucunda, bazılarının ise daha hızlı şekilde, bir anlamda izlenimlerine göre karar aldıkları söylenebilir. Uzun muhakeme sonucu karar alan kişiler sürece bilişsel ve sistematik yaklaşırken, sezgisel karar alan bireyler daha duygusal ve sistematik olmayan bir yaklaşım benimsemektedir. Araştırmacılar karar vermenin bireysel özelliklere, çevresel faktörlere ve doğrudan göreve göre değiştiğini ifade etmektedir (Hunt, Krzystofiak, Meindl ve Yousry, 1989). Çevresel karar vermeyi etkileyebilecek olası bilişsel faktörlerden biri bilişsel stildir. Bilişsel stil, bir kişinin düşünme, öğrenme ve problem çözme gibi bilişsel süreçlerde kullandığı temel yaklaşım veya tercihleri ifade eder. Bireylerin bilişsel stilleri, bilgileri işleme, anlama, hatırlama ve değerlendirme şekillerini etkiler. Bilişsel stil, kişinin bir konuyu ele alırken hangi yöntemleri ve stratejileri tercih ettiğini, hangi zihinsel süreçleri vurguladığını ve nasıl düşündüğünü yansıtır. Bilişsel stili, farklı araştırmacılar, farklı şekillerde tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Bunlardan biri, Witkin ve Moore modelidir (1976). Bu model, bilişsel stilin algılama, işleme ve öğrenme üzerindeki etkilerini incelemek için kullanılmıştır. Uygulanan göreve göre kişiler alan bağımlı (field dependent) ya da alan bağımsız (field independent) olarak sınıflanabilmektedir. Alan bağımsız bireyler, detayları ayırt etme, analiz etme ve parçalar arasındaki ilişkileri gözlemlene eğilimindedir. Alan bağımlı bireyler ise bütünsel bakış açısıyla bilgileri değerlendirme ve genel bir resmi algılama eğilimindedir. Bilişsel yansıtma, otomatik veya sezgisel tepkilere dayanmak yerine bir sorun veya durum hakkında bilinçli ve kasıtlı olarak düşünmeyi içeren bir tür bilişsel süreci ifade eder. Karar verme ve problem çözme süreçlerine yansıtıcı ve analitik bir yaklaşımı içerir; burada bireyler aktif bir şekilde üst düzey düşünme sürecine girer ve bilgi veya varsayımları eleştirel bir şekilde değerlendirirler. Bilişsel yansıtma kavramı, insan düşüncesinin iki farklı bilişsel sistem üzerinde çalıştığını öne süren ikili süreç teorisiyle yakından ilişkilidir: Sezgisel ve otomatik bir sistem (Sistem 1) ve yansıtıcı ve analitik bir sistem (Sistem 2). Sistem 1'de düşünme hızlı, zahmetsiz ve önyargılara eğilimli iken, Sistem 2'de düşünme daha yavaş, çaba gerektiren ve daha rasyoneldir (Stanovich ve West, 2000). Bilişsel düşünme süreci, bireylerin ilk sezgisel tepkilerini geçersiz kılmalarına ve eldeki soruna ilişkin daha derin bir analiz ve değerlendirme yapmalarına olanak tanır. Varsayımların sorgulanmasını, alternatif bakış açılarının dikkate alınmasını, kanıtların değerlendirilmesini ve daha doğru ve düşünceli sonuçlara ulaşmak için mantıksal adımlarla akıl yürütmeyi içerir. Bilişsel Yansıtma Testi (CRT),

bireyin bilişsel yansıtma yapma eğilimini ölçmek için kullanılan iyi bilinen bir psikolojik araçtır. Başlangıçta sezgisel ve yanlış yanıtları çağrıştıran bir dizi kısa soru veya problemden oluşur. Soruları doğru yanıtlamak için, bireylerin ilk yanıtlarına güvenme eğilimine direnmeleri ve doğru yanıtı ulaşmak için dikkatli bir şekilde düşünmeleri gerekir. Bilişsel yansıtma, etkili karar verme, problem çözme ve eleştirel düşünmeye katkıda bulunan değerli bir bilişsel beceri olarak kabul edilir. Bireyler, yansıtıcı düşünme sürecine dahil olarak bilişsel önyargıların üstesinden gelebilir, daha doğru yargılarda bulunabilir ve karmaşık sorunlara en uygun çözümlere ulaşabilir. Karar verme süreçlerinde etkili olan bireysel süreçleri incelemek için basit ve uygulaması kolay bir yöntem ortaya koyan Frederick'in (2005) bilişsel yansıtma testi adını verdiği yöntemi bu alanda oldukça popüler olmuştur. Üç soru ile kişilerin karar vermede etkili olan bilişsel stillerini ortaya koymayı amaçlayan test, sonrasında çok fazla sayıda araştırmada kullanılır hale gelmiştir. Yayınlanmasından 15 yıl sonra 2.000'den fazla alıntı oldukça popüler hale gelmiştir (Toplak, West, & Stanovich, 2011).

Bilişsel süreçler, çevresel uyarıların algılanması, yorumlanması ve bunlara yanıt verilmesiyle ilgili zihinsel faaliyetlerdir. Giderek artan sayıda araştırma, bilişsel stil ve karar verme süreçlerindeki bireysel farklılıkların iklim değişikliğiyle ilgili tutum ve davranışların belirlenmesinde kritik bir rol oynayabileceğini göstermektedir (Lorenzoni vd., 2007). Örneğin, bazı bireyler çevresel konularda karar verirken sezgi ve duygulara daha fazla güvenirken, diğerleri analitik muhakeme ve bilgi işlemeye daha fazla güvenebilir (Stanovich ve West, 2008). Buna ek olarak, bireylerin iklim değişikliğine ilişkin algıları ve inançları, bireylerin mevcut inançlarını doğrulayan bilgileri seçici olarak aramalarına ve yorumlamalarına yol açan doğrulama önyargısı gibi çeşitli bilişsel önyargılardan da etkilenebilir (Nickerson, 1998). Bu önyargılar, bireylerin iklim değişikliğiyle ilişkili risk ve belirsizliklere dair algılarını şekillendirerek soruna karşı eylemsizliğe veya kayıtsızlığa yol açabilir. Bu nedenle, çevresel konularda karar verme sürecini yönlendiren bilişsel süreçlerin anlaşılması, sürdürülebilir davranışların teşvik edilmesi açısından kritik önem taşımaktadır.

İnsanların iklim değişikliğinin insan kaynaklı olduğuna dair inançları, insan kaynaklı sera gazlarının azaltılmasına yönelik politikaların geliştirilmesine yardımcı olabilir. İnsanların algıları, dikkatleri, bellekleri, dil kullanımları, düşünme tarzları ve karar verme süreçleri gibi bilişsel süreçler, çevresel konulara verdikleri tepkilerin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bilişsel psikoloji alanında yapılan bir çalışma, insanların eylemlerinin çevre dostu olduğuna inandıklarını ancak aslında çevreye zarar verecek şekilde davrandıklarını göstermektedir (Hope vd., 2018). İnsanların, bir

dizi geleneksel öğeye (örneğin standart evler) “çevre dostu” (veya “yeşil”) öğeler (örneğin birleşik bir eşya seti) eklendiğinde daha az karbon üretimi olacağını değerlendirebildiği görülmektedir (Holmgren vd., 2018). Aslında, birleşik setin (standart + yeşil) karbon ayak izinin artması beklenmelidir. Bu yargı yanlışlığı negatif ayak izi yanılması olarak adlandırılmaktadır (Gorissen ve Weijters, 2016; Holmgren vd., 2018; Sörqvist vd., 2020). Negatif ayak izi yanılmasına karşı duyarlılık ile iklim değişikliği sorunu arasında bir ilişki olduğu tahmin edilebilir. Bir araştırmaya göre, insanlar kullandıkları geleneksel ürünlerin olumsuz çevresel etkilerini telafi etmek için daha fazla yeşil ürün satın alabilmektedir (Sörqvist ve Langeborg, 2019). Sonuç olarak, aslında çevreye daha fazla zarar vermektedirler. Negatif ayak izi yanılmasında etkili olan bireysel farklılıkların ve bilişsel süreçlerin daha net anlaşılması, iklim değişikliği sorununun çözümüne dolaylı olarak katkı sağlayabilir.

Bireylerin iklim değişikliğiyle ilgili davranışlarını şekillendirmedeki önemine rağmen, bu faktörlerin nasıl etkileşime girdiği ve bireylerin ekolojik ayak izlerini birlikte nasıl etkilediği çok az araştırmada incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı bilişsel stil ve karar verme süreçlerinin bireylerin negatif ayak izi görevi üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Spesifik olarak, sezgisel bilişsel stile sahip ve sezgisel karar verme süreçlerine güvenen bireylerin, analitik bilişsel stile sahip ve akılcı karar verme süreçlerini kullanan bireylere kıyasla daha fazla negatif ayak izi yanılıgısı ortaya koyacaklarını varsayıyoruz. Bu araştırma, bireylerin ekolojik ayak izlerinin altında yatan psikolojik faktörler hakkında içgörüyü sağlayabilir ve iklim dostu davranışları teşvik etmeyi amaçlayan müdahalelerin geliştirilmesinde katkı sağlayabilir.

Bu çalışmanın amacı, bilişsel süreçlerin iklim değişikliği ile ilgili negatif ayak izi görevi üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Bu kapsamda bilişsel stillerin ve karar verme süreçlerinin negatif ayak izi görevindeki performans etkileri incelenecek, iklim değişikliği inkârı ve meşrulaştırma ölçeği verileri ile oluşturulacak gruplar karşılaştırılacaktır. Bu sayede bilişsel süreçlerin iklim değişikliği ve karbon ayak izi ile ilişkileri ortaya konabilecektir.

Yöntem

Katılımcılar

Çalışmanın örneklemini, sosyal medya duyuruları aracılığıyla çalışmaya gönüllü olarak katılan 13’ü erkek toplam 59 kişiden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş ortalaması 29,09 ve standart sapması 9,05’tir.

Veri toplama araçları

İklim değişikliği inkâr ölçeği

McCright ve Dunlap (2011) tarafından iklim değişikliğine yönelik tutumları ölçmek için geliştirilen ölçek, 5'li Likert tipi (kesinlikle katılmıyorum - kesinlikle katılıyorum) şeklinde cevaplanan 5 sorudan oluşmaktadır. İklim değişikliğinin inkâr derecesini ölçmeyi amaçlamaktadır. Ölçeğin Türkçe versiyonu Kıral Uçar tarafından, Nartova-Bochaver ve diğerleri (2022) ile birlikte yapılan kültürler arası çalışmada kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirlik değeri bu çalışmada $\alpha = .76$ 'dır.

Akılcı ve sezgisel karar verme stilleri ölçeği

Hamilton ve diğerleri (2018) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe güvenilirlik ve geçerlilik çalışmaları İme, Soyer ve Keskinoglu (2020) tarafından yapılmıştır. Ölçek yapılan ölçümlerle 24 maddeden 10 maddelik haline getirilmiştir. Akılcı karar verme ve sezgisel karar verme olmak üzere iki alt boyut içermektedir. Ölçeğin ilk alt boyutu olan akılcı karar verme ilk beş maddeye, sezgisel karar verme ise sonraki beş maddeye verilen 5'li likert yanıtları ile ölçülmektedir. Çalışmada ölçeğin güvenilirlik değeri tüm ölçek için .82, akılcı karar verme için .87, sezgisel karar verme için .92 olarak hesaplanmıştır.

Meşrulaştırma ölçeği

Ölçeğin orijinali Baier, Kals ve Müller (2013) tarafından ekolojik inanç çalışması kapsamında geliştirilmiştir. 1-6 arası "hiç uygun değil" ve "tamamen uygun" şeklinde puanlanan 8 sorudan oluşmaktadır. Sorular "çevre sorunları bana bir şey ifade etmiyor", "çok az zamanım var" gibi ifadeler içermektedir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Kıral Uçar tarafından, orijinal çalışmanın araştırmacıları ile birlikte (2021) kültürler arası çalışmada Türk örneklem üzerinde yapılmıştır. Bu çalışma için ölçeğin güvenilirlik değeri .70'tir.

Negatif ayak izi yiyecek görevi

Gorrissen ve Weijters'in (2016) negatif ayak izi yanılığını yiyecek resimleri ile inceledikleri görevin bir bölümünden yararlanılmıştır. Alttaki yönerge kullanılarak devamında görseller sunulmuştur.

"Çevresel etki, diğer şeylerin yanı sıra sera gazı emisyonlarıyla ilgilidir ve ayak izleriyle ifade edilebilir; örneğin 10 km'lik bir araba yolculuğu 2,1 kg Karbondioksit'e (CO₂) karşılık gelebilir. Daha fazla ayak izi, daha fazla çevresel etki anlamına gelir. Alttaki grafikte, dört kişilik ortalama bir ana yemeğin, dört ayak izine karşılık gelen bir çevresel etkiye sahip olduğunu düşünebiliriz. "

Ardından kişilere ayak izlerinden oluşan ve 1-9 arası puanlanabilen bir ölçek sunulmuştur. Kendilerine ilk olarak tek bir burger resmi verilip bu ürünün tahmini çevresel etkisi ayak izini derecelendirmeleri istenmiştir. İkinci görselde burger ile birlikte organik elma için aynı değerlendirmeyi yapmaları istenmiştir. Son görselde burger ile birlikte patates kızartmasını değerlendirmeleri istenmiştir.

Birleşme yanılıgısına duyarlılık

Birleşme yanılıgısı kavramının en popüler problemi olan Linda problemi kullanılmış, kişilerden iki seçenektan birini seçmeleri istenmiştir. Problem ve seçenekler altta sunulmuştur.

“Linda 31 yaşında, bekar, açık sözlü ve çok zeki bir kadındır. Felsefe okumuştur.

Öğrenciyken, ayrımcılık ve sosyal adalet konularında derin endişeler duyuyordu ve

nükleer karşıtı gösterilere katılmıştır. Aşağıdaki ifadelerden hangisi daha olasıdır? “

-Linda bir bankada veznedardır

-Linda bir bankada veznedardır ve aktif bir feministtir.

Kişilerin yanıtlarına göre birleşme yanılıgısı grupları belirlenmiştir.

Bilişsel yansıma testi -7

Çalışmada Bilişsel yansıma testinin Sirota ve Juanchic (2018) tarafından Frederick 'in (2005) üç maddelik orijinal çalışmasıyla Toplak ve arkadaşlarının (2014) dört maddelik çalışmasını birleştirerek genişlettikleri ve dört alternatifli yanıt seçenekleri ekledikleri genişletilmiş versiyonu kullanılmıştır. 7 sorunun her biri için bir sezgisel bir de analitik düşünme ile verilebilecek yanıt seçeneği ve iki ayrı yanlış yanıt seçeneği mevcuttur. Toplam yanıtlardaki sezgisel ya da analitik yanıtlara göre kişinin bilişsel stili hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

İşlem

Katılımcılara, çeşitli sosyal medya kanalları aracılığıyla gönüllü katılımı kabul edenlerle kolayda örnekleme yöntemi ile ulaşılmıştır. Çevrimiçi forma ulaşan katılımcılar önce çalışma talimatlarını okumuş ve katılım için onay vermişlerdir. İlk olarak sosyo-demografik soruları cevaplamışlardır. Ardından akılcı ve sezgisel düşünme ölçeğinin sorularını yanıtlamışlardır. Devamında iklim değişikliği inkarı ölçeği sorularını yanıtlamışlardır. Sonrasında

sırasıyla meşrulaştırma ölçeği soruları yanıtlanmış, negatif ayak izi görevi tamamlanmıştır. Birleşme yanlışlığı sorusu yanıtlandıktan sonra Bilişsel yansıma testinin sorularına cevap vererek çalışmayı tamamlamışlardır.

Bulgular

Bilişsel görev performanslarına göre gruplamalar

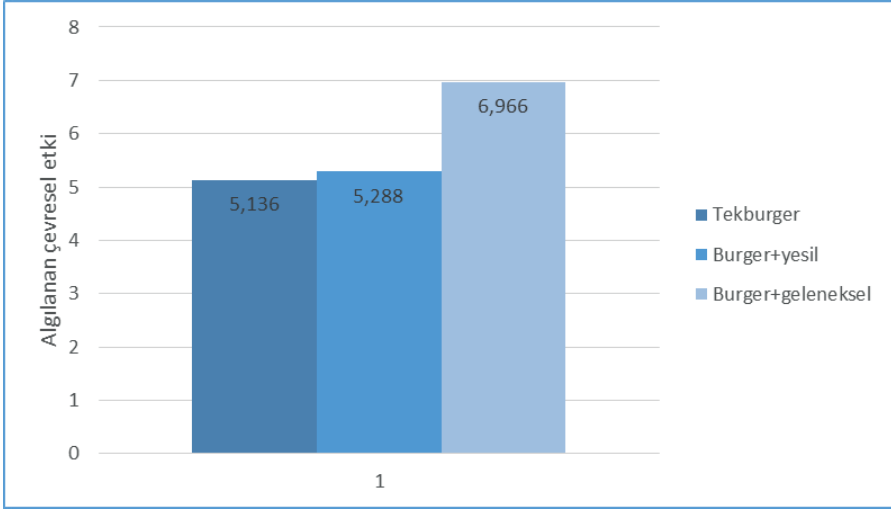
Katılımcılara sunulan ölçekler dışında yaptıkları görevlerdeki performanslarına göre gruplamalar oluşturulmuştur. Negatif ayak izi görevi ve birleşme yanlışlığına duyarlılık görevine verilen yanıtlara ait bulgular Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Uygulanan görevlere göre oluşturulan gruplar

	Negatif ayak izi	Birleşme yanlışlığı
Var	40	39
Yok	19	20
Toplam	59	

Negatif ayak izi yanılması

Kişilerin kendilerine sunulan üç koşul için (sadece burger, burger+yeşil, burger+geleneksel) yaptıkları ayak izi değerlendirmelerinin ortalamaları Şekil 1'de sunulmuştur. Ortalamalar katılımcıların karbon ayak izi ve çevresel etki mantığını anladığını göstermektedir. Ancak örneklem içinde, burger ile birlikte yeşil ürün koşulunun, sadece burger koşulundan daha az karbon izi ortaya koyacağını değerlendirenler vardır. Bu kişiler negatif ayak izi yanılmasına sahip kişiler olarak gruplanmışlardır.

Şekil 1. Negatif ayak izi yanılması

Korelasyon analizi bulguları

Çalışmada yer alan değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek için yapılan korelasyon analizi bulguları Tablo 2’de sunulmuştur.

Korelasyon değerlerine göre, meşrulaştırma ölçeği puanları ile yaş arasında negatif, sezgisel düşünme ve iklim değişikliği inkarı arasında pozitif anlamlı bir korelasyon görülmüştür. Çevrenin korunmasında bireysel sorumluluk alma konusunda meşrulaştırma puanı ne kadar yüksekse o denli sorumluluktan kaçma ve bunu meşru görme anlamı taşıyan yüksek puanların yaş ile negatif korelasyonu daha genç yaştaki katılımcıların sorumluluk almak ya da buna imkan bulmak konusunda zorluk yaşadıkları şeklinde yorumlanabilir. Sezgisel düşünmeye yatkınlık arttıkça çevresel sorumluluktan kaçınmanın anlamlı ilişkisi de önemli bir bulgudur. Yüksek meşrulaştırma puanı ve iklim değişikliğini inkar düzeyinin birlikte artış göstermiş olması da tutarlı ve önemli bir başka bulgudur.

Kişilerin kararlarını verirken neleri dikkate aldıklarını öz bildirim yoluyla yanıtladıkları akılcı sezgisel karar verme stili ölçeği puanları ile kendilerine sunulan problemlere verdikleri yanıtlarla ortaya çıkan performansları üzerinden sınıflandıkları analitik/sezgisel düşünme stili boyutları arasında sadece akılcı karar verme ile analitik düşünme stili arasında anlamlı negatif bir ilişki görülmüştür. Esasında beklenenden farklı yönde gözlenen bu ilişki, kişilerin karar vermede dikkate aldıkları yaklaşım ile uygulamadaki düşünme stilleri arasında farklılıklar olabileceğini göstermektedir.

Tablo 2. Korelasyon analizi

		1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Yaş	Pearson's r	—								
	p-value	—								
2. Negatif ayak izi	Pearson's r	-0.140	—							
	p-value	0.289	—							
3. Sezgisel karar	Pearson's r	-0.160	-0.015	—						
	p-value	0.225	0.908	—						
4. Akılcı karar	Pearson's r	-0.227	-0.033	0.047	—					
	p-value	0.084	0.803	0.724	—					
5. Analitik stil (Crt)	Pearson's r	0.313 *	-0.088	-0.094	-0.279 *	—				
	p-value	0.016	0.510	0.478	0.032	—				
6. Sezgisel stil (Crt)	Pearson's r	-0.251	0.125	0.078	0.148	-0.823 ***	—			
	p-value	0.055	0.344	0.556	0.262	< .001	—			
7. İklim değ. ink.	Pearson's r	-0.087	0.086	-0.075	0.055	0.118	-0.060	—		
	p-value	0.513	0.518	0.575	0.678	0.375	0.649	—		
8. Meşrulaştırma	Pearson's r	-0.433 ***	-0.011	0.405 **	0.027	-0.005	-0.054	0.301 *	—	
	p-value	< .001	0.934	0.001	0.840	0.968	0.686	0.021	—	
9. Birleşme yanılığısı	Pearson's r	-0.014	-0.034	-0.151	0.171	-0.223	0.243	0.107	-0.094	—
	p-value	0.913	0.800	0.253	0.196	0.089	0.063	0.420	0.478	—

* p < .05, ** p < .01, *** p < .001

Bağımsız örneklem t testi analizi bulguları

Negatif ayak izi grupları

Negatif ayak izi görevinde verdikleri yanıtlara göre bu yanılığının var olduğu kişiler ile olmadığı kişilerin gruplara ayrılması ile yapılan bağımsız örneklem t testi analizi sonuçlarına göre değişkenler arasında anlamlı farklar görülmemiştir. Analizi ait bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Negatif ayak izi var/yok grupları arası bağımsız örneklem t testi analizi

	t	df	p	cohen d
Akılcı karar	-0.250	57	0.803	-0.070
Sezgisel karar	-0.116	57	0.908	-0.032
İklim değ. inkar	0.651	57	0.518	0.181
Meşrulaştırma	-0.084	57	0.934	-0.023
Birleşme yanılığısı	-0.255	57	0.800	-0.071
Analitik stil (CRT)	-0.664	57	0.510	-0.185
Sezgisel stil (CRT)	0.954	57	0.344	0.266

Note. Student's t-test.

Bilişsel Stil (Analitik/Sezgisel) grupları

Bilişsel yansıma testi sorularına verilen yanıtlara göre öne çıkan yanıtları ile gruplanan kişilerin bağımsız örneklem t testi analizi sonucunda, akılcı karar verme düzeyi açısından iki grup anlamlı farklılık göstermektedir. [$t(57) = -2.17, p = .034, d = -0.56$]. Sezgisel düşünme stilindeki kişilerin karar verme ölçeğinde akılcılık puanları daha yüksektir. Birleşme yanılıgısına duyarlılık açısından da analitik ve sezgisel kişiler arasında anlamlı fark görülmüştür. [$t(57) = -2.36, p = .022, d = -0.61$]. Sezgisel düşünme stilindeki kişilerin analitik kişilerden daha fazla birleşme yanılıgısı gösterdikleri görülmüştür.

Analitik ve sezgisel stil grupları arasında yaş faktörü de anlamlı şekilde farklılık göstermiştir. [$t(57) = 2.57, p = .013, d = 0.67$]. Yaş ilerledikçe analitik stilin daha fazla gözleendiği görülmüştür.

Tartışma ve Sonuç

İklim değışikliği, günümüzde küresel boyutta karşımızda duran en büyük sorunlardan biridir ve bu fenomenin nedenleri, etkileri ve çözüm yolları hakkında geniş çaplı araştırmalar yürütülmektedir. Ancak ilgili olabilecek tüm disiplinlerin bu konuda araştırmalara devam etmesi, çözüm yolları geliştirmesi kritik öneme sahiptir. Bu çalışmada, iklim değışikliği ile bağlantılı olarak iklim değışikliği inkarı ve negatif ayak izi yanılıgısının bilişsel süreçlerle ilişkileri ele alınmıştır. Bilişsel süreçler olarak analitik ve sezgisel bilişsel stil, karar verme süreçlerinde akılcı ve sezgisel karar verme, birleşme yanılıgısına duyarlılık ve çevreyle ilgili problemin çözüm süreçlerinde yeterince sorumluluk almamayı meşrulaştırma faktörleri kullanılmıştır. İklim değışikliğinde insan faktörünün etkisinin altında yatan süreçlerin başında günlük hayatta aldığımız kararlar, iklim değışikliği ve çevre ile ilişkili algısal süreçlerimiz ve kendimizi problemle ilgili olarak ne denli sorumlu ve eyleme geçmede hazır hissettiğimiz önem taşımaktadır. Tüm bu değışkenlerle bağlantılı ölçümler yapılmış ve ilişkileri incelenmiştir.

Uygulanan ölçekler ve problemlere verilen yanıtlarla elde edilen bulgular neticesinde öne çıkan anlamlı ilişkiler gözlenmiştir. Korelasyon analizi sonuçlarında yer alan, meşrulaştırma ölçeği puanları ile yaş faktörü arasındaki anlamlı ilişki bir anlamda çevrenin korunmasında bireysel sorumluluk alma konusunda kendini sorumlu hissetmenin yaşla artan bir durum olduğunu göstermiştir. Daha genç yaştaki katılımcıların bireysel sorumluluk almakta ya da çözüme yönelik eylemler konusunda imkân bulmakta zorlandıkları görülmüştür. Sezgisel düşünme ile çevresel sorumluluktan kaçınmanın arasındaki anlamlı ilişki de önemli bir bulgudur. Bu bulgu literatürdeki, analitik bilişsel tarzın iklim değışikliğine ilişkin kamuoyu görüşünün

belirleyici bir bileşeni olduğu düşüncesini desteklemektedir. Daha sezgisel olan kişilerin, daha analitik olan kişilere kıyasla bilimsel kanıtlara ve fikir birliğine rağmen şüpheciliği desteklemeleri görüşüyle ilişkili düşünülebilir (Tremoliere ve Djeriouat, 2021). Yüksek meşrulaştırma puanı ve iklim değişikliğini inkar düzeyinin birlikte artış göstermiş olması da tutarlı ve önemli bir başka bulgudur. İklim değişikliğini reddetme yönünde fikir sahibi kişiler, dolayısıyla çözüm yönünde de kendilerini sorumlu hissetmiyor görünmektedirler.

Akılcı karar verme ile analitik bilişsel stil arasında gözlenen negatif korelasyon bulgusu kişilerin karar vermede dikkate aldıkları yaklaşım ile uygulamadaki düşünme stilleri arasında farklılıklar olabileceğini göstermektedir. Yaş ve analitik stil arasında da anlamlı bir ilişki yani yaş ilerledikçe analitik stilin daha fazla gözlemlendiği görülmüştür. Bu bulgu, kendi başına, bilişsel yansıtmanın yaşla birlikte geliştiğini göstererek bilişsel yansıtma çalışmasına katkıda bulunmaktadır. Birleşme yanılığsı ile negatif ayak izi yanılığsı ya da diğer değişkenler arasında anlamlı ilişkiler görülmemiştir. Ancak anlamlı bulunan tek ilişki sezgisel düşünme ile gözlenmiştir. Sezgisel stildeki kişilerin daha fazla birleşme yanılığsı ortaya koydukları görülmüştür. Epstein'in (1990) bilişsel-deneyimsel benlik teorisinin (CEST) öngörüsü açısından, deneyimsel-sezgisel bilişsel stile sahip kişiler, analitik-rasyonel bilişsel stile sahip diğer kişilere göre birleşme yanılığsında (birlikte gerçekleştirilecek iki olay, iki olaydan en az birinden daha olası olarak görülür) hata yapmaya daha meyillidir. Çalışmamızdaki bulgumuz bu görüşle tutarlıdır.

Negatif ayak izi görevinde sunulan üç koşul için verilen yanıt ortalamaları katılımcıların karbon ayak izi ve çevresel etki ilişkisini anladığını ve içerikteki ürün arttıkça çevreye vereceği etkinin de artacağını değerlendirebildiklerini göstermektedir. Ancak genel ortalama dışında, örneklem içinde, tek bir ürünün, yanına yeşil etiketli bir başka ürün eklendiği koşuldan daha fazla çevresel etki yaratabileceği yanılığsına yani negatif ayak izi yanılığsına sahip kişiler gözlenmiştir. Burger ile birlikte yeşil ürün koşulunun, sadece burger koşulundan daha az karbon izi ortaya koyacağını değerlendirenler gözlenmiştir. Negatif ayak izi yanılığsına sahip kişiler üzerinden yapılan karşılaştırma analizlerinde anlamlı etkilere rastlanmamıştır. Literatürde bilişsel stil ve iklim değişikliği konusunu inceleyen yakın zamanlı çalışmalarında Tremoliere ve Djeriouat (2021), bilişsel yeteneklerine (sayısal) veya fen okuryazarlıklarına bakılmaksızın, daha analitik kişilerin daha sezgisel kişilere göre iklim değişikliği konusunda daha az şüpheci olduklarını gözlemlemişlerdir. Ayrıca iklim değişikliği hakkında bilgi sahibi olmanın analitik bilişsel stil ile birlikte iklim değişikliğinin bağımsız bir negatif yordayıcısı olduğunu da gözlemlemişlerdir. Tüm bu bulgular ve

çalışmamızda gözlediğimiz sonuçlar, iklim değişikliği probleminin insani yönünün çözümüne yönelik olarak oluşturulacak politik ve idari stratejilerde fikir verebilecek sonuçlardır. Örneğin gençlerin ileri yaştaki kişilere göre meşrulaştırma puanlarının yüksek olması, iklim değişikliğinin çözümünde daha fazla iş düşecek olan yeni nesil ile ilgili farklı politikalar ve eğitimler gerektiğine işaret etmektedir. Negatif ayak izi yanılması basit görevlerde dahi gözlenebiliyor olması insanların kendi çevresel etkileri konusunda daha fazla bilinçlendirilmeleri gerektiğini göstermektedir. Bu çalışmanın bilişsel süreçleri farklı yönleri ile ölçen ya da farklı görevler kullanan çalışmalarla iklim değişikliği ve bilişsel psikoloji ilişkisini ortaya koyacak yeni çalışmalara fikir vereceği düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Epstein, S. (1990). "Cognitive-experiential self-theory," in *Handbook of Personality: Theory and Research*, ed. L. Pervin (New York, NY: Guilford Press), 165–192.
- Frederick, S. (2005). Cognitive reflection and decision making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25–42. <https://doi.org/10.1257/089533005775196732>.
- Gorissen, K., & Weijters, B. (2016). The negative footprint illusion: Perceptual bias in sustainable food consumption. *Journal of Environmental Psychology*, 45, 50–65. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2015.11.009>.
- Holmgren, M., Kabanshi, A., Marsh, J. E., & Sörqvist, P. (2018). When A+B < A: Cognitive bias in experts' judgment of environmental impact. *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00823>.
- Hope, A. L. B., Jones, C. R., Webb, T. L., Watson, M. T., & Kaklamanou, D. (2018). The role of compensatory beliefs in rationalizing environmentally detrimental behaviors. *Environment and Behavior*, 50(4). <https://doi.org/10.1177/0013916517706730>.
- Hunt, R. G., Krzystofiak, F. J., Meindl, J. R. ve Yousry, A. M. (1989). Cognitive style and decision making. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 44, 436–453.
- Lorenzoni, I., Nicholson-Cole, S., Whitmarsh, L., (2007). Barriers perceived to engaging with climate change among the UK public and their policy implications. *Glob. Environ. Chang.* 17 (3–4), 445–459.
- Miller, D. C. ve Byrnes, J. P. (2001). Adolescents' decision making in social situations. A self-regulation perspective. *Applied Developmental Psychology*, 22, 237–256.
- Nickerson, R. S. (1998). Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises. *Review of General Psychology*, 2(2), 175–220. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.2.175>
- Sörqvist, P., Colding, J., & Marsh, J. E. (2020). Psychological obstacles to the efficacy of environmental footprint tools. *In Environmental Research Letters*, 15 (9). <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab9968>.
- Sörqvist, P., & Langeborg, L. (2019). Why people harm the environment although they try to treat it well: An evolutionary-cognitive perspective on climate compensation. *Frontiers in Psychology*, 10(MAR). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00348>.
- Stanovich, K. E., & West, R. F. (2000). Individual differences in reasoning: Implications for the rationality debate? *Behavioral and Brain Sciences*, 23(5), 645–665. <https://doi.org/10.1017/s0140525x00003435>.

- Stanovich, K. E., & West, R. F. (2008). On the relative independence of thinking biases and cognitive ability. *Journal of Personality and Social Psychology*, *94*(4), 672–695. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.94.4.672>.
- Stern, N. H. (2007). *The economics of climate change: the Stern review*. Cambridge University press.
- Toplak, M.E., West, R.F. & Stanovich, K.E. The Cognitive Reflection Test as a predictor of performance on heuristics-and-biases tasks. *Mem Cogn* *39*, 1275–1289 (2011). <https://doi.org/10.3758/s13421-011-0104-1>.
- Tremoliere, B., Djeriouat, H., (2021). Exploring the roles of analytic cognitive style, climate science literacy, illusion of knowledge, and political orientation in climate change skepticism. *J. Environ. Psychol.* *74*, 101561 <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2021.101561>.
- Witkin, H. A., & Moore, C. A. (1976). Cognitive style: A review and a critique. *Journal of Personality and Social Psychology*, *34*(6), 1093-1106.

Parti İçi Muhalefet Agonistik Demokrasi Örneği Midir?

Muazzez Özdemir¹

Özet

Agonistik demokrasi, liberal demokrasinin krizine bir çözüm önerisi olarak Chantal Mouffe ve Ernesto Laclau tarafından kavramlaştırılmıştır. Agonistik demokrasi, antagonizma ve hegemonya olmak üzere iki temel kavram üzerine odaklanmaktadır. Agonistik demokrasi antagonizmaların agonizmaya dönüştürülmesini ifade eder. Ehlileştirilmiş antagonizmayı, çatışmalı konsensüsü, farklılıkları tanımayı ve kabullenmeyi, siyasi alanda çoğulcu demokrasiyi savunmaktadır. Çalışmada, parti içi muhalefet agonistik demokrasi örneği midir? sorusuna yanıt aranmaktadır. Parti içi muhalefet agonistik demokrasi ile bağdaşmakta fakat uygulamada farklılıklar olması açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Çalışmanın yöntemi literatür taraması, sosyal medya analizi, gazete ve demeçler derlemesi, parti tüzüğü incelemesi üzerine oluşturulmuştur. Çalışma konusunun daha önce çalışılmamış olmasından dolayı ulusal yazına katkı sağlaması beklenmektedir.

1. Giriş

Agonistik demokrasi, liberal demokrasinin krizine bir çözüm önerisi olarak Chantal Mouffe ve Ernesto Laclau tarafından kavramlaştırılmıştır. Antagonizma ve hegemonya kavramları agonistik demokrasinin temel kavramlarını oluşturmaktadır. Mouffe, agonistik demokrasi modelini oluştururken toplum içinde var olan antagonizmalardan yola çıkmıştır (Mouffe, 2015: 16). Antagonizma; “düşmanlık, karşıtlık” gibi kavramlar ile ifade edilebilir. Antagonizma taraflar arasındaki şiddetli çatışmayı ifade ederken, agonistik demokrasi ise çatışmaların şiddete dönüşmediği, farklılıkların kabul edildiği, çatışma ortamının oluşturulduğu ve sürdürüldüğü, çoğulcu bir demokrasi anlayışını savunmaktadır. Agonistik

1 Öğr. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Alaçam Meslek Yüksekokulu, Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, muazzez.erken@omu.edu.tr, Orcid ID:0000-0003-4247-045X.

demokrasi antagonizmaların agonizmaya dönüştürülmesini ifade eder. Ehlileştirilmiş antagonizmayı, çatışmalı konsensüsü, farklılıkları tanımayı ve kabullenmeyi, siyasi alanda çoğulcu demokrasiyi savunmaktadır.

Bu çalışma, agonistik demokrasi kavramını ve agonistik demokrasinin parti içi muhalefet ile ilgisini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, parti içi muhalefet agonistik demokrasi örneği midir? sorusuna yanıt aranmaktadır. Parti içi muhalefet agonistik demokrasi ile bağdaşmakta fakat uygulamada farklılıklar olması açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Çalışmanın temel savı, Türkiye’de parti içi muhalefetin agonistik demokrasi örneği olarak ifade edilemeyeceğidir.

Çalışmanın yöntemi literatür taraması, sosyal medya analizi, gazete ve demeçlerin derlemesi, parti tüzüğü incelemesi üzerine oluşturulmuştur. Çalışma konusunun daha önce çalışılmamış olmasından dolayı ulusal yazına katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır: Çalışmada öncelikle agonistik demokrasinin kavramsal olarak analizi yapılmıştır. Agonistik demokrasinin temel kavramları, önermesi, amacı, kimler tarafından kavramsallaştırıldığı ve eleştirileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise parti içi muhalefet açıklanırken partiler ve parti yönetimi uygulamalarından faydalanılmıştır. Partilerin sıralamasında alfabetik sıralama tercih edilmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), Halkların Demokratik Partisi (HDP), İyi Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ele alınmıştır. Söz konusu partilerin içinde yer alan aynı görüşe sahip olmayan kişilerden hareket edilerek parti uygulamaları ifade edilmeye çalışılmıştır.

2. Agonistik Demokrasi

Agonistik demokrasi kavram olarak Chantal Mouffe ve Ernesto Laclau tarafından oluşturulmuştur. İkisine göre, toplumsal özgül olma durumu iki taraflı etkileşim ile birlikte birbirlerini kendi hegemonya alanlarına ekleme çabası göstermektedirler (Laclau ve Mouffe, 2017: 214-215). Mouffe ve Laclau tarafından ortaya atılan agonistik demokrasinin temelleri 1985 tarihinde basılan “*Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*” adlı eserde ortaya konulmuştur. Adı geçen eserde özgürlükçü, gerçekçi ve çoğulcu bir demokrasi teorisi oluşturabilmek adına hegemonya kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır (Laclau ve Mouffe, 2017: 29-149). Agonistik demokrasinin temel kavramları, antagonizma ve hegemonyadır (Laclau ve Mouffe, 2017: 216-229).

Mouffe ve Laclau’nun hegemonya kavramı, toplumun henüz tamamlanmamış olan karakterini vurgulamaktadır. Bu yönü ile toplumsal

özgül olma durumu iki taraflı etkileşim ile birlikte birbirlerini kendi hegemonya alanlarına eklemeye çabası içindedirler. Bu bir hegemonik çaba olarak adlandırılır. Bu çabada hegemonik güç ve hegemonize edilen unsur aynı düzleme gelecektir. Bu düzlem sabitleştiren bir düğüm noktası olarak ifade edilmektedir (Laclau ve Mouffe, 2017: 214-215). Bu eklemeler sonucunda hegemonik güç ayrı, farklı ya da değişmeden kalamayacaktır (Laclau ve Mouffe, 2017: 258).

Antagonistik yapı ve antagonistik boyut her zaman vardır. Mouffe tarafından önerilen agonistik model de toplumun yapısını inşa eden hegemonik eklemeler koşullu bir yapıdadır. Bu yapılar agonistik model içinde parçalara bölünerek değişebilir bir yapıya sahiptir (Mouffe, 2017: 35). Mouffe, *“her kurulu düzen siyasidir ve siyasi her düzende bir iktidar ilişkisi vardır. İktidar ilişkisi olan her ortamın doğasında da hegemonik bir yapılanma vardır ve bu durum bir konfigürasyondur. Bundan dolayı da dönüştürülebilmesi mümkündür”* ifadeleri ile durumu özetlemektedir (Mouffe, 2017: 151-152).

Mouffe, agonistik demokrasi modelini oluştururken toplum içinde var olan antagonizmalardan yola çıkmıştır (Mouffe, 2015: 16). Antagonizma, kavram olarak ilk defa Antik Yunan kaynaklarında “antagonistes” şeklinde kullanılmıştır (oxforddictionaries, 2022). “Birine karşı yarışmak” anlamına gelen antagonizma kavramı, Fransızca olan “antagonisme” sözcüğünden dilimize geçmiştir. Türkçede; “zıtlık, tezat ve karşıtlık” olarak kullanılmaktadır (TDK, 2022).

Agonistik demokrasi modelinin çıkışını oluşturan antagonizma kavramı “zıtlık, tezatlık, düşmanlık ve rekabet” gibi anlamlar içerir. Antagonizma kavramı toplumun sınırları olduğunu ya da toplumun imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Buna ilaveten antagonizma kavramı karşıt unsurları kabul etmeyen ve dışlayan bir kimlik oluşumuna işaret eder, böylece antagonizma kavramı toplumun bütünleşmesinden ziyade bölünmesine sebebiyet vermektedir (Laclau ve Mouffe, 2017: 253). Antagonizmalar çatışmalı alanları ifade ederler. Mouffe, agonistik demokrasi teorisinde çatışmayı ehliştirmeyi ve demokratik radikalleşmeyi amaçlamaktadır. Mouffe bu noktada sivil toplum hareketlerinin; siyasi partilerle, devletle ve farklı olan kesimlerle birlikte hareket etmesi gerektiğini ve örgütlenilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır (Mouffe, 2015: 155-156). Mouffe, antagonizma kavramını düşmanlar arasında oluşan şiddet içeren bir çatışma olarak tanımlamaktadır (Mouffe, 2015: 27-28). Mouffe’ un düşman kavramı bizden olmayanlar olarak ifade edilmektedir.

Mouffe, antagonizma yapılarının göz ardı edilerek gerçekçi bir konsensüs oluşturulabileceği amacını demokrasiye bir tehdit olarak adlandırmaktadır

(Mouffe, 2002: 33). Mouffe'a göre bazı konularda uzlaşma gereklidir. Agonistik demokrasi modelinde, meşruiyet konusunda ve etik politik noktasında uzlaşma gereklidir. Fakat muhalefetin öncelik ettiği "çatışmalı konsensüs" modelini önermektedir (Mouffe, 2015: 25-29). Antagonizmada yer alan ilişki dost düşman ilişkisi olarak adlandırılmamalıdır. Dost düşman ilişkisinden ziyade biz ve onlar kavramlarının varlığına odaklanılmalıdır. Bu yapıda iki taraflı bir kabullenme ve muhaliflik mevcuttur. Çatışmalı konsensüsün önemli olduğunu, farklılıkların yorumlamada bile oluşabileceğini ifade etmektedir (Mouffe, 2015: 158). Mouffe'a göre siyasetin tek bir amacı yoktur. Tek bir modelle konsensüse varılamaz. Bu durum muhalefeti ortadan kaldırır. Muhalefet ortadan kalkarsa beraberinde şiddet içeren antagonizmalar oluşacaktır (Mouffe, 2015: 40). Bu yüzden agonistik demokrasi antagonizmaların ehlileştirilmesi noktasında önemli bir alternatiftir.

Antagonizmalar, hegemonik yapıların ortaya çıkmasını sağlayan, onlara imkân veren kurucu unsurlardır (Laclau ve Mouffe, 2017: 229). Kitle iletişim araçları ve modernleşme ile birlikte yeni antagonizmalar oluşmuştur. Yeni toplumsal hareketler olarak adlandırılan ekolojik hareketler, otoriter rejim karşıtı hareketler, ırkçılık karşıtı hareketler ve feminist hareketler, yeni antagonizmalara örnek gösterilebilir (Laclau ve Mouffe, 2017: 245-249). Yeni antagonizmaların oluşumunda Z kuşağı olarak adlandırılan gençlerin rolü önemlidir (Laclau ve Mouffe, 2017: 252).

Agonistik demokrasi, toplum içinde yer alan farklı kesimlerin güç odaklarını oluşturan çeşitli bireylerin ve grupların katılımının geniş tutulmasını gerektirir (Wingenbach, 2011: 105). Konu ile ilgili olarak Disalvo; agonistik demokrasi isteyenlerin, toplumda tartışma yapılabilecek alanları oluşturmalarının gerekli olduğunu ifade etmektedir (Disalvo, 2010). Toplumda tartışma yapılan bu alanlar, farklı kesimlerin birlikte yaşamasını olanaklı kılmakta ve "agonistik kamusal alanlar" olarak adlandırılmaktadır (Keyman, 1999: 152).

Mouffe'a göre, demokratik siyaset dışlanma olmayan uzlaşma demek değildir. Hayatın her alanında olduğu gibi siyasette de biz ve onlar ayrımı vardır. Biz ve onlar ayrımı kabul edilmeli ve bu ayrımın çoğulculuğa uygun bir şekilde yapılması sağlanmalıdır. Siyasi kimliğin temelinde farklılığın olması gerektiği bilinmeli ve bizi biz olmaya yönlendirenin öteki kavramı olduğunun farkında olunması şarttır. Bir toplumun içinde antagonizmaların varlığı baştan kabul edilmelidir (Mouffe, 2015: 24-25).

Demokraside önemli olan çoğunluk ya da azınlık yönetimi değil farklılıktır. Çatışmalı bir alan oluşturmak ve bu alanın devamını sağlamak

agonistik demokrasi açısından önemlidir. Dost düşman yerine biz ve onlar kavramı yaygınlaştırılmalı, düşman olarak değil rakip anlayışı ile hareket edilmeli, devlette buna müsaade etmelidir. Agonistik demokrasi modelinde Mouffe' un amacı, antagonizmaları yok edip ortadan kaldırmak değil antagonizmaları ehliştirmektir (Mouffe, 2017: 154). Mouffe tarafından önemli görülen bir diğer nokta, siyasete duygu ve tutkuların katılmasının gerekli olmasıdır (Mouffe, 2015: 26). Mouffe tarafından kavramsallaştırılan agonistik demokrasi modelinde önemli olan tek seslilik değil farklı söylemlere siyasi alan içinde yer vermektir (Mouffe, 2002: 44).

Agonistik demokrasi modeli, toplumsal eşitsizlikler temel alınarak oluşturulan yeni aktörlerin siyasi alandaki mücadelelerini konu edinmektedir. Siyasetin devamı için çoğulculuk gerekli görülmektedir. Çoğulculuğun sağlanması için ise antagonizmaların yerini, "ehliştirilmiş çatışma" olarak adlandırılan agonistik demokrasi modeline bırakması önerisinde bulunmaktadır (Simons, 2005: 153). Agonistik demokrasi modelinin temel unsurları, "farklılığın ve eşitsizliğin farkına varmak, söylem vasıtasıyla farklılıklara dayanan özne konumlarının oluşturulması, biz ve onlar ayrımının yapılması, özne konumları arasında gerçekleştirilen eklemleme pratikleri ve hegemonya mücadeleleri" olarak ifade edilmektedir (Mouffe, 2005: 227; Laclau ve Mouffe, 2010: 169).

Agonistik demokrasi, müzakereci demokrasi modeline karşıt olmakla beraber; çekişmeyi, demokratik tartışmayı ve karşıt görüşleri ön planda tutmaktadır (Lowndes ve Paxton, 2018: 690; Mouffe, 1999: 745). Agonistik demokrasi modeli, çoğulcu ve farklı bakış açılarına olanak sunar. Mouffe tarafından oluşturulan agonistik demokrasi modelinde farklı ve karşıt siyasi görüşler birbirini tanımakta ve her iki tarafta birlikte var olmaktadır (Martin, 2013; Ploger, 2004). Burada anlatılmak istenen şey aslında politik çoğulculuktur. Politik çoğulculuk ise iki taraflı anlayış ve karşıdaki kişinin düşüncesini tanıma ile mümkün olmaktadır.

Agonistik demokrasi modelinde karşıt görüşlerin meşruluğu vurgulanmaktadır. Agonistik demokrasi modelinin özünde demokratik çekişmeye dayanan yapıcı bir söylem yer almaktadır (McClymont, 2011: 245). Lowndes ve Paxton, agonistik demokrasiyi "contestation (çekişme)", "contingency (olumsallık)" ve "interdependence (karşılıklı bağlılık)" olarak üç ön koşula bağlamaktadır (Lowndes ve Paxton, 2018: 695). Contestation (çekişme), ön koşulu yapıcı söylem ve inovasyonu beraberinde getirir. Çekişme olmayan toplumlarda katılım azalır, siyasal ilgisizlik artar. Çekişme sadece siyasal kimlik oluşumunda önemli değil, aynı zamanda kişisel kimlik (identity) oluşumunda da önem arz etmektedir. Agonistik düşünceye sahip

olanlar her şeyi tartışmaya açtıkları için onlara göre evrensellik, tarafsızlık ve gerçeklik yoktur. Contingency (olumsallık) anlayışının temelinde demokratik dışlanmayı aşmak ve çoğulculuğu oluşturmak mevcuttur. Olumsuzluk anlayışı tartışma, denetleme ve eleştiriye zemin oluşturmaktadır (Lowndes ve Paxton, 2018: 695). İnterdependence (karşılıklı bağıllık), kişilerin benliği ve kimliğinin oluşumunda karşılığın ve karşılıklı ilişkilerin olduğu fikrini ifade etmektedir (McAuliffe ve Rogers, 2019: 310). Bu bağlamda agonistler için kimlik, karşılıklı bağıllık üzerine kurulmuştur. Her demokraside vatandaşlar birbirlerine bağlıdır. Bu bağıllık içinde egemenliği denetleme ve egemen güç oluşturma için karşılıklı bağıllık esastır (Lowndes ve Paxton, 2018: 695).

Lowndes ve Paxton, politik katılımı desteklemek için “mükemmeliyetçi agonizm, çekişmeli agonizm ve kapsayıcı agonizm” olmak üzere üç yaklaşım öne sürer. Bu yaklaşımların temelinde vatandaşın fikirlerini beyan etmesi ve fikirlerini harekete taşıması amaçlanmaktadır (Lowndes ve Paxton, 2018: 696). Mükemmeliyetçi agonizm (perfectionalist agonism), farklı görüşlere sahip olan vatandaşların arasında sıralama yapmayı ifade eder. Mükemmeliyetçi agonizm yaklaşımında, vatandaşları birleştiren; vatandaşların paylaştığı değerlerin ortaklığı değil, süreçte müşterek olarak birlikte yer almak ve sürece dâhil olmaktır (Owen, 1995). Çekişmeli agonizm (adversarial agonism), çoğulcu değerler arasında karar vermeyi ifade etmektedir. Bu yaklaşımda, vatandaşların rahatça çekişmelerini gerçekleştireceği demokratik alanların olması gereklidir. Çekişmeli agonizm kurumlarında karşıt görüşlerin meşruluğu esastır. Bu yüzden çekişmeli alanların teşvik edilmesi önem arz etmektedir. Bu alanlar referandum ve vatandaş meclisleri aracılığı ile oluşturulabilir. Çekişmeli agonizmde evrensellik ve doğruluk iddiası yoktur, karşılığın ön planda olduğu çoğul siyasi kimliklerin oluşumu ve yakınlaşmasını iddia eder (Martin, 2013; McAuliffe ve Rogers, 2019: 317). Kapsayıcı agonizm (inclusive agonism), farklı görüşe sahip olan vatandaşlara görüşlerini ifade edebilmeleri için bir alan oluşturmayı, farklı görüşlerin demokratik siyasete katılmasını amaçlamaktadır (Lowndes ve Paxton, 2018: 696).

Agonistik demokrasinin amacı, antagonizmaları yok etmek değil, antagonizmaları agonizmaya dönüştürmek ya da ehlileştirmiş antagonizmayı oluşturmaktır (Mouffe, 2000: 15). Agonistik demokrasi modelinde öngörülen şey, düşmanların aralarında olan bir çatışma ortamı oluşturmak değil, rakipler arasında çekişmeli bir mücadele oluşturmaktır (Mouffe, 2002: 119). Demokraside var olan biz ve onlar karşıtlığını ortadan kaldırmayı amaçlamaz, biz ve onlar ayrımının tesis edilme şekline odaklanır ve duyguların demokrasi içinde olması gerektiğini savunur (Mouffe, 2015: 27-29).

Agonistik demokrasinin esas düşüncesi, otoriter olan yönetim şekillerinin reddetmiş olduğu “çatışmaları” kabul edilebilir kılmaktır (Mouffe, 2000: 16). Mouffe’a göre agonistik demokrasilerde antagonizmalara politik bir yer oluşturmak önemlidir (Mouffe, 2002: 117).

Agonistik demokrasi modelinin temel eleştirisi, liberal ve müzakereci demokrasiye yöneliktir. Uzlaşmaya dayalı bir sistemin her zaman mümkün olamayacağını savunmaktadır (Crowder, 2006: 3). Temsili demokrasiyi ahlaki açıdan eleştiren müzakereci demokrasiyi eleştirmekte ve ahlaki çıkar ve iktidar maskesi olarak ifade etmektedir. Agonistik demokrasiye göre ahlak tehlikelidir ve antagonizmaya dönüşebilir. Agonistik demokrasi temelde antagonizmayı ve çoğulculuğu vurgulamaktadır.

Agonistik demokrasinin temel önermesi, çatışma ortamının siyaset içinde temel öge olması ve çatışmanın devamlılık arz etmesi gerektiridir. Agonistik demokrasi de çatışma kaçınılmazdır ve her zaman uzlaşma mümkün değildir. Çoğulcu bir demokrasinin olması gerektiğini savunmaktadır. Kamusal alan içinde tek bir konsensüse ulaşmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir (Mouffe, 1999: 756).

Agonistik demokrasinin iktidarı ortadan kaldırmak ya da yok etmek gibi bir hedefi yoktur. Hedefi, çok sayıda demokratik sesin iktidar arenasına girecek kadar güçlenmesini sağlamaktır. Yani iktidarda çok sesliliği savunmaktadır. Agonistik demokrasi anlayışına göre, demokrasi tam olarak hiçbir zaman kurulamaz. Agonistik demokrasi için çatışma oluşturmak ve çatışmalara bir alan açmak daha önemlidir. Mouffe toplumun her kesiminde var olan biz ve onlar ayrımını kabul etmektedir. Fakat biz ve onlar ayrımının kesinlikle şiddet içermeyen bir şekilde oluşması gerektiğini işaret etmektedir (Mouffe, 2013: 19). Bir sonraki bölümde, Türkiye’deki ana siyasal partilerin agonistik demokrasiyi ne kadar benimsedikleri parti içi muhalefet üzerindeki pratikleri aracılığıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

3. Parti İçi Muhalefet

Parti içi muhalefet bölümünde partiler ele alınmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), Halkların Demokratik Partisi (HDP), İyi Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ele alınmıştır. Adı geçen partilerde muhalif olanlar, partiden ihraç edilenler, görevden alınanlar, susturulanlar ya da istifaya zorlananlar ele alınmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi içinde istemeyerek de olsa istifasını açıklayan ve bir dönem Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olan Ahmet Davutoğlu ele alınmıştır. HDP’de ise iki isim ön plana çıkmış, Mehmet Ali Aslan ve Ayhan Bilgen ele alınmıştır. MHP yönetiminde muhalif kesim olarak adlandırılan genel başkan seçimi yapmak ve genel başkan

değiştirmek isteyen grup içinde yer alan Meral Akşener, Ümit Özdağ, Nuri Okutan, İsmail Ok ve Yusuf Halaçoğlu gibi isimler MHP'den ihraç edilmiştir. MHP'den ihraç edilen isimler, Meral Akşener ve Koray Aydın önderliğinde İyi Parti'yi kurmuş ve İyi Parti'nin kurucu üyeleri olmuşlardır. İyi Parti içinde yer alan ve son zamanda görev değişikliği yapılan Koray Aydın ve Yavuz Ağırlioğlu'na da yer verilmiştir.

3.1. Ahmet Davutoğlu (AKP)

Davutoğlu, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin bir dönem genel başkanı ve Türkiye Cumhuriyeti başbakanı olarak görev yaptı. Davutoğlu, "partinin genel ilke ve esaslarına aykırı davrandığı ve basında partiyi inciten açıklamalar yapması" sebebiyle AK Parti Merkez Yürütme Kurulu tarafından partiden kesin ihraç talebiyle disipline gönderildi. Ahmet Davutoğlu ile birlikte Davutoğlu'nun kadrosunda yer alan 3 vekilde² ihraç talebi ile disiplin kuruluna gönderildi (Euronews, 2019).

Davutoğlu, Ak Parti yönetiminin önceliklerinin, söylemlerinin ve politikalarının değiştiğini iddia ederek, ihraç kararı çıkmadan istifa etmeye karar verdi ve 13 Eylül 2019 tarihinde ofisinde düzenlemiş olduğu basın toplantısında istifasını kamuoyuna beyan etti. Davutoğlu ile birlikte ihraç talebi ile disiplin kurula sevk edilen 3 vekilde partiden istifa ettiğini açıkladı. Bunlara ilaveten Nedim Yamalı, Selim Temurci ve Feramuz Üstün de Adalet ve Kalkınma Partisi'nden istifa ettiğini açıkladı (AA, 2019).

Davutoğlu, 18 yıl boyunca Ak Parti'de yer aldığını, Ak Parti'nin artık dar bir kadro tarafından yönetildiğini belirterek istifasını açıkladı. Davutoğlu, partinin kendi adına yapmış olduğu işlemlerin hukuki olmadığını ve bir senaryodan ibaret olduğunu ifade etti. Kendisinin AKP ile birlikte iki kere seçim savaşı verdiğini, en yüksek oy oranı ile genel başkan olduğunu ve AKP'nin vefalı kitesinin kendi seçtiği genel başkanının ihraç edilmesini görmesine izin vermemek adına yıllarını verdiği partiden istifa ettiğini duyurdu (BBC, 2020).

Davutoğlu, AKP'den ayrıldıktan sonra siyasi bir oluşum içine girdi. 12 Aralık 2019 tarihinde Gelecek Partisi Ahmet Davutoğlu önderliğinde kuruldu. 19 Aralık 2019 tarihinde 132 kurucu üye tarafından gerçekleştirilen kurucular kurulu toplantısında oyların hepsini alarak Davutoğlu, Gelecek Partisi'nin Kurucu Genel Başkanı seçildi (Gelecek Partisi, 2022). Davutoğlu, Gelecek Partisi Genel Başkanı olarak siyasi hayatına devam etmektedir.

2 Ayhan Sefer Üstün, Selçuk Özdağ ve Abdullah Başçı.

3.2. Mehmet Ali Aslan (HDP)

Mehmet Ali Aslan, HDP’de önce Mardin Milletvekili sonrasında ise Batman Milletvekili olarak görev yapmıştır. 25 Kasım 2019 tarihinde otel odasında bir basın toplantısı gerçekleştirmiş ve partiden istifa ettiğini kamuoyuna duyurmuştur. HDP yönetiminin bir süredir ayrımlaştırıcı ve ötekileştirici bir politika izlediğini ve kendisinin “nasıl olsa bir gün düzelir” diyerek karşıladığını fakat düzelmediğini hatta ileri giderek parti örgütlenmesinden sorumlu olan genel başkan yardımcısının şahsına ve halkına yapmış olduğu hakaretvari söylemlerin ve ötekileştirici tutumların ileri seviyede olmasından dolayı partiden ayrıldığını ifade etmiştir. Ayrıca HDP’nin 2017 yılından itibaren ilkelerinden saptığını ve şahsının ötekileştirilip yalnız bırakıldığını, adına yapılan itibarsızlaştırma kampanyalarının parti yönetimi tarafından sessizlikle karşılanması kendisini rahatsız etmiş ve partiden ayrılma noktasına getirmiştir. Parti içinde yer alan kişilerin ya da grupların bu şekilde davranmalarının parti içinde hoş görülüyor olması kendi perspektifinden kabul edilemez olduğunu sözlerine eklemiştir. Partinin iç entrikalardan dolayı yıprandığını, halkın desteğini kaybettiğini hatta 37 belediyenin bu durumlardan dolayı yerel seçimlerde kaybedildiğini iddia etmiştir. “HDP’nin kendi temeline, örnek aldığı halkın değerleri ve gelenekleri ile arasını açarak, sermayesini büyük ölçüde tüketmiştir. Halkının rotasını izlemeyi bırakmış bazı marjinal grupların rotasını izlemeye başlamıştır” diye ekleyerek parti içerisindeki görev ve sorumluluklarından ayrıldığını beyan etmiştir (Bişkin, 2019).

HDP Tunceli milletvekili ve aynı zamanda partinin örgütlenmesinden sorumlu eş genel başkan yardımcısı olan Alican Önlü’nün sosyal medya üzerinden şahsına “HDP ve Demirtaş hakkında bir daha konuşmaması gerektiğini, ağzına yakışmadığını ve hem partiyi hem de Demirtaş’ı kirlettiğini, partinin dışında olmasının en hayırlısı olacağını” ima eden mesajlar attığını ifade eden Aslan, (Habertürk, 2019) şahsına yönelik bu durumlardan çok rahatsız olduğunu fakat parti yönetiminin onu yalnız bıraktığını ifade etmiştir.

Mehmet Ali Aslan, istifasını açıklarken HDP Genel Merkezi yönetimini eleştirmiştir. Aslan, ilke ve esaslarından uzaklaşan, çizgisini yitiren ve hizipçi kesimlerin görüş alanına giren partinin hali hazırdaki yönetimiyle birlikte düzgün yol almanın mümkün olmadığını, HDP’nin kendi temeline sahip çıkmadığını, örnek aldığı halkla arasını açtığını ve bundan dolayı da kredilerini büyük oranda tükettiğini ifade etmiştir. Halkın rotasının değil artık belirli bir kesimin rotasının belirleyici olduğunun da altını çizmiştir. Bu durumlardan ötürü parti içindeki bütün görevlerinden ayrıldığını beyan etmiştir (t24, 2019).

Aslan'ın partiden istifa etmesi üzerine partinin örgütlenmesinden sorumlu eş genel başkan yardımcısı olan Alican Önlü, "Aslan'ın son zamanlarda parti yönetiminin aldığı tüm kararlara aykırı hareket ettiğini, kesin ihraç talebiyle disiplin kuruluna gönderildiği günün ertesi günü istifa ettiğini" açıkladı (Bişkin, 2019).

HDP'den 25 Kasım 2019 tarihinde istifa eden eski Batman Milletvekili Mehmet Ali Aslan'ın Davutoğlu'nun kuracağı Gelecek Partisi'nde kurucular kurulu arasında geçtiği kulislere uzun süre konuşuldu fakat Mehmet Ali Aslan Gelecek Partisi'ne dâhil olmadı.

3.3. Ayhan Bilgen (HDP)

HDP'nin iki dönem Kars Milletvekilliği, parti yöneticiliği ve Kars Belediye Başkanlığı yapmıştır. Kars Belediye Başkanı olarak görev yaptığı dönemde "Kobani olaylarından" dolayı tutuklanmış, 9 ay cezaevinde tutuklu kalmış ve yerine kayyum atanmıştır. Kayyum atanmaması için çok direnmiş ama fikirleri uygulama alanı bulamamıştır. Tutukluluk sürecinde iken partisini ciddi şekilde eleştirmeye başlayan Bilgen, durumu yazdığı kitaplarına da yansıtmıştır. HDP'yi "tersine Türkiyelileşmekle" eleştirmiş ve 12 Aralık 2021 tarihinde HDP'den istifa etmiştir. Bilgen partiden istifa ettiğini sosyal medyadan yayınladığı bir mektupla duyurmuştur. Bilgen istifa mektubunda, "toplumsal endişeler ile 2007'de "bin umut" adaylığı ile tohumu atılan siyasi hayatını toplumsal endişeler ile sonlandırdığını ifade etmiştir. Parti yönetimine daha önce toplumsal eşitlik, eşitlik, özgürlük ve barış yanlısı olduğunu ve bu mücadeleleri alternatif alanlarda yürütmek istediğini belirtmiştir. Parti içinde her zaman ilke ve etik değerlere uyduğunu ayrılırken de bunları gözeteceğini ifade etmiş ve sözlerine partiden istifa ettiğini" ekleyerek mektubu sonlandırmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 2021).

HDP'den ayrılan Bilgen, "Türkiye'ye yeni bir siyaset zemini gerek" diyerek "sessiz çoğunluğun sesi" hareketini başlattı ve 31 Mart 2022 tarihinde Türkiye'nin Sesi Partisi'ni kurdu ve partinin genel başkanı oldu. Türkiye'nin Sesi Partisi, sessiz kitlelerin ve sessiz çoğunluğun siyasette aktif rol oynayacağı, kendilerini rahatça ifade edebilecekleri bir ortam oluşturmayı planlamaktadır (İstanbul BİA Haber Merkezi, 2021).

Ayhan Bilgen, siyaset içinde yeniden yapılanmaya ve yeni muhalefet tarzına ihtiyaç olduğunu, kaynakların nasıl kullanılması gerektiğinin bilinmesini, kimlik tartışmalarının değil taleplerin ön planda olması gerektiğini ifade etti. Toplumun ortak bir paydada buluşması gerektiğini, yaraların sarılmaya çalışılması gerektiğini, insanların ayrıma tabii tutulmadan belli bir bakış açısıyla değerlendirilmesini, toplumsal barışın önemli olduğunu ve tartışmayı

kimlik üzerinde yoğunlaştırmayan bir siyasi zemin inşa edilmesinin Türkiye için önem arz ettiğini dile getirdi. İçinde bulunulan siyasi ortamın belli temel ilkeler dahilinde yeniden inşa edilmesi gerektiğini ve temel ilkelerin müzakereci siyaset, toplumsal katılım ve sosyal adalet olması gerektiğinin altını çizdi (Uyar, 2021).

Bilgen, daha yapıcı ve uzlaşmacı bir siyasetin daha demokratik olacağını ve daha bütünleştirici bir yapı oluşturacağı kanaati ile hareket etmektedir. Bir kişinin siyasi arenada risk alması gerektiğini ve tartışmaya dahil olması gerektiğini ifade etmektedir. Birinin tartışmaya girdiği için dışlanmaması gerektiğini de vurgulamaktadır. Siyasete ve çözüme katkının ancak tartışma ile olacağını, farklı seslere ve düşüncelere ihtiyaç olduğunu da ifade etmektedir. Bir milletvekili, muhalefet partisi olmasına rağmen, sırf muhalefet yaptığı için partisinden ihraç talebi ile disipline gidiyorsa bu durumda bir yanlışlık vardır.

3.4. Meral Akşener (MHP)

Milliyetçi Hareket Partisi Disiplin Kurulu Meral Akşener'in partiden ihraç edilmesi kararını verdi. Meral Akşener, 1 Kasım'da gerçekleşen genel seçimin ardından MHP'nin içindeki muhalif kesimin önderlerinden biri konumundaydı. Meral Akşener'in uzun süredir partinin genel başkanı olma yolundaki adımlarının da ihraç kararında etkili olduğu görülmektedir (BBC, 2016). MHP yönetimi Meral Akşener'i söylemlerinin parti tüzüğüne aykırı olmasını öne sürerek Merkez Disiplin Kurulu'na sevk etme kararı aldı. Merkez Disiplin Kurulu'nda yapılan oylama ile birlikte Akşener'in partiden çıkarılma kararı oy birliği ile alındı (NTV, 2016). Meral Akşener ile beraber Ayhan Erel, Ali Sağır ve Mehmet Bilgiç gibi isimlerinde partiden ihraç edilmeleri istendi.

MHP genel merkezi basın birimi tarafından yapılan açıklama metninde; "Parti tüzüğünde yer alan 11. maddenin ihlal edilmesinden dolayı Meral Akşener, Ayhan Erel, Ali Sağır ve Mehmet bilgiç hakkında "*Kesin Çıkarılma Gerektiren Haller*" konulu 78. maddesinin ve tüzüğünün 81. maddesi gereğince parti üyeliğinden kesin çıkarılmasının talep edilmesiyle disiplin kuruluna sevk edilmiştir" ifadeleri yer almaktadır (BBC, 2016; MHP, 2016)

Milliyetçi Hareket Partisi'nin resmî sitesinden Akşener'in ihracına yönelik bir açıklama yayınlandı. Yayınlanan metinde, ihraç talebi ile ilgili açıklamanın yapıldığı metne bağlı kalınarak, Parti Tüzüğü'nün 11., 79. ve 81. maddeleri gereğince parti üyeliğinden kesin çıkarılma talebi ile Akşener'in tarafına düzenlenmiş olan disiplin soruşturması dosyasının içeriğinin görüşüldüğü, görüşme sonucunda gizli oylama yapıldığı, oylama sonucunda MHP İstanbul

İli, Üsküdar İlçe Teşkilatı üyesi konumunda olan Meral Akşener'in parti tüzüğünde yer alan 78/4 - (c) , (e) , (g) , (h) ve (i) maddeleri gereğince parti üyeliğinin sona erdirilmesi ile cezalandırılmasına, 08.09.2016 tarihinde oy birliği ile karar verildi. Ayhan Erel, Ali Sağır ve Mehmet Bilgiç'in haklarında açılmış olan soruşturmada eksik evrak durumundan dolayı daha sonra karar verileceği eklendi.

İhraç kararı alınan Meral Akşener yazılı bir açıklama metni yayınlayarak:

“Partimizin teşkilatlarını kapatanları, ülkücü hareketin değerli mensuplarını partimize sızmakla suçlayan imzasız ihbar mektupları ile gözaltına alınması karşısında el ovuşturuları, ülkücüler unutmayacaklar. Dolayısıyla şahsımın ihraç edilmesi eylemi nazarımda yok hükmündedir. Meşruluğu tartışmalı bir yönetimin aldığı kararın, Türk milletinin vicdanında bir karşılığı yoktur.” ifadelerine yer vermiştir (MHP, 2016; NTV, 2016).

Yayınladığı metinden yola çıkarak Meral Akşener'in partiden ihraç edilme kararını kabul etmediğini ve kararın kendi açısından yok hükmünde olduğu ifade edilebilir. Bunlara ilaveten Meral Akşener'in Yeniçağ Gazetesi'ne vermiş olduğu demeçte bu süreci hukuksuz gördüğü ve durumu yargıya taşıyacağı anlaşılmaktadır. 1 Kasım'da gerçekleştirilen genel seçimlerden sonra partinin genel başkanı olan Devlet Bahçeli'ye karşı parti içinde muhalefet arttı. 19 Haziran'da muhalifler tarafından düzenlenen olağanüstü kurultay MHP Genel Merkezi tarafından tanınmadı. Neticesinde seçim tekrarlandı ve parti genel başkanı olarak Devlet Bahçeli yoluna devam etti (BBC; 2016).

Meral Akşener, “Ya MHP Genel Başkanı olup Başbakan olurum ya da babaannelik yaparım” (t24, 2016) diye siyasi kariyeri hakkında bir açıklamada bulunmuştu ama MHP Genel Başkanı olmak şöyle dursun görüş ayrılıklarından dolayı parti üyeliğinden çıkarılarak cezalandırıldı.

MHP'den ihraç edilen Akşener, ihraç edilme kararı için açmış olduğu red davası sürerken İyi Parti'yi kurdu ve partinin genel başkanı oldu. 30 Haziran 2020 tarihinde Anayasa Mahkemesi, 2016 yılında Meral Akşener'in MHP'den ihracına yönelik yapmış olduğu başvuruyu değerlendirdi ve “konu bakımından yetkisizlik” nedeniyle kabul edilemez yönünde karar verdi. Yani Akşener'in davası Anayasa Mahkemesi tarafından reddedildi. Akşener, 2016 yılında MHP genel başkanı olmak istedi ve Bahçeli karşısında aday oldu ve partiyi genel kurula götürme yolunda adımlar attı fakat kongre gerçekleştirilemedi. Bahçeli ve kurmayları Akşener'i kendine karşı bir tehdit olarak algıladı ve parti üyeliğine son verilmesi için MHP disiplin kuruluna başvuru yaptı. MHP Disiplin Kurulu 8 Eylül 2016'da Meral Akşener'i parti üyeliğinden ihraç etme kararı aldı (Evrensel Gazetesi, 2020).

3.5. İyi Parti

İyi Parti, 25.09.2017'de Meral Akşener, Koray Aydın, Yusuf Halaçoğlu, Nuri Okutan, Ümit Özdağ, İsmail Ok, Aytun Çıray başta olmak üzere 200 kişilik kurucu üye ile birlikte kuruldu. Bu isimlerin çoğunun Milliyetçi Hareket Partisi'nden ihraç edilen isimler olması dikkat çekmektedir. İyi Parti kurucu üyesi olarak yer alan ve MHP'den ihraç edilen Ümit Özdağ, Nuri Okutan, İsmail Ok ve Yusuf Halaçoğlu gibi isimler zamanla İyi Parti'den de ayrılmıştır. Bu isimlerin hem MHP ile ilgilerinin kesilmesi hem de İyi Parti ile olan ilişkileri ele alınmıştır.

3.5.1. Ümit Özdağ

MHP Gaziantep milletvekili idi. Meral Akşener ile beraber MHP'ye muhalif hareketi oluşturan kişilerden birisidir. 2016 yılı şubat ayında MHP genel başkan yardımcısı olarak görev yapmakta iken kongre yapılmasını istedi. 2016 yılının nisan ayında MHP'nin genel başkanı olmak için aday oldu fakat yargı süreci sonunda kongre kararı iptal edildi ve 2016 yılının kasım ayında MHP'den ihraç edildi (BBC, 2017).

Özdağ, 20.10.2016'da parti tüzüğünü ihlal ettiği münasebetiyle tedbirli ve parti üyeliğinden kesin çıkarma talebi ile MHP Disiplin Kuruluna sevk edildi. MHP Merkez Disiplin Kurulu Başkanı Halil Öztürk, Ümit Özdağ hakkında açıklamada bulunmuştur. Açıklamasında Parti tüzüğünde yer alan 11., 79. ve 81. maddeler uyarınca kesin çıkarma cezası talep edilerek Ümit Özdağ, merkez disiplin kuruluna gönderilmiştir. Adına düzenlenmiş olan disiplin soruşturması dosyasının içeriğinin görüşüldüğü, görüşmeler neticesinde 15.11.2016 tarihinde gizli oylama yapıldığını, MHP Gaziantep Milletvekili olan Ümit Özdağ'ın parti tüzüğünde yer alan 78/4-(c) ve (e) maddeleri gereğince parti üyeliğinin sona erdirilmesi ile cezalandırılmasına oy birliği ile karar verildiği aynı zamanda yargı yolunun da kendisine açık olduğu ifade edildi (MHP, 2016).

Ümit Özdağ, Başkanlık sistemi konusunda Genel Başkan Devlet Bahçeli ile aynı görüşte olmadığını beyan edip ve Bahçeli'yi sert bir şekilde eleştirmişti. Aynı zamanda Özdağ, AK Parti tarafından başkanlık sistemi için sunulan anayasa önerisine kendisi ve 5 milletvekilinin Meclis'te yapılacak olan oylamada "hayır" oyu vereceklerini de basın yolu ile herkese duyurmuştu. Ayrıca Özdağ, partiden uzaklaştırılan diğer genel başkan yardımcılarını ile birlikte cumhurbaşkanlığı referandumundan önce 16 Nisan 2017 tarihinde "Türk Milliyetçileri Hayır Diyor" platformunu oluşturmuştur (Ümitözdağ, 2022). Özdağ, başkanlık sisteminin Türkiye için iyi olmadığını ve başkanlık sisteminde ısrar edilmemesi gerektiğini belirtti. Başkanlık sisteminde fazla

ısrarcı olmanın Türkiye'yi ve Türk toplumunu ikiye böleceğini ve bu bölünmenin kutuplaşmayı da beraberinde getireceğini, böyle bir durumun iç ve dış yönlendirmeye daha açık olacağını ifade etmiş ve Başkanlık sisteminden zafer değil, yenilgi çıkar demiştir (DW, 2020).

MHP'den çıkarılan Ümit Özdağ, İyi Parti'nin kurucu üyelerinden birisidir ve aynı zamanda partinin kurucular kurulunda olması gereken isimlerin listesini hazırlayan kişidir. Partide Propagandadan Sorumlu Genel Başkan Yardımcısı olarak görev yapmaktadır. 2018 yılında yapılan seçimlerde İyi Parti İstanbul Milletvekili olarak seçilmiştir. İyi Parti'nin siyasal çizgisinden sapmasından dolayı 2019'da partinin başkanlık divanından ayrılmıştır. Özdağ'ın İyi Parti içinde bulunan FETÖ'cüler ile mücadele etmesi üzerine (Ümitözdağ, 2022) İyi Parti Genel Başkanı Meral Akşener tarafından 16 Kasım 2020 tarihinde Özdağ'ın iftira boyutunda olan söylemlerinden dolayı partiden ihraç edildiği açıklandı.

Ümit Özdağ, İstanbul Milletvekili olarak bir televizyon programına konuk olmuştur. Bu programda, İYİ Parti İstanbul İl Başkanı olan Buğra Kavuncu'yu Kazakistan'da kaldığı dönem içinde "gülen hareketi yandaşları ile birlikte hareket etmekle" suçladı. Ayrıca partisinin AKP ile birlikte gizli anayasa çalışması yaptığını da ilave etti. Bu açıklamalar sonucunda Özdağ, İyi Partide yer alan delegelerin ve genel başkan Akşener'in tepkisini aldı ve Özdağ hakkında ihraç talebinde bulunuldu.

"Parti tüzüğüünün 76/d maddesi gereğince aykırı davranış ve eylemler içinde olmak, asılsız iddialarda bulunmak ve bu iddialarda ısrarcı olmaktan dolayı parti üyeliğinden ve kurucular kurulu üyeliğinden kesin olarak çıkarılmasına oybirliği halinde karar verilmiştir" (İyiparti, 2020; BBC, 2020) ifadesi ile Ümit Özdağ'ın resmen 16 Kasım 2020 tarihinde parti ile ilişkisi kesildi.

Ümit Özdağ partiden ihraç edilme kararı sonrasında yargıya başvurdu. Ankara 1'inci Asliye Hukuk Mahkemesi tarafından Özdağ'ın İyi Parti'den ihraç kararı iptal edildi (t24, 2022). Ümit Özdağ'ın ikinci kere partiden ihraç konu olmaya başladığı zamanlarda, Özdağ 4 Mart 2021 tarihinde İyi Parti'den istifa ettiğini:

"Siyasi omurgasızlarla, HDP ile masaya oturanlarla, HDP'nin kapatılmasına karşı çıkanlarla, Türk gençlerini aldatanlarla aynı partide bulunmam mümkün değildir. Kurucusu olduğum İYİ Parti'den istifa ediyorum" sözleri ile açıkladı (Habertürk Gazetesi, 2021).

Özdağ, İyi Parti'den istifa ettikten sonra Zafer Partisi'ni kurmaya karar verdi ve partinin kuruluş dilekçesini İç İşleri Bakanlığına sundu. Zafer

Partisi, 194 kurucular kurulu üyesi ile birlikte 26 Ağustos 2021 tarihinde resmen kuruldu (Ümitoçdag, 2022).

3.5.2. Nuri Okutan

Okutan, 2015 yılında yapılan seçimle birlikte MHP'den Isparta milletvekili olarak meclise girdi. MHP ile çok fazla görüş ayrılığı yaşaması ve Akşener'i desteklemesi üzerinde partiden istifa edip İyi Parti'ye katıldı (BBC, 2016).

3.5.3. İsmail Ok

2009 yılında MHP'nin Balıkesir Belediye Başkanı oldu ve 5 yıl süreyle belediye başkanlığı görevini yerine getirdi. 2015 yılında gerçekleşen seçimle birlikte MHP'de Balıkesir Milletvekili olmaya hak kazandı. Zamanla görüş ayrılığı yaşadığı gerekçesiyle partiden istifa etti ve Akşener'in kuracağı partiye katıldı (BBC, 2016).

İsmail Ok, 2018'de İyi Parti'den Balıkesir Milletvekili adayı oldu ve seçildi. İyi Parti'nin icraatlarından, CHP ile kurmuş olduğu Millet İttifakından rahatsız olan, örtülü olarak da HDP ile ittifak kurdukları izleniminde olduğu için partiye zarar vermek adına hiçbir şey yapmadığını belirten Ok, 2020 yılında partiden istifa etti. Yaklaşık 2 yıl kadar bağımsız milletvekili olarak kaldı ve 20 Nisan 2022 tarihinde Adalet ve Kalkınma Partisi'ne geçiş yaptı (Gazeteduvar, 2022).

3.5.4. Yusuf Halaçoğlu

1993 yılından 2008 yılına kadar Türk Tarih Kurumu'nda başkanlık yaptı. 2007 yılında "*Kürtler Türkmen, Alevi Kürtler ise Ermeni dönmesidir*" şeklinde ifadesiyle büyük tartışma oluşturdu. Siyaset hayatına MHP'den katılan Halaçoğlu, 2011 ve 2015 yıllarında Kayseri milletvekili olarak seçildi ve görev yaptı (BBC, 2016).

MHP Merkez Disiplin Kurulu Başkanı Halil Öztürk; İsmail Ok, Yusuf Halaçoğlu, Nuri Okutan ile Sinan Oğan'ın Parti tüzüğünde yer alan 11, 79 ve 81'inci maddeler gereğince kesin çıkarma cezası talebiyle Merkez Disiplin Kuruluna sevk edildiğini, haklarında düzenlenmiş olan disiplin soruşturması dosyasının içeriğinin görüşüldüğünü, görüşmeler neticesinde gizli oylama yapıldığını ve oylamada İsmail Ok, Yusuf Halaçoğlu, Nuri Okutan ile Sinan Oğan'ın parti tüzüğünde yer alan 78. maddenin 4. Fıkrasının (e) ve (h) bentleri gereğince parti üyeliğinin sona erdirilmesi ile cezalandırılmasına oy birliği ile karar verildiğini yazılı açıklama ile bildirdi (MHP, 2016).

MHP'nin parti tüzüğü içinde yer alan 78. madde "disiplin cezası gerektiren haller"i içermekle birlikte 78. maddenin 4. fıkrasının "kesin çıkarma" cezası

ile ilgili olduğunu ve kapsamında yer alan (e) ve (h) bentlerinin ise; “partinin birlik ve beraberliğini bozacak niteliklerde davranışlarda bulunmayı ve üyelikten doğan haklarını kötüye kullanmayı” ifade etmektedir (MHP, 2016; Karadağ, 2017).

Halaçoğlu, MHP ile genel başkan seçimi ve başkanlık sistemi hususunda görüş ayrılığına sahiptir. Bu durumu da açık ve net bir biçimde dile getirmiştir. Kendisi ile birlikte Ümit Özdağ da dahil birçok kişi aynı sebep ve söylemlerden ötürü partiden ihraç edilmiştir.

Halaçoğlu, 2017 yılında kurucu üyelerinden biri olarak İyi Parti’yi kurmuştur. 06.08.2018’de Nevzat Bor, Yusuf Halaçoğlu ve Özcan Yeniçeri bir basın toplantısı tertipleyip partiden istifa ettiklerini açıklamışlardır. Yaptıkları toplantıda başta Akşener ve parti yöneticilerini eleştirmişler, partide demokrasinin işlemediğini, önemli kararların kurucu üyelerden habersiz olarak tek başlarına alındığını ifade etmişlerdir. Milletvekili aday listelerinin hazırlanmasında vefasızlık yapıldığını, Millet İttifakına katılmanın partiye oy kaybettiğini ve bu durumdan tek sorumlu kişinin Meral Akşener olduğunu beyan etmişlerdir. Özellikle Halaçoğlu, partinin 24 Haziran seçimlerinde düşük oy almalarında “hataların tümü genel başkanın kendisine aittir” söyleminde bulunmuştur (Öztürk, 2018).

3.5.5. Koray Aydın

İyi Parti’nin kurucuların biri olan Koray Aydın, başkanlık divanında yer almakta ve Teşkilat Başkanlığının başında bulunmaktadır. 30 Mart 2022’de toplanan İyi Parti Genel İdare Kurulu ile birlikte başkanlık divanı içinde iki önemli yenilik gerçekleştirildi. Bu değişikliklerden birisi parti içinde “ikinci adam” diye adlandırılan Koray Aydın’ın Teşkilat ve Gençlik Politikaları Başkanlıklarından alınmasıdır. Teşkilat ve Gençlik Politikaları Başkanlıkları partinin genel başkanı Meral Akşener’e bağlandı. Koray Aydın, başkanlık divanı içinde Siyasi İşler Başkanlığına getirildi (Saymaz, 2022). Bu hamle, parti dışında çok konuşulmakla birlikte “bu partinin lideri benim” diyen bir Akşener kimliği, parti içinde söylem birlikteliği oluşturma amacı, aynı zamanda Aydın’ın pasifize edilmesi olarak yorumlandı. Yakın zamanda yapılan bu hamlelerin İyi Parti’nin merkez sağ olma yolundaki adımları olarak değerlendirilmektedir.

3.5.6. Yavuz Ağırlioğlu

Yavuz Ağırlioğlu, İyi Parti içinde başkanlık divanında Türk Dünyası ve Yurt Dışı Türkler Başkanlığı’nda görev yapmakta olan ve partinin önde gelen isimlerinden birisidir. 30 Mart 2022’de toplanan İyi Parti Genel İdare Kurulu

ile birlikte başkanlık divanı içinde iki önemli yenilik gerçekleştirildi. Bu değişikliklerden birincisi Koray Aydın'ın Siyasi İşler Başkanlığına getirilmesidir. İkincisi ise Yavuz Ağırlioğlu'nun başkanlık divanının dışında bırakılmasıdır. Türk Dünyası ve Yurt Dışı Türkler Başkanlığı görevine Rıdvan Uz getirildi (Cumhuriyet Gazetesi, 2022). Yavuz Ağırlioğlu buna ilaveten parti sözcülüğü görevinden de alındı.

CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun *"Bu ülkeye demokrasi gelecekte yolu Diyarbakır'dan geçer"* sözlerini sert bir şekilde eleştiren Yavuz Ağırlioğlu *"hukuk ve demokrasinin tek adresi Ankara'dır"* diyerek Kılıçdaroğlu'na cevap vermişti. Ağırlioğlu, bu çıkışından dolayı partisinden de uyarı almıştı. Ağırlioğlu, Kemal Kılıçdaroğlu'nun yapılacak seçimde muhtemel cumhurbaşkanlığı adaylığına karşı çıkmasından dolayı parti yönetiminden uzaklaştırıldığı iddiaları ile karşı karşıya kalmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 2022). Ayrıca İyi Parti İstanbul Milletvekili olan Ağırlioğlu, Türk Dünyası ve Yurt Dışı Türkler Başkanlığı görevinden alındığının kendisine tebliğ edilmediğini de gazetecilere beyan etti.

Meral Akşener'in, HDP'li vekillere yönelik hülasalara *"hülasaların muhtevasına bakacaklarını, halkın iradesine saygı göstereceklerini, hakkın ve hakikatin yanında duracaklarını"* beyan etmesinin hemen ardından Ağırlioğlu, terör ile gençlik yıllarından itibaren savaştığını, terör konusunda hassasiyeti olduğunu, terör konusunda fezlekeye evet oyu vereceğini ifade etmiştir. Yavuz Ağırlioğlu, Ermeni soykırımı ile ilgili açıklamalarından dolayı HDP'lilere karşı çıkmış ve *"bu kişilere Taşnakçıların isimleri yakışır"* sözleri ile dikkatleri üzerine çekmiş ve oldukça tepki almıştı (Cumhuriyet Gazetesi, 2022). Yavuz Ağırlioğlu'nun daha önce yapmış olduğu bir açıklamada *"İyi Parti olmadan CHP Cumhur İttifakı'ndan ne kadar oy alabiliyor"* söylemi de partiyi oldukça rahatsız etti (Yeni Şafak Gazetesi, 2022). Ağırlioğlu'nun Kılıçdaroğlu'nun muhtemel cumhurbaşkanlığı adaylığına da sıcak bakmaması olayları iyice tırmandırdı ve Akşener söylem birliği noktasında kendine böyle bir çözüm yolu buldu.

3 Mart 2023 tarihinde Meral Akşener partisi ile bir idare kurulu toplantısı gerçekleştirdi. İdare kurulu toplantısının ardından ulusal basına açıklamalarda bulundu. Altılı masa diye tabir edilen Millet İttifakının cumhurbaşkanı adayı olarak Kemal Kılıçdaroğlu'nu desteklediğini, kendisinin ise milletin görüşlerinin es geçilmesinden dolayı rahatsız olduğunu ve masadan ayrıldığını ifade etti. İyi Parti olarak böyle bir kararı uygun gördüklerini açıkladı Akşener. Hemen akabinde zorlu birkaç gün geçiren Akşener, 6 Mart 2023'de Millet İttifakının toplantısına katıldı. 6 Mart 2023 tarihinde Millet İttifakının cumhurbaşkanı adayı olarak Kemal Kılıçdaroğlu açıklandı. Kemal

Kılıçdaroğlu'nun cumhurbaşkanı adayı olarak açıklanmasının akabinde Yavuz Ağırlioğlu, Kılıçdaroğlu'na oy vermeyeceğini beyan etti. İyi Parti ile olan bağlarında bu açıklamadan sonra kopmalar yaşanmaya başladı. 29 Mart 2023 tarihinde Yavuz Ağırlioğlu İyi Parti'den istifasını açıkladı. Ağırlioğlu, cumhurbaşkanlığı adaylığı sürecinde İyi Parti'ye dayatılan durumlardan rahatsız olduğunu beyan ederek 5 yıllık İyi Parti üyeliğinden ayrıldığını duyurdu (Sondakika, 2023).

3.5.7. İsmail Koncuk

İyi Parti İstanbul Milletvekili Ümit Özdağ'ın 16 Kasım 2020 tarihinde parti yöneticileri hakkında asılsız iddialarda bulunmak nedeni ile partiden uzaklaştırılmasının hemen ardından Adana Milletvekili İsmail Koncuk da aynı gün partiden istifa ettiğini açıkladı. Koncuk, Özdağ'ın partiden ihraç edilmesinin açıklandığı saatlerde TBMM'den bir basın toplantısı yaptı ve açıklamalarda bulundu. Basın organlarına yaptığı açıklamalarda İyi Parti'yi eleştirdi. Koncuk, partinin adının demokratik olmayan kirli oyunlar ile birlikte anıldığını ifade etti. Parti üzerinde çok emekleri olan bazı milletvekillerinin “kara listeye” alınarak tasfiye edildiğini, Akşener'in bu konuda listeyi oluşturanlara destek verdiğini dile getirdi. İyi Parti'nin iyi yönetilemediğini, partiden çoğu kişinin dışlandığını ve parti ile olan bağları başta olmak üzere gönül bağlarını da kopardıklarının altını çizdi. Partide yer aldığı 3 yıl boyunca partinin kendi içinde söylem birlikteliğine sahip olamadığını ve artık gelecekte emin olmadığını beyan etti. Koncuk, İyi Parti ile olan bütün bağlarının sona erdiğini beyan ederek basına ve partiye istifasını açıkladı (Sayın, 2020).

3.5.8. Vedat Yenerer

İyi Parti kurucu üyelerinden olan gazeteci Vedat Yenerer, İyi Parti'den istifasını açıkladı. İstifa açıklamasında, partinin kendisi için hayal kırıklığından öteye gidemediğini, partinin içinde bir klikleşmenin olduğunu, parti içinde Türk milliyetçilerinin değerinin kalmadığını sadece Akşener'e hayran olan kişilerin bir arada olduğu bir formata dönüştüğünü ifade etmiştir.

Ayrıca görevden alındığı halde bildirmediklerini, parti içinde kurucu değerlere sahip çıkılmadığını, vatansever olan kişilerin partiden dışlandığını, bölücü örgütlere karşı ilgisi ve sevgisi olanların üst düzey yönetici yapıldığını, İyi Parti'nin Akşener fun clup formatına dönüştüğünü ve ayrıca Akşener'in de hiç samimi olmadığını ifade etti (Yeni Şafak Gazetesi, 2022).

SONUÇ

Agonistik demokrasi modeli ile birlikte Mouffe, siyasi alanda çoğulculuğa önem vermektedir. Farklı seslerin, farklı düşüncelerin ve farklı ideolojilerin siyasi arenada güçlendirilmesine ve yer bulmasına destek vermektedir. Demokrasilerde her zaman uzlaşmanın mümkün olmadığını da altını çizmektedir. Bu model ile birlikte demokrasinin antagonizmalara yer açması gerektiğini savunmaktadır. Antagonizmaları yok etmeyi değil, antagonizmaları ehlileştirmeyi amaç edinmektedir. “Çatışmalı modeli” önermektedir. Düşman kavramına geçit vermeden biz ve onlar ayrımının kabullenilmesi gerektiğini, şiddete dönmeden agonizmin oluşturulması gerektiğini, farklı seslerin tanınmasının ve kabul edilmesinin önemli olduğunu ve farklılıklara yer açılması gerekliliğine işaret etmektedir. Parti içi muhalefet ise partilerin kendi içlerinde farklı seslere ne kadar yer verdiği, onları ne kadar desteklediği, biz ve onlar ayrımında çitayı nereye konumlandığını anlama açısından önem arz etmektedir.

Çalışmada parti içi muhalefet agonistik demokrasi örneği midir? sorusuna cevap aranmıştır. Normal şartlarda parti içi muhalefet agonistik demokrasi ile bağdaşmaktadır. Parti içi muhalefet agonistik demokrasinin bir örneği durumundadır. Fakat uygulamada bu durum farklılıklar gösterebilmektedir. Çalışmada AKP, HDP, İyi Parti ve MHP'nin muhalif kanatlarına yer verilmiştir. Bu partiler içinde yer alan bazı önemli isimlerin parti ile aynı görüşte olmadıkları ve birçok alanda çatışmaya düştükleri tespit edildi. Parti yönetiminin bu muhalefete tavrının sert olduğu, kişilerin partiden ihraç edildiği, istifa etmeye zorlandığı, yalnız bırakıldığı, dışlandığı, susturulduğu, partiden atılmasa da parti içindeki görevlerinden alındığı tespit edildi.

Çalışmada ele alınan partiler ve partilerin uygulamaları neticesinde parti içi muhalefetin agonistik demokrasi örneği olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Agonistik demokrasi modelinde, muhalefet ve farklılıklar tanınır ve kabul edilir. Düşmanlık olmadan rakip düsturu ile hareket edilir. Aynı zamanda farklı sesler ile birlikte var olmanın yolları aranır. Çalışmada ele alınan parti uygulamalarının tam tersi konumda yer aldığı, partilerin içindeki farklı görüşlerin kabullenmesi ve tanınması şöyle dursun tehdit olarak algılandığını görmekteyiz. Dolayısıyla partiden ihraçların başı çektiği bir siyasi arenada agonistik demokrasiden bahsetmek mümkün olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- AA (2019). <https://www.aa.com.tr/tr/politika/eski-basbakan-ahmet-davutoglu-ak-partiden-istifa-etti/> 1582731 (13.06.2022)
- BBC (2016). <https://www.bbc.com/turkce/37303091>, (08.06.2022).
- BBC (2016). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37093431>. (08.06.2022).
- BBC (2017). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-41750673>. (10.06.2022).
- BBC (2020). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49691853>. (13.06.2022).
- BBC (2020). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54964015> (11.06.2022).
- Bişkin, H. (2019). <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2019/11/25/eski-vekil-mehmet-ali-aslan-hdpden-istifa-etti> (14.06.2022).
- Crowder, G. (2006). “*Chantal Mouffe’s Agonistic Democracy*”, Australasian Political Studies Association Conference’da sunulmuş bildiri, 25-27 September 2006.
- Cumhuriyet Gazetesi (2021). <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ayhan-bilgen-hdpden-istifa-etti-kimlik-siyaseti-sorunu-cozmuyor-1892491> (13.06.2022).
- Cumhuriyet Gazetesi (2022). <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/iyi-partinin-a-takimindan-cikarilan-yavuz-agiralioglu-ben-de-sizinle-birlikte-ogrendim-1921745>.(11.06.2022).
- Disalvo, C. (2010). *Design, Democracy and Agonistic Pluralism*, Proceedings of the Design Research Society Conference. Montreal.
- DW (2020). <https://www.dw.com/tr/ümitözdağ-iyi-partiden-ihraç-edildi/a-55617858>.(11.06.2022).
- EURONEWS (2019). <https://tr.euronews.com/2019/09/13/ahmet-davutoglu-ak-partiden-istifa-etti>. (13.06.2022).
- Evrensel Gazetesi (2020). <https://www.evrensel.net/haber/408523/aym-meral-aksenerin-mhpden-ihrac-kararinakarsi-yaptigi-basvuruyu-reddetti>. (08.06.2022).
- Gazete Duvar (2022). <https://www.gazeteduvar.com.tr/milletvekili-adayi-olmayacagini-soylemisti-iyi-partiden-istifa-eden-ismail-ok-ak-partiye-gecti-haber-1561486>. (11.06.2022).
- Gelecek Partisi, <https://gelecekpartisi.org.tr>. (15.06.2022).
- Habertürk Gazetesi (2019). <https://www.haberturk.com/hdp-li-eski-vekil-mehmet-ali-aslan-partisinden-istifa-etti-haberler-2543406> (14.06.2022)

- Habertürk Gazetesi (2021). <https://www.haberturk.com/umit-ozdag-iyi-parti-den-istifa-etti-2993435> (11.06.2022).
- İstanbul BİA Haber Merkezi (2021). <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/254768-ayhan-bilgen-hdp-den-istifa-etti> (14.06.2022).
- İyiparti, <https://iyiparti.org.tr> (15.06.2022).
- Karadağ, K. (2017). <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/mhpde-4-i-sim-ihrac-edildi/768142>. (13.06.2022).
- Keyman, F. (1999). *Türkiye ve Radikal Demokrasi*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Laclau, E. and Mouffe, C. (2010). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, (Çevirmen: Ahmet Kardam), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Laclau, E. and Mouffe, C. (2017). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*, İstanbul: İletişim Yayınları, (Çevirmen: Ahmet Kardam).
- Lowndes, V., and Paxton, M. (2018). Can agonism be institutionalised? Can institutions be agonised? Prospects for democratic design. *The British Journal of Politics and International Relations*, 20(3), 693-710.
- Martin, J. (Der.) (2013). *Chantal Mouffe: Hegemony, radical democracy, and the political*. Routledge.
- McAuliffe, C., and Rogers, D. (2019). *The politics of value in urban development: Valuing conflict in agonistic pluralism*. *Planning Theory*, 18(3), 300-318.
- McClymont, K. (2011). *Revitalising the political: Development control and agonism in planning practice*. *Planning Theory*, 10(3), 239-256.
- MHP, <https://www.mhp.org.tr> (15.06.2022).
- Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social Research*, 66(3), 745-758. 1 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.jstor.org/stable/pdf/40971349.pdf> adresinden erişildi.
- Mouffe, C. (2000). "Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism", *Political Science Series*, 72- 101.
- Mouffe, C. (2002). *Demokratik Paradoks*, Ankara: Epos Yayınları, (Çevirmen Ahmet Cevdet Aşkın).
- Mouffe, C. (2005). The limits of John Rawls's pluralism. *Politics, Philosophy & Economics*, 4(2), 221-231.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the world politically*. Verso Books.
- Mouffe, C. (2013). *Siyasal Üzerine*, İstanbul: İletişim yayınları, (Çevirmen: Mehmet Ratip).
- Mouffe, C. (2015). *Dünyayı Politik Düşünmek: Agonistik Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, (Çevirmen: Murat Bozlu Olcay).
- Mouffe, C. (2017). "We Urgently Need to Promote a Left Populism", 15 Nisan 2022 tarihinde <https://www.versobooks.com/blogs/3341-chantal-mouffe-we-urgently-need-to-promote-a-left-populism> adresinden erişildi.

- NTV (2016). <https://www.ntv.com.tr/turkiye/meral-aksener-mhpden-ihrac-edildi> (09.06.2022).
- Owen, D. (1995). *Nietzsche, politics and modernity a critique of liberal reason*. Sage.
- Oxforddictionaries, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/antagonism>, (e.t. 15.05.2022).
- Öztürk, F. (2018). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-45084295>. (13.06.2022).
- Ploger, J. (2004). *Strife: Urban planning and agonism*. Planning Theory, 3(1), 71-92.
- Sayın, A. (2020). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54964015>. (11.06.2022).
- Saymaz, İ. (2022). <https://www.yeniakit.com.tr/haber/iste-koray-aydinin-ayagini-kaydiran-fotograflar-1642285>. Html (10.06.2022).
- Simons, J. (Ed.). (2005). The radical democratic possibilities of popular culture, Lars Tonder ve Lasse Thomassen, *Radical Democracy*, 149-166, Manchester: Manchester University.
- Son dakika, “Yavuz Ağırlioğlu: İyi Parti İle Olan Siyasi Beraberliğimden İstifa Ederek, Ayrılıyorum,” <https://www.sondakika.com/politika/haber-yavuz-agirlioglu-iyi-parti-den-istifa-etti-15729489/adresinden> 04.04.2023 alındı.
- T24 (2016). <https://t24.com.tr/haber/meral-aksener-mhpden-ihrac-edildi,359021>. (10.06.2022).
- T24 (2019). <https://t24.com.tr/haber/eski-hdpbatman-milletvekili-mehmet-ali-aslan-partisinden-istifa-etti,849585> (14.06.2022).
- T24, t24.com.tr (11.06.2022).
- Türk Dil Kurumu (2022). <https://www.tdk.gov.tr/> (e.t.15.05.2022).
- Uyar, S. (2021). <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ayhan-bilgen-hdpden-istifa-etti-kimlik-siyaseti-sorunu-cozmuyor-1892491> (14.06.2022).
- Ümitozdag, <https://umitozdag.com>. (15.06.2022).
- Wingenbach, C. E. (2011). *Institutionalizing Agonistic Democracy: Post-foundationalism and Political Liberalism*, Burlington: Ashgate publishing.
- Yeni Şafak Gazetesi (2022). <https://www.yenisafak.com/gundem/iyi-parti-de-deprem-yavuz-agirlioglu-gorevden-alindi-3772436>. (11.06.2022).
- Yeni Şafak Gazetesi (2022). <https://www.yenisafak.com/gundem/iyi-parti-kurucusu-vedat-yenerer-istifa-etti-parti-meral-aksenerin-hayran-kulubune-dondu-3730594>. (13.06.2022).

Disiplinlerarasılık Açısından Dilbilim, Uygulamalı Dilbilim ve Çeviribilim İlişkisi

Recep Hatipoğlu¹

Özet

İngilizcede “Translation Studies”, Almandaca “Translationwissenschaft” ve Fransızca “Traductologie” olarak adlandırılan çeviribilim, yirminci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak hızlı bir biçimde gelişmiş ve kendi kimliğini oluşturmuştur. Nitekim 1970’li yıllarda, Akbulut’un ifadesiyle James S. Holmes, çeviribilim alanına bir bilim dalı olarak bakma zamanı geldiğini düşünmüş ve çağdaş dilbilimin kurucusu olarak nitelenen Saussure’ün, *Dilbilim Dersleri* ile gerçekleştirdiğini çeviribilimde yapmış, başka bir ifadeyle, eldeki verileri farklı açılardan değerlendirip, bilim dalının temel kavramlarını oluşturmak için önemli bir adım atmıştır. James S. Holmes 1972 yılında ‘*The Name and Nature of Translation Studies*’ (Çeviribilimin Adı ve Doğası) başlıklı bir makale yayınlamış ve bu makalesinde, disipline hem bir isim kazandırmış hem de ilk defa çeviribilimin kapsamını belirleyen bir şema oluşturmuştur. Çeviribilimin, uygulamalı dilbilimin bir alanı olup olmadığı tartışılmış, kuramsal ve betimleyici çalışmaların ardından Gideon Toury, *In Search of a Theory of Translation* (1980) adlı kitabında çeviribilimi disiplinler arası bir alan olarak tanımlamıştır. Çeviribilimin, son kırk yılda uluslararası ve disiplinler arası akademik bir alan olarak ortaya çıktığını belirten Akbulut, disiplinler arası özelliği nedeniyle çeviri süreci ile ilgili birçok gelişmenin gözlemlendiğini ve Skopos, post-yapısalcılık, feminizm, göstergebilim, pragmatik, eleştirel söylem analizi ve dilbilim alanları gibi kuramlarla karakterize edildiğini ifade eder. Kurultay, çeviribilimin uygulamalı bir dilbilim alanı olup olmadığı sorusunun ortaya atılmasının, konunun iki tarafı için de anlamlı olmadığını, çeviribilimin özerk bir bilim dalı olduğunu ve dilbilimle ilişkisinin bir alt-üst ilişkisi, çerçeve alanın içinde yer alma ilişkisi değil ‘disiplinler arası’ bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Çeviribilim, disiplinler arası bir bilim dalı olmasının yanı sıra siyaset, sosyoloji, dilbilim, etnoloji, psikoloji gibi birçok alanla etkileşim içindedir. Bu çalışmada çeviribilim, disiplinlerarasılık açısından ele alınacak ve dilbilim ve uygulamalı dilbilim arasındaki ilişki açıklanmaya çalışılacaktır.

1 Öğretim Görevlisi, Uludağ Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu
rhatipoglu@uludag.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-7229-180X

1.GİRİŞ

Çeviri, genel ifade ile kaynak dilden erek dile anlam aktarımı olarak tanımlanır. İki dilli dünya görüşü ve yaratıcılık gerektiren çözümleyici bir etkinlik olan çeviri, baştan sona dille iç içe olan bir süreç işi olup, dilbilim ile ayrılmaz kavramlardır. Kendi kimliğini kazanmadan önce dilbilimin alt alanlarından biri kabul edilen çeviribilim, 1972 yılında James S. Holmes tarafından *The Name and Nature of Translation Studies* adlı makalesinin yayınlanmasından sonra ayrı bir bilim dalı olarak tanımlanmıştır. Çeviribilimin, uygulamalı dilbilimin bir alanı olup olmadığı tartışılmış, kuramsal ve betimleyici çalışmaların ardından Gideon Toury, *In Search of a Theory of Translation* (1980) adlı kitabında çeviribilimi disiplinler arası bir alan olarak tanımlamıştır. Antik çağda doğadaki nesnelerin sese, yazılı simgeye, resme ve dansa dönüşümüyle başlayan bir etkinlik olan çeviri, Roman Jakobson'un sonradan adlandırdığı şekliyle çeviri kavramının 'göstergelelerarası çeviri' ile şekillenip yerleşmeye başladığı ifade edilebilir (YAZICI, 2010: 29). Çevirinin gelişimi genel anlamda insanlıkla, somut anlamda ise Antik dönemle birlikte başlayan ve yirminci yüzyılın ortalarına kadar süren, bilim dışı tartışmaların yapıldığı dönem olarak adlandırılan sürecin birinci dönem; daha çok bilimsel söylemin egemen olduğu ve birinci dönemin bitiminden başlayıp günümüze kadar devam eden dönemin de ikinci dönem olarak adlandırılabilir (Yücel, 2016: 7).

Yücel (2016: 7), çeviribilimin, yirminci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak hızlı bir biçimde gelişerek kendi kimliğini oluşturduğunu, ancak uzun yıllar etkisinde kaldığı dilbilim ve edebiyat bilimine oranla çok genç bir bilim dalı olmasının bilimselleşme sürecini yavaşlattığını belirtmektedir. Akbulut (2022: 45) çeviribilimin, son kırk yılda uluslararası ve disiplinler arası akademik bir alan olarak ortaya çıktığını belirterek, disiplinler arası özelliği nedeniyle çeviri süreci ile ilgili birçok gelişmenin gözlemlendiğini, ve Skopos, post-yapısalcılık, feminizm, göstergebilim, pragmatik ve eleştirel söylem analizi gibi dilbilim alanlarında olduğu gibi kuramlarla karakterize edildiğini ifade eder. Çeviri araştırmalarının uzun süre dilbilimin sınırları içerisinde görüldüğünü belirten Yücel (2016: 151), çeviri edimi ve çalışmalarının dilbilimsel açıdan değerlendirmeye yol açan üç etmenden söz etmektedir:

1. Çevirinin, eğitsel bir araç olarak yabancı dil eğitiminde uzun bir geçmişe dayanan kullanımı. Bilindiği gibi Batıda ulusal dillerin yazı dili olarak gelişiminden önce resmi dil ve bilim dili Latinceydi ve bu bağlamda çeviri ediminden, yazılı kaynakların okunabilmesi için okullarda karşılaştırmalı dil bilgisi düzleminde yararlanılmıştır.

2. Çevirmenin kaynak metne olan bağlılığını açıklamasını ve metni çözümlemesini kolaylaştıran yapısal odaklı dilbilimsel yaklaşımlar daha güvenilir/nesnel ölçütler olarak görülmüştür.
3. Dilbilimde kullanılan kavramların ve dilsel çözümlemelerin çeviribilime uygun olması.

Munday (2016: 13), çeviri uygulamalarının uzun bir geçmişi olmasına rağmen, çeviri araştırmalarının akademik bir disiplin olarak ele alınmasının yirminci yüzyılın ikinci yarısına denk geldiğini, bu tarihten önce dil öğreniminin bir parçası olarak görüldüğünü ifade eder. Çeviribilimin, dilbilimin kurallarına ve kavramlarına dayandırarak açıklama gereksiniminin, yirminci yüzyılın ilk yarısında egemen olan pozitivist yaklaşıma bağlanabileceğini belirten Yücel (2016: 152), fen bilimlerindeki gelişmeleri örnek alan sosyal bilimlerin, olguları nesnel verilere dayandırarak açıklama eğiliminde olduğunu ve bunun en belirgin kanıtının, dilbilimin, somut kavramları kullanan matematikten etkilenecek, eşdeğer, aktarım, işlem, dönüştürme gibi bazı kavramları kullanması olduğunu ifade etmektedir. Dilbilimsel terminolojinin çeviri araştırmalarında yaygınlaşmasının, çevirinin, uygulamalı dilbilimin bir alanı olarak görülmesi ve dilbilimcilerin diller arası karşılaştırmaya dayanan çalışmalarda çeviriye başvurmalarına dayandığını ifade eden Yücel (2016: 153-160), çevirinin salt karşılaştırmalı bir alana indirgenemeyeceğini, okurun beklentileri, çevirmenin kararları, erek dil kültürünün nitelikleri, erek metnin kaynak kültür içindeki yeri gibi çeviri süreci ve ürününü etkileyen farklı etmenlerin var olduğunu ve bu etmenlerin, kaynak metne öykünmeye dayanan bir karşılaştırmayla açıklanamayacağını belirtmektedir.

Kurultay (2005: 199), çeviribilimin uygulamalı bir dilbilim alanı olup olmadığı sorusunun ortaya atılmasının, konunun iki tarafı için de anlamlı olmadığını, çeviribilimin özerk bir bilim dalı olduğunu ve dilbilimle ilişkisinin bir alt-üst ilişkisi, çerçeve alanın içinde yer alma ilişkisi değil 'disiplinler arası' bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Kurultay'a göre (2005 : 199), her ne kadar uzunca bir süredir çeviribilimciler, kendi alanlarında özgün ve dikkate değer çalışmalar yapıyorlarsa ve bir çeviribilimden söz etmek desteklenmesi gereken bir durum olsa da, orada gerçekleştirenler dilbilimin veri temellerinden ve sorunsallarından ayrı şeyler değildir.

Erkurt (2017: 59), çeviribilimin önceleri dilbilimin alt alanlarından biri olarak kabul edildiğini, James S. Holmes tarafından 1972 yılında yayınlanan *The Name and Nature of Translation Studies* adlı makalesiyle ayrı bir bilim dalı olarak tanımlandığını, kuramsal ve betimleyici çalışmaların başlamasının ardından Gideon Toury'nin *In Search of a Theory of Translation* (1980) adlı

kitabında çeviribilimi disiplinlerarası bir alana çektiğini belirtmektedir. Yine Erkurt(2017: 59)'un ifadesiyle, disiplinlerarası bilgilerden yararlanan çeviribilim, dilbilim, edimbilim, toplumbilim, yorumbilim, metinbilim, tarih, edebiyat gibi birçok alanın yanında kültürbilimle de hem uygulama hem de kuramsal anlamda etkileşim kurmuştur.

2. Disiplinlerarasılık ve çeviribilim

Disiplinlerarasılık farklı araştırmacılar tarafından değişik şekillerde tanımlanmaktadır (Klein, 1990: 11-12; akt.Akdağ, 2018, 264). Levi-Strauss disiplinlerarasılığı, birbirinin örneğinden etkilenen ve yeniliği amaçlayan komşu bilim dallarının işbirliği yapması şeklinde tanımlar. Barth'a göre (1971: 236; akt. Akdağ, 2018, 264) disiplinlerarasılık, bir konuyu iki ya da üç bilim dalı etrafında incelemek değil, hiç kimseye ait olmayan yeni bir nesne yaratmaktır.

Önceleri dilbilimin alt alanların biri olarak kabul edilen çeviribilim, 1972 yılında James S. Holmes tarafından yayınlanan *The Name and Nature of Translation Studies* adlı makale ile ayrı bir bilim dalı olarak tanımlandı. Gideon Toury, kuramsal ve betimleyici çalışmaların başlamasının ardından, *In Search of a Theory of Translation* (1980) adlı kitabında çeviribilimi disiplinlerarası bir alana çekti. Disiplinlerarası bilgilerden yararlanan çeviribilim, *dilbilim, toplumbilim, metinbilim, yorumbilim, edimbilim, tarih, edebiyat* gibi birçok alanın yanında *kültürbilimle* de hem uygulama hem de kuramsal anlamda etkileşim kurmuştur (Erkurt, 2017, 59). Karşılaştırmalı Edebiyat ve Uygulamalı Dilbilim'in bir alt dalı olarak düşünülen Çeviribilim'in 1980'lerin ortasından itibaren bağımsız bir disiplin olarak ya da daha uygun bir şekilde söylenecek olursa, "çok fazla konunun (öznenin) üst üste geldiği disiplinlerarası bir alan" olarak tanınmaya başlamış olduğunu belirten Snell-Hornby (1994), önceleri savunduğu "disiplinlerarasılık" kavramının zıddını savunarak Çeviribilim'in bu dayatmadan çıkması gerektiğini vurgulamıştır. (Avcı, 2018, 82).

1950'lerden 1970'li yıllara kadar çeviri, yapısalcı dilbilim odaklı yönelimler içerisinde, tek yönlü olarak ele alınmaktaydı. Çeviri olgusu odaklı düşünüldüğünde; karşılaştırmalı dilbilgisi, dilin söz grubu ve cümle gibi yapılarını inceleyen sözdizimi (sentaks) ve cümlelerin iç yapısını inceleyen biçimbilim (morfoloji) gibi birimlerden yararlanan salt yapısalcı çalışmaların olguyu açıklamak için yetersiz kalması, sözcüksel olarak yapılan çevirinin beklentileri karşılamaması, çevirinin apayrı bir boyutta incelenmesi gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. (Avcı, 2018, 84). "Pragmatic turn" sonrasında Çeviribilim'de yaşanan değişimler, özerk bir disiplin olma kaygıları, farklı bilim

dallarının alandaki çalışmalar için bir araç olarak görülmesi disiplinlerarasılık söylemlerini doğurmuştur. (Avcı, 2018, 86). Gentzler (2014) Çeviribilim'in bilim dalı olma sürecini "Pre-Discipline", "Discipline", "Interdiscipline" ve "Post-Discipline" şeklinde dört aşamaya ayırmakta ve disiplinlerarasılık sürecinin 1990'lı yılların başlarında ortaya çıktığını belirtmektedir. Gentzler (2014), Batı'da çeviri tarihinin Roma Dönemi'ne kadar uzandığını, bu dönemde Romalılar'ın, kendi tarihi ve kültürel bilgilerini zenginleştirmek için Yunan kültüründen çeviriler yapmaya başladıklarını belirtmektedir. Çoğu Batılı bilim insanının, çevirinin tarihini Cicero'ya kadar götürdüğünü belirten Gentzler (2014), *De optimo genere oratorum* adlı eserinde Cicero'nun sözcüğü sözcüğüne değil, dilin karakterini ve enerjisini koruyarak çeviri yaptığını belirttiğini ifade etmekte, bu tür çeviri stratejisinin, Batı'da çeviri tarihinin 2000 yıllık karakteristiği olduğunu belirterek bu dönemi *pre-discipline* (disiplin olmadan önceki dönem) olarak adlandırmaktadır. 1970 ve 1980'li yıllarda bir şeylerin değişmeye başladığını belirten Gentzler (2014), James Holmes'un 1972 yılında yayınladığı makale ile birlikte disiplin olma sürecine girdiğini ifade etmektedir. Gentzler (2014), Çeviribilim'in disiplinlerarası olma yönündeki ilk gelişmelerinin 1990'ların başlarında ortaya çıktığını ifade etmekte, dilbilim odaklı ve edebiyat odaklı yaklaşımlar arasında devam eden yirmi yıllık bir mücadeleden sonra Çeviribilim'in koordine olmaya ve farklı yaklaşımlara ilgi göstermeye başladığını belirtmektedir.

Mary-Snell Hornby 1988 yılında *Translation Studies: An Integrated Approach* adlı eserini ve daha sonra Franz Pöchhacker ve Klaus Kaindl ile birlikte 1994 yılında editörlüğünü yaptığı *Translation Studies: An Interdiscipline* adlı antolojiyi yayınlamıştır. Gentzler (2014) birçok çeviri araştırmasının alan dışından disiplinlerarası araştırmaya yöneldiğini, özellikle medya araştırmalarının, Medya ve Film Araştırmaları Disiplini ile ilgili çevirilerde araştırmalar ve eğitim yaptığını belirtmektedir. 1996 yılında Sherry Simon *Gender in Translation* adlı eserini yayınlamış ve Québec feminizmi ile Çeviribilim paradigmasını birleştirmiştir. 1997 yılında Luise von Flotow *Translation and Gender* adlı eseri yayınlamıştır. Aynı yıl Douglas Robinson *Translation and Empire* adlı eserini, yine aynı yıl Peter Fawcett *Translation and Language* adlı eserini yayınlamıştır. Gentzler (2014), burada anahtar konumundaki sözcüğün başlıklardaki 've' sözcüğü olduğunu belirtmekte ve disiplinlerarası dönemin farklı disiplinler içinde oluşan paralel gelişmelere odaklandığını ifade etmektedir. 1998 yılında Lawrence Venuti'nin *Translation and Minorities* adlı eseri, 1999 yılında editörlüğünü Susan Bassnett ve Harish Trivedi'nin yaptığı *Postcolonial Translation* adlı eser yayınlanmıştır. 2001 yılında Kathleen Davis *Deconstruction and Translation*

adlı yapıtı, 2005 yılında Lynne Long editörlüğünde *Translation and Religion* adlı eser yayınlanmıştır. Daha sonra bu eserlerin ardından Çeviri ve Etik, Psikoloji, Felsefe, Çeviri ve Medya üzerine birçok kitap yazılmıştır. 1990'lar ve 2000'li yılların başları oldukça verimli bir dönem olmuş, Çeviribilimle uğraşan bilim insanları, diğer disiplinlerden fikir ve kavramlar ödünç alarak çeviribilim olgusuna ciddi anlamda bir kavrayış getirmişlerdir. Yapılan tüm bu çalışmalar, çeviribilim ve diğer bilim dalları arasında önemli bir bilgi alışverişi olduğunu, sosyal bilimlerin birçok dalı ile iç içe bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Gile (2000), çeviri araştırmalarında (özellikle konferans çevirmenliğinde) önemli olan disiplinlerarasılık koşullarının bazılarını şöyle ifade etmektedir:

- Çevirmenin dilbilimsel becerileri ve zaman içindeki gelişimi ile ilgili araştırmalar, **dilbilimin** kavramsal, analitik ve metodolojik araçlarının kullanılmasını gerektirmektedir.
- Çevirmenin toplum içindeki rolü ile ilgili araştırmalar, **sosyolojinin** kavram ve araçlarının kullanılmasını gerektirmektedir.
- Kullanıcıların kalite algısı ve beklentileri ile ilgili araştırmalar da yine **sosyolojide** kullanılan araçlardan yararlanmayı gerektirmektedir.

Günümüzde kendi kavram ve kuramlarını oluşturan ve bağımsız görünen birçok sosyal bilim disiplini temelde birbirleriyle ilişkilidir. Terminoloji bağlamında incelendiklerinde, bazı disiplinlerin kavram ve kuramlarının diğer disiplinlerle benzerlik gösterdiği görülebilir. Bu açıdan çeviribilim de, dilbilim, edebiyat bilimi, sosyoloji, tarih, psikoloji, kültür, iletişim gibi birçok bilim dalıyla ilişkili olup disiplinlerarası bir nitelik taşımaktadır.

3. Dilbilim ve dilbilim-çeviribilim ilişkisi

Bayrav (1998: 22), dilbilimin konusunun dil olduğunu, dili incelerken, onun nasıl işlediğini aydınlatmaya çalıştığını ve böylece diğer insan bilimlerinden ayrıldığını ifade eder. Dilbilimin uzun bir süre biyoloji, psikoloji, sosyoloji gibi başka bilim dallarının etkisinde kaldığını ifade eden Bayrav (1998: 22), ancak 20. yüzyılda, tam manasıyla bir dilbilimi, yani dilin kendinde olanı ortaya koyan bir bilim dalı olabildiğini belirterek dilbilimin inceleme nesnesini şu şekilde açıklar:

1. Dil yapısı (langage) açısından, dilin bütün şartlarını, konuşma aracı seslerin fizyolojik, akustik yanlarını, bellek olmadan dil olamayacağına göre çağrışım şemalarını, anlayışın nasıl temin edildiğini, dilin psiko-sosyal karakterini araştırır. Gene aynı açıdan konuşan-dinleyen karşılığını, bildirişi (sözlü-yazılı) kendine konu yapar. Kişi-dil

ilişkisiyle, en başta üslup problemleriyle, kültür-dil problemiyle ilgilenir.

2. Öte yandan belli dilleri (langue) inceler. Dilbilim, dillerin bütün biçimleriyle ilgilenir; yazı dilinin (edebiyat, günlük gazete, ders kitabı, iş mektubu, samimi mektup üslupları) ve konuşma dilinin bütün tarzlarını (lehçeler, ağızlar, şiveler, değişik grup ve sınıftan, cinsten, yaştan insanların: çocuk, yaşlı) inceler.

Dilbilim, dilin yapısı, varyasyonları ve kullanımı, çağdaş dillerin tanımlanması ve belgelendirilmesi, zihin ve beynin, insan kültürünün, sosyal davranış, ve dil öğrenimi ve öğretimi için dil kuramları ile ilgili önerilere odaklanan bilim dalıdır. Modern dilbilimin ise, yirminci yüzyılın ilk yarısında, İsviçre’li dilbilimci Ferdinand de Saussure’le başladığı kabul edilir zira Saussure’le birlikte araştırma konusunun bizzat dilin kendisi olmasıyla bağımsız bir bilim dalı haline gelmiş, zaman zaman başka bilim dallarıyla işbirliği yaparak önemli bir gelişme göstermiştir.

Modern dilbilim, iki farklı akımı, yani *Avrupa yapısalcılığı* ve *Amerikan yapısalcılığı*ni bünyesinde barındırır. *Avrupa yapısalcılığı*, 19. yüzyılda yazılı kaynaklarla ilgilenen ve çoklukla tarihi analizlerle uğraşan karşılaştırmalı dil çalışmalarından hareketle gelişmiş olup 20. yüzyılın ilk yarısında teorik düşünceleriyle tanınan İsviçre’li dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913)’ün, ölümünden sonra yayınlanan *Cours de linguistique générale* adlı eser dilbiliminde temel taşlardan biri olmuştur. Saussure, *dil* (langue), *dil yetisi* (language) ve *söz* (parole) ayrımına dikkat çekmiş, ayrıca modern dil incelemelerine, dilin tarihi evrimini araştıran *artzamanlı* dilbilim ile dilin belli bir zaman kesiti içindeki durumunu inceleyen *eşzamanlı* dilbilim ayrımını getirmiştir. *Amerikan yapısalcılığı* ise kızılderililerin dilleri ortadan kalkmadan önce araştırma isteği duyan etnologların çabaları sonucu ortaya çıkmış olup, Avrupa dillerinden tamamen farklı yapılara sahip bu dillerin tasvirinde yazılı kaynak olmadığı için tarihi bakış açısı ister istemez devre dışı kalmıştır. Bu alandaki öncülerden biri, *Handbook of American Indian Languages* adlı eseri ile Franz Boas (1858-1942) olmuştur. Avrupa yapısalcılığı dilin temelinde yer alanı, dilin gerçekten kullanılması sırasında ortaya çıkan yapıdan ayırıp soyut yapıyla ilgilenirken, Amerikan yapısalcılığı, söz ile, yani bir konuşucu tarafından gerçekten kullanılan dil ile uğraşmıştır.

3.1. Dilbilimin kolları

Dilbilimin kolları linguistics.ucdavis.edu sitesinde şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

Fonoloji (phonology) ve **fonetik** (phonetics), dillerin ses sistemlerinin incelenmesi olup konuşmadaki temel telaffuzla ilgilidir. Bilgiyi iletmek amacıyla farklı dilbilimsel sesleri oluşturmak için ses üretim yolunun (vocal tract) hangi özelliklerinin (dil ve dudaklar dahil) kullanıldığını gözlemleyerek inceler.

Morfoloji (morphology) ve **sentaks** (syntax) sözcük ve cümlelerin iç yapısını inceler. Morfoloji, kök, yapım eki ve çekim eki olarak morfemlerin anlamı nasıl değiştirdiğini veya kelime yapısı ve isim, sıfat, fiil çekimi gibi değişken sözcük biçimlerini inceleyen bilim dalıdır.

Sentaks ise, sınırlı sayıda unsurla sınırsız sayıda birliğin veya cümlelerin oluşturulmasının kurallarını inceler. Başka bir ifadeyle, sözdizimi (sentaks), doğal dillerdeki cümle kurma ilke ve kurallarını inceleyen ve bu dildeki cümlelerin esnekliğini inceleyen dilbilim dalıdır.

Yukarıda saydıklarımız dışında dilbilim, bazılarının dille uğraştığı çeşitli bilim dallarıyla yaptığı işbirliği sonucu ortaya çıkmış bir yığın alt kolunun sıralanabileceğini ifade eden Demir, bir metni metin yapan bağlantıları, tutarlılıkları **metindilbilim**in araştırdığını belirtmektedir. Metindilbilim, metnin bir bütün olarak yapısı ile işlevi ve metni oluşturan öğeler arasındaki ilişkileri ele alır ve çeşitli metin türlerindeki her türlü dilsel olguyu, ölçüt ve kuralları belirler.

Dilbilimin bir diğer kolu **edimbilim** (pragmatik) olup, bir konuşmacının belli bir durumda arzu ettiği etkiyi uyandırmak için hangi dil aracını kullanması gerektiğini ve bu seçimin karşısındakinde uyandırdığı etkiyi araştırır ve ayrıca bir insanın bir şeyi nasıl ifade ettiği, doğup büyüdüğü yer, ait olduğu sosyal tabaka, eğitim durumu, konuşmanın geçtiği bağlam gibi hususlarla da yakından ilgilidir.

Sosyolengüistik (toplumdilbilim), sosyoloji ile dilbilimin kesişmesinden ortaya çıkmıştır ve kültürel normlar, beklentiler ve bağlam, dilin nasıl kullanıldığı ve toplumun dil üzerindeki etkisi gibi konuları inceler. Dilin bölgeden bölgeye gösterdiği farklılığı ise coğrafya ile dilbilimin metodlarından yararlanan **ajız araştırmaları** ele alır.

Tarihi dilbilim, dillerin tarih boyunca nasıl değiştiğini inceleyen bir alan olup hem dilin değişiminin genel olarak incelenmesi hem de özel dil ve dil ailelerinin tarihinin incelenmesi çalışma konusunu oluşturur.

Etimoloji veya kökenbilim, Yunanca *ετυμολογία* (*etumología*) kelimesinden gelen bir kavram olup, bilim dalı olarak bir sözcüğün zaman içinde semantik anlamının kaynağını ve evrimini inceler. Tarihi dilbilimin bir alt dalı olup anlambilim, morfoloji, göstergebilim ve fonetikten faydalanır.

Kültürel dilbilim olarak da adlandırılan *etno-dilbilim* (etnolinguistik), bir dil ile o dili konuşan toplumun dilbilimsel olmayan kültürel davranışı arasındaki ilişkiyi inceleyen antropolojik dilbilimin bir alanıdır.

Bilgisayar dilbilimi (computational linguistics), bilişimin kavram ve yöntemlerini kullanarak otomatik çeviri, bilgi depolama ve kullanma, yapay zeka gibi hususlarla ilgilenir ve araştırır.

Bilişsel edimbilim, dilbilimin genç kollarından biri olup disiplinlerarası bir dilbilim dalıdır. Psikoloji ve dilbilim kaynaklı araştırma ve bilgileri bir araya getiren bilişsel dilbilim, dilin bilişle nasıl etkileşime girdiğini, dilin düşüncelerimizi nasıl oluşturduğunu ve dilin zaman içindeki ortak zihniyetteki değişime paralel olarak evrimini açıklar.

Dil öğretimi, ana dilin veya başka bir dilin öğretimiyle ilgili sorunlarla ilgilenir ve öncelikle uygulamalı dilbilimin bir koludur.

Dil felsefesi, insan dilinin niteliğini, menşecini ve kullanımını, anlam ve gerçek arasındaki ilişkiyi ve dilin, insan düşüncesi ve anlayışı ile nasıl ilişkili olduğunu inceler.

Dil psikolojisi, dilin bilimsel olarak psikolojisi ile ilgilenir ve bilişsel psikolojinin en önemli alanlarından biridir. Dili nasıl üretiriz, nasıl anlarız ve nasıl ediniriz gibi konular dil psikolojisinin araştırma nesnesi olup bütün bu süreçler yaşlanma ve beyin hasarından etkilenir ki bütün bunlar insan davranışını anlamamızın temel konuları olup dil psikolojisi kapsamında ele alınır.

Uygulamalı dilbilim (applied linguistics), psikoloji, sosyoloji ve eğitim gibi alanlarda dilbilimin, gerçek hayattaki problemleri anlamaya nasıl destek olduğunu araştıran bilim dalıdır.

3.2. Dilbilim ve çeviri

Çeviribilim geliştikçe, fikir ve ilham almak için başka alanlara ihtiyaç duymuştur ki bu alanların bazıları sömürgecilik sonrası araştırmalar, yapısöküm, kadın çalışmaları, medya araştırmaları ve edebiyat eleştirisi olmuştur ve bu alanlar çeviribilimin önemli araştırma alanlarını teşkil etmektedir. Çeviri problemlerinin dilbilimsel problemlerle yakından ilişkili olduğunu belirten Kolawole (2013: 10), bir çevirmenin romancı, bilim insanı veya şair olmadan önce bir dilbilimci olduğunu ve çevirinin dilbilimle yakından ilişki içinde bulunduğunu ifade eder.

Çetinkaya (2017: 1230)'ya göre dilbilimcilerin, bir dil olgusu olarak çeviriye bilimsel, gözleme dayalı bir bakış açısını ilk getirenler olduğunu ifade eder. Fawcett (1997: 2) da bu duruma dikkat çekerek, dilin işleyiş şekline

dair sağlam ve verimli kuramlar üreten dilbilimin, dilsel bir faaliyet olarak tanımladığı çeviri üzerine söyleyeceklerinin olmasının kaçınılmaz bir durum olduğunu belirtmektedir. Fawcett'a göre (1997: 2) dilbilimin çeviri ile bağlantısı esasen iki yönlü olabilir ki bunlardan ilki, dilbilimden edinilen verilerin çeviri işine uygulanması, ikincisi ise (yazınsal iktisadi, ya da psikolojik bir kuram yerine) dilbilimsel bir çeviri kuramının benimsenmesidir.

Ergun'a göre (2014: 300), çeviribilim dilbilim ilişkisi üzerinde durulması gereken nokta, çeviribilim/dilbilim etkileşimi ya da söz konusu disiplinlerin karşılıklı olarak yarar sağlamaları, çeviriye dilbilimsel yaklaşım getirmekle aynı şey değildir. Dile ilişkin olgulara değinmek ile dilbilimsel kazanım ya da modellerden yararlanmanın ayrı tutulması gerekir ve çeviribilim ile dilbilim arasındaki etkileşimin doğal nedeni, çeviri olgusunun dilleri içeriyor olmasıdır.

4. Uygulamalı dilbilim ve çeviribilim ilişkisi

Uygulamalı dilbilim terimi, Edinburg Üniversitesi'nde 1956 yılında Uygulamalı Dilbilim Okulu ve 1957 yılında Washington D.C.'de Uygulamalı Dilbilim Merkezi kurulduğundan beri kullanılmaktadır (Stevens, 1995: 17; çev. Nesibe Fakılı). Stevens (1995: 17), Washington D.C.'deki Uygulamalı Dilbilim Merkezi'nin, gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda karşılaşılan dil eğitimi sorunlarının çözümü için Ford kuruluşunun girişimleri sayesinde ortaya çıktığını belirterek bu kuruluşun, özellikle Fransa ve İngiltere'den bağımsızlığını kazanmış veya kazanmak üzere olan ülkelerde İngilizce ve diğer uluslararası ve bölgesel rolü ve kullanımıyla ilgili bilgileri toplama ve inceleme gereksinimi duyduğunu ifade etmektedir. Böylelikle içinde ilk defa 'uygulamalı dilbilim' terimi bulunan iki akademik kurum, eğitimi iyileştirmek amacıyla İngilizce'nin öğrenilmesi ve öğretilmesi için girişimde bulunmuş ve kurumsal bir temel oluşturmak için gerekli fonları kuran İngiltere (1956) ve Amerika Birleşik Devletleri (1957) gibi İngilizce konuşulan ülkelerin ulusal çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir (Stevens, 1995: 18; çev. Nesibe Fakılı). Stevens'e göre (1995: 18) uygulamalı dilbilim, Atlantik'in her iki tarafında aynı anda ortaya çıkan önsel bir kavram değil, dilbilimindeki yeni gelişmelerin bilincinde olan ve dille ilgili özel sorunları çözmek için yeteneklerini kullanan yaratıcı zihinlerin bir ürünüydü.

Bir görev üstlenme, sorun çözme, proje yürütme ve bir talebi karşılama işinin uygulamalı dilbilimin en belirgin özelliği olduğunu belirten Stevens (1995: 18), dil öğretiminde karşılaşılan üst düzey kavramsal sorunlara çözüm üreten bilim dalının uygulamalı dilbilim olduğu halde, ilgilendiği alanların dil öğretimi ile sınırlı kalmadığını ifade etmektedir.

Knapp (2014: 1), uygulamalı dilbilimin anlaşılmasında ortaya çıkan uzlaşma eksikliğinin, bu kavramın ortaya çıktığı döneme kadar götürülebileceğini ifade ederek, ‘Uygulamalı Dilbilim’in, 1948 yılında *Language Learning* adlı derginin ilk sayısında, akademik alanın bir tanımı olarak ortaya çıktığı konusunda yaygın bir kanaat olduğunu belirtmektedir. Avusturyalı terimbilimci Otto Back (1970)’in belirttiği gibi, uygulamalı dilbilim fikri, kıta Avrupası’nda 19. yüzyılın başlarına kadar götürülebilir ve ‘Uygulamalı Dilbilim’ kavramı, yazım ve terminoloji geliştirme, çeviri, dil bütünce planlaması gibi alanlar veya dil öğretimindeki kullanımına ilave olarak tarih, psikoloji, vb. alanlarda yardımcı disiplin olarak dilbilim için 20. yüzyılın başlarında zaten kullanılmaktaydı (Knapp, 2014: 1).

Stevens(1995: 19; çev. Nesibe Fakılı), uygulamalı dilbilimin başarılı olmasının, özellikle kuramsal dilbilim ve edebiyat uzmanlarından bazılarının karşıt görüş ve hatta düşmanca tavırlar takınmalarına neden olduğunu belirterek, bu tür tepkilerin nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır:

-Genel dilbilim veya İngiliz edebiyatına göre uygulamalı dilbilim mezunlarına daha çok talep olması, dolayısıyla daha çok fon ve kaynak ayrılmasına karşı duyulan öfke;

-Kuramsal veya tamamen yazınsal çalışmaların uygulamalı çalışmalara göre ahlaki ve bilimsel açıdan daha üstün olduğunu savunan kibirli düşünce;

-Öğretme sanatını küçümseme ve dil öğretimi ve öğrenimi ile ilgili ciddi çalışmaların yürütülemeyeceği düşüncesi;

-Yabancı dil öğretiminin edebiyat öğretiminin içinde düşünüldüğü döneme duyulan özlem;

-Uygulamanın (örneğin sınıf içi öğretim) kuram tarafından belirlenen araştırma sonuçlarına göre düzenlenmesi, dolayısıyla yabancı dil öğretiminin mutlaka dilbilim egemenliğinde olması gerektiğini savunan bazı dilbilim uzmanlarının görüşü.

Stevens (1995: 20), uygulamalı dilbilimin tanımının altı temel önerme üzerine kurulu olduğunu belirtir ve bu önermeleri şu şekilde sıralar:

1. Uygulamalı dilbilim sorgulamayı temel alır, araştırmayı yönlendirir ve bu araştırmaları kullanır ve başka bilim dallarıyla da ilgilidir.

2. Dilbilim, uygulamalı dilbilim için çok önemlidir ancak katkıda bulunan tek bilim dalı değildir.

3. Belirli uygulamalı dilbilim konularında başvurulacak bilim dallarının ve alanlarının seçimi değişkendir ve bu seçim konuya bağlıdır.

4. Uygulamalı dilbilim birçok bilim dalını kapsar ve bu yapısı nedeniyle, uygulamalı çalışmaların, insan faaliyetlerinin farklı alanlarında gerçekleştirilmesini gerektirir.

5. Uygulamalı dilbilim doğal olarak bir sonuca ulaşmayı, dille ilgili var olan çalışmaları geliştirmeyi ve dille ilgili sorunları çözmeyi amaçlamaktadır.

6. Dilbilimciler topluma karşı sorumludur ve toplumsal bilinçten uzaklaşamazlar, dolayısıyla mümkün olduğunda bilgi ve becerilerini insanlığa hizmet etmek için kullanmalıdırlar.

Uygulamalı dilbilim çalışmalarında kullanılan bilim dallarının bazı alanları oldukça çeşitlidir. Bu alanlar, dilbilim, psikobilim, psikoloji, anlambilim ve göstergebilim, sözlükbilgisi, toplumbilim, toplum kuramı (ve bazı alt bilim dalları), eğitim (ve bazı alt bilim dalları), matematik, bilgisayar, istatistik, mantık, felsefe, sözbilim, söylem çözümlemesi, bilim felsefesi, sinirbilim, anatomi, fizyoloji, sözel iletişim, dil patolojisi, yazın ve yazın eleştirisi, yazılı ve sözlü çeviri, yer adları bilgisi, yapay zeka, bilgi aktarım ve depolama, hukuk ve kamu yönetimi, vb. (Stevens, 1995: 20).

4.1.Uygulamalı dilbilim alanları

Uygulamalı dilbilimin kullanıldığı alanlar oldukça çeşitlidir. Knapp (2014: 6), uygulamalı dilbilim alanlarını şu şekilde listelemektedir:

a)Dil ve toplumsal iletişim

Makro düzeyde ve toplum içinde, dil ve toplumsal iletişimle ilgili konulara odaklanan tüm uygulamalar şu şekilde açıklanabilir (ancak sadece bunlarla sınırlı değildir):

- Dil politikası ve planlaması;
- Dil ve insan hakları;
- Sosyal gruplarda dil ve iletişim (örneğin etnisite, yaş, cinsiyet, sınıfa göre)
- Çokdilli etkileşimler de dahil, dilsel temas ve toplumsal çokdillilik,
- Dilin sürdürülmesi;
- Dil ve kimlik;
- Tehlike altındaki dil ve kültürlerin belgelenmesi.

b)Kurumlarda, teşkilatlarda ve mesleklerde dil ve iletişim

Bu kategoride yer alan uygulamalar, dilin resmi ve işlevsel özellikleri, ağız veya değişkeler ile kullanımının yanı sıra kurum, teşkilat ve mesleki iletişimde kullanılan söylem adetleri ile ilgili konular olup şu şekilde gruplandırılabilir:

- Yasal çevrede dil ve iletişim;
- İş hayatında dil ve iletişim;
- Tıp alanında dil ve iletişim;
- Medya alanında dil ve iletişim;
- Eğitim kurumlarında dil ve iletişim.

c) Dil ve iletişim teknolojisi

Bu alan, temeli teknik bilimlerde yer alan uygulamaları kapsar ve amacı, iletişimi sağlamak ve kolaylaştırmak, elektronik araçlarla elde edilen dilsel verileri üretmek, işlemek ve depolamaktır. Çalışma alanları:

- Özetleme, bilgi kurtarma ve metin madenciliği gibi otomatik belge işleme;
- Otomatik konuşma teşhisi ve sentezi (sesli mesaj postası gibi);
- Makine çevirisi;
- Dil algısını geliştirerek engelsiz iletişim (koklearimplant gibi);
- Yeni medyada iletişim;
- Özel eğitim sistemleri ve bilgisayar destekli dil öğrenimi (CALL).

d) Kişiler ve kültürlerarası iletişim

Bu grupta kişiler ve kültürlerarası düzeyde iletişimi anlama ve iyileştirme çalışmaları yer almaktadır:

- Günlük konuşma ve sosyalleşme;
- Yakın ve daha uzak ilişkilerde, örneğin çiftler arası, aile içi gibi ilişkilerde ve işyerinde iletişim;
- İletişim çatışmaları –teşhis ve terapisi;
- Kibarlık, mizah, övme ve suçlama gibi ilişki çalışmaları;
- Farklı türlerde kültürel farklılıkların analizi ve sağlık, yönetim, eğitim ve yasal bağlamlarda ortaya çıkan iletişim ritüelleri ve usulleri ve kültürlerarası uygun eğitim biçimlerinin geliştirilmesi;
- Çeviri ve tercüme;
- Ortak dil iletişimi.

e) Bireylerde iletişim yetisi

Bu alan, iletişim için ön koşul olan her tür sözlü bilgi ve becerinin doğal gelişimine, gelişimsel ve edinilmiş bozukluklara, bilgi edinme ve

beceri geliştirmeye teşvik etme veya bozukluklar için terapi uygulayarak gelişim sağlama önlemlerine odaklanan bir alan olup, dil ve iletişimle ilgili disiplinlerden elde edilen bulguların uygulanmasını kapsamaktadır. Çalışma alanları:

- Birinci dil edinimi ve ana dili öğretimi;
- İkinci dil edinimi ve ikinci/yabancı dil öğretimi;
- Okuryazarlık ve okuryazarlık gelişimi;
- Gelişimsel ve edinilmiş bozuklukların teşhis ve terapisi;
- Ömür boyunca görülen yeti değişiklikleri – aşınma ve kayıp.

Stevens (1995: 28), ilk uygulamalı dilbilimcilerin, dilbilimi dışında kalan dil sorunlarıyla uğraşan dilbilimciler olduklarını, günümüzde ise uygulamalı dilbilimcilerin, genelde öğretmenlik veya başka konularda deneyimi olan mezunlara temelini oluşturduğu birçok bilim dalında geniş bir eğitim verilerek yaratıldığını belirtmektedir.

Birçok bilim dalına dayanan bu alt yapıyla farklı konu alanlarında çalışan uygulamalı dilbilimcilerin, dilbilimi, dilin doğası ve toplum içindeki önemi konusunda insanların bilinçlenmesine yardımcı olarak genelde dilbilimcilerin yabancı olduğu felsefi ve uzaybilimsel düşünceler gibi kavramların tanıtılmasını sağlarlar (Stevens, 1995: 28).

4.2. Uygulamalı dilbilim ve çeviri

Çeviribilimin uygulamalı bir dilbilim alanı olup olmadığı uzun süre tartışmalara konu olmuştur. Yazıcı (2010: 125), 1980’li ve 1990’lı yıllarda çeviribilimde özellikle eşdeğerlik konusu üzerinde durulduğunu belirterek, dilbilim alanındaki bilgi birikimi, çeviriyle ilgilenen bilim adamlarını, bu kuramsal bilgiyi uygulama alanına taşıma isteği uyandırdığını ve bu bilginin uygulamaya sokulabileceği en iyi alanın çeviri eğitimi olarak görüldüğünü dile getirir.

Kurultay(2005: 199), çeviribilimin uygulamalı bir dilbilim alanı olup olmadığı sorusunun konunun tarafları açısından anlamlı olmadığını, çeviribilimciler için bu sorunun aşıldığını ve çeviribilimin özerk bir bilim dalı olduğunu ifade ederek, dilbilimle ilişkisinin bir alt-üst ilişkisi, çerçeve alanın içinde yer alma ilişkisi değil ‘disiplinler arası’ bir ilişki olduğunu belirtmektedir. Yine Kurultay (2005: 200)’ın ifadesiyle, son dönemlerde çeviriyle ilgili bilimsel tartışmalarda en sık duyulan sözlerden biri, çevirinin ‘dilsel bir aktarım’ olmadığı ve bu sözün artık fazlasıyla genelleşmesi nedeniyle pek sorgulanmadan kabul görmesidir ve eğer iki dil arasında

çeviriden söz ediliyorsa, sonuçta dilsel bir aktarım gerçekleşmekte, çeviribilim-dilbilim ilişkisine verilecek cevap ne olursa olsun, dil-çeviri ilişkisi geçmişte bir sorun olup, bugün de yarın da sorun olmaya devam edecektir.

Berk'e göre (2005: 65-83), çeviribilim birçok bilim dalıyla ilişki içerisinde olduğundan, terminolojisini, yöntem ve kuram ağını sürekli geliştirmekte ve çeviribilimin bağımsızlığını kazanmasındaki en önemli unsurların başında çevirinin kültürlerarası iletişimin bir etkeni olması yatmakta ve sonuç olarak, çeviri kendisi ile ilgili her olguyu araştırma konusu yapan ve farklı disiplinlerle ilişkisi olan disiplinlerarası bir bilim dalıdır.

Gentzler (2014: 18) çeviribilimin, disiplinlerarası olması yolundaki ilk hamlenin 1990'ların başlarında gerçekleştiğini ifade ederek, dilbilim odaklı alanlar ile edebiyat odaklı alanlar arasındaki yirmi yıllık mücadeleden sonra çeviribilim, farklı yaklaşımlara saygı duymaya ve bunlarla bağlantılı bir biçimde çalışmaya başladığını belirtmektedir.

1998 yılında Mary Snell-Hornby *Translation Studies: An Integrated Approach* adlı eserinde ve daha sonra da Franz Pöchhacker ve Klaus Kaindl editörlüğünde hazırlanan *Translation Studies: An Interdiscipline* adlı antolojide, edebiyat, dilbilim ve kültürel çalışmaları bir araya getirmiş ve çevrilecek olan metnin özelliğine bağlı olarak çeşitli türde yaklaşımların bir arada çalışmasına fırsat vermiştir (Gentzler, 2014: 18).

Camcı (2014: 34), çeviribilimin dilbilim evresi olarak anılan dönemde ürün vermiş olan Nida, Catford ve Vinay-Darbelnet gibi araştırmacıların çeviride eşdeğerlik, çeviri süreci, çeviride kay(dır)ma ya da değiştirim, çeviri işlemleri gibi kavramlarla çeviri olgularının, çeviri gerçekliğini tanımlama ve süreç içinde sorun çözmeye dönük kurallar oluşturmaya çalıştıklarının görüldüğünü ifade ederek bunların, dilbilimin edimsel, metin-dilbilimsel evreleriyle koşutluk gösteren ve bu evrelerin kavramsal araç ve yöntemleriyle çeviriyi açıklama gayretinde olan öncüller olarak adlandırılacak çalışmalar olduğunu belirtmektedir. Camcı (2014: 34) Snell-Hornby'nin ayrıca, çeviribilimin ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkışında metin-dilbilimin rolüne işaret ettiğini belirtmektedir.

Wikipedia'nın '*Uygulamalı Dilbilim*' maddesinde; uygulamalı dilbilimin, "genel dilbilimin bir alanı" olduğu, dil öğrenimi araştırmalarının, dil betimlemesi (sözlük bilgisi) ve ayrıca dilbilimsel görüş altında doğa bilimleri, kültür bilimi, bilgi bilimi (epistemoloji), hukuk ve ruhbilimdeki sorunlarla disiplinler arası olarak ilgilendiği ve diğer alanlardaki dil ile ilgili problemlerin

çözümlemesinde dilbilimsel teori, metot ve bilgilerin kullanımının da bu alanın konusunu oluşturduğu belirtilmektedir.

Yine aynı maddede uygulamalı dilbilim kapsamında yer alan konular şu şekilde listelenmektedir: Uygulamayı temel alan dil kuramları, her bir dilin betimlenmesi, daha çok dilin karşılaştırılması, dil öğretimi ve dil öğrenimi araştırmaları, uzmanlık dili araştırmaları, çeviri bilimi (yazılımların sınırlandırılması, teknik belgeleme), kurumsal iletişim, kusur/hata çözümlemesi, metin-resim ilişkisi, kısa çizgili – dil bilimler, beden dili bilimi, toplum dilbilim, psikodilbilim, edim bilimi (pragmatik), kültür bilimi, bilgisayarlı dilbilim, tarihsel dilbilim, metin dilbilim, klinik dilbilim, adli dilbilim, bağıntı dilbilimi, bütüncü dilbilim, betimsel dilbilim, nöro-dilbilim, hukuk dilbilim, bilişsel dilbilim, feminist dilbilim, Avro-dilbilim, interlinguistik, medya dilbilimi, nicel dilbilim, ekolojik dilbilim, ve paleolinguistik.

Yine Wikipedia'nın 'Çeviribilim' maddesinde yer alan tanıma göre, Çeviribilim ya da Çeviri bilimi, yazılı ve sözlü çevirinin kuram, betimleme ve uygulamasını konu alan beşerî bilim dalıdır. Sahalar arası bir çalışma alanı olarak çeviribilim, çeviriye destek olan çeşitli sahalardan katkı alır. Bunların arasında toplum dilbilim, metin dilbilim, filoloji, karşılaştırmalı edebiyat, göstergebilim, edebiyat, tarih, felsefe gibi bilim dalları bulunur.

Tanımlarda da görüldüğü gibi, dilbilim, uygulamalı dilbilim ve çeviribilim birbirleriyle bağlantılı, ancak her birinin birbirinden bağımsız birer disiplin olduğu söylenebilir.

Sonuç

Çeviri çalışmaları uzun süre dilbilim ve edebiyat alanının bir parçası olarak görülmüş, 1972 yılında James S. Holmes tarafından Üçüncü Uluslararası Dilbilim Kongresi'nde sunulan '*The Name and Nature of Translation Studies*' adlı bildirisi ile günümüzde kabul görmüş olan *Translation Studies* adı ile anılmaya başlanarak ayrı bir bilim dalı olmaya başlamıştır. Öner (2001), söz konusu yazıda yerine oturmuş bir model sunulmamakla birlikte bugün kullanıldığı anlamda Çeviribilimin (Translation Studies), Holmes'un bu incelemesiyle başladığını belirtmektedir. Çeviri çalışmaları, uygulamalı dilbilim, edebiyat, kültür çalışmaları, sosyoloji ve daha birçok bilim dalı ile karşılıklı bir ilişki içinde olup, disiplinlerarası nitelikte bir bilim dalıdır. Hejwowski (2018: 9), çeviribilimin, psikoloji, sosyoloji, dilbilim veya bilgisayar biliminden faydalananı olmasının, bu alanlardan birinin alt dalı olduğu anlamına gelmediği ve yine uygulamalı dilbilimin de alt disiplini olmadığını ve dilin, çevirinin sadece bir yönünü yansıttığını belirtir.

Kaynakça

- Akbulut, F. D. (2022). A Study on the Interdisciplinary Nature of Translation Studies, *Journal of Language Research (JLR)*, 6(1), 45-56.
- Akbulut, A. N. (2004). *Söylenceden Gerçekliğe*, Multilingual, İstanbul.
- Akdağ, A.I. (2018). *Çeviribilim ve Diğer Bilim Dalları: Türkiye’de Lisansüstü Tezler Üzerinden Çeviriyi Okumak*, Sobider Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 25, s. 262-274.
- Avcı, N. (2018). Reflections of Pragmatic Turn on Translation Studies with an “Interdisciplinary” Inquiry, *Uluslararası Akademik-Der Tarih, Eğitim, Bilim ve Kültür Dergisi*, sayı: 2, s.76-92.
- Bayrav, S. (1998). *Yapısal Dilbilim*, İstanbul: Multilingual.
- Berk, Ö. (2005). *Kuramlar Işığında Açıklamalı Çeviribilim Terimcesi*, Multilingual Yayınevi, İstanbul.
- Camcı, M. (2014). *Bir Sosyal Bilimler Alanı Olarak Çeviribilim ve Disiplinlerarasılık Bağlamında Çeviribilim Paradigmaları* (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeviribilim Anabilim Dalı, İstanbul.
- Çetinkaya, S. (2017). *Çevirinin Dilbilim ve Yazınbilim İlişkisi*, Journal of Social and Humanities Sciences Research.
- Ergun, E. (2014). “Çeviri Etkinliğinden çeviribilime Giden Yolda Dilbilimin Konumu.” In 27. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri, 297-300. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Erkurt, G. Ş. (2017). *Disiplinlerarasılık Bağlamında Çeviribilim ve Kültürbilimin Kuramsal Bağlantıları*, Asos Journal, Yıl: 5, Sayı: 48, s. 59-75.
- Fawcett, P. D. (1997). *Translation and Language : Linguistic Theories Explained*. Manchester, U.K.: St. Jerome Pub.
- Gentzler, E. (2014). *TranslationStudies: Pre-Discipline, Discipline, Interdiscipline, and Post-discipline*, International Journal of Society, Culture& Language, 2 (2), s. 13-24.
- Gile, Daniel. (2018). *Issues in InterdisciplinaryResearchinto Conference Interpreting*, Researchgate, s. 88-106.
- Hejwowski, K. (2018). Applied Linguistics and Translation Studies. *Crossroads, The Journal of English Studies*, s. 4-10.
- Knapp, K. (2014). *Applications in Applied Linguistics: ModesandDomains*, AILA Review 26, s.1-9, John Benjamins Publishing Company.
- Kolawole, S. O. (2013). Interdisciplinarity in Language, Linguistics and Translation. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, Volume 2, Issue 91, pp. 7-12.
- Kurultay, T. (2005). Çeviribilim Uygulamalı Dilbilim midir? *Dilbilim*, (13), 199-209.

Öner, I. B. (2001). *Çeviribilim Terimleri Sözlüğü*, Sel Yayıncılık, İstanbul.

Stevens, P. (1995). *Uygulamalı Dilbilim: Bir Özet*. (Çev: Faklı, N.), A.Ü. TÖ-
MER Dil Dergisi, Dilbilim Çevirileri Özel Sayısı, s: 37, s. 17-28.

Yazıcı, M. (2010). *Çeviribilimin Temel Kavramları ve Kuramları*, Multilingual
Yayınevi, İstanbul.

Yücel, F. (2016). *Çevirinin Tarihi*, Çeviribilim Yayınları: İstanbul.

http://www.dilbilimi.net/ndemir_dilbilim.pdf

https://tr.wikipedia.org/wiki/Uygulamalı_dilbilim

<https://linguistics.ucdavis.edu/undergraduate/what-linguistics>

Afganistan'da Prematür Evliliklerin Sebepleri ve Sonuçları

Nabila Sh. Omari¹

Osman Özkul²

Özet

Erken evlilik, iki tarafın da memnun olmadığı bir ilişki türüdür ve genellikle uygun evlilik olarak adlandırılır. Bu tür evliliklerde, anne baba gibi kişiler kızı ve erkeği ikna etmek için baskı ve şiddet kullanabilir. Bazı anne babalar ise çocuklarının temel haklarını gözetmeksizin erken evliliklere yol açabilir.

Erken evlilik, dünya genelinde ve Afganistan'da da çok önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Bazı kişiler, anne ve babalarının isteği üzerine, gönül rızası olmadan başka biriyle evlenmeyi kabul etmek zorunda kalmaktadır. Aile içi şiddet korkusu, birçok kız ve erkek çocuğunu erken evliliğe zorlamakta ve eğer aile bu isteği reddederse, kişi ciddi fiziksel ve psikolojik zararlar görebilmektedir. Ne yazık ki, Afganistan'da, reşit olmayan evliliklerin sayısı fiziksel ve zihinsel olgunluğun olmadığı durumlarda gerçekleşse de, çoğunlukla isteksiz evlilikler mevcuttur. Bu durum, sosyal, insani ve ahlaki birçok sorunu beraberinde getirmiştir.

Araştırma anketi sonuçlarına göre, Afganistan'da erken yaşta ve çocuk yaşta evliliklere çeşitli faktörler neden olmaktadır. Bu faktörler arasında yoksulluk, ebeveynlerin kararı, kötü ekonomik durum, eğitim eksikliği, kültür ve aile yaşam tarzı sayılabilir.

1. Giriş

Erken veya henüz reşit yaştaki kızların evliliği, Afgan toplumu da dahil olmak üzere bazı toplumlarda önemli sorunlardan biridir. Söz konusu toplumlarda kanunlar bu konuda ihmalkar davranmamış olmakla birlikte,

1 Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD., Sakarya, Türkiye, Mail Adresi: nabila.omari@ogr.sakarya.edu.tr, Orcid No:0000-0002-1844-713X

2 Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Sakarya, Türkiye, Mail Adresi:oozkul@sakarya.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-0418-7007

bazı toplumlarda ekonomik, sosyal, iklimsel ve coğrafi koşullar dahil olmak üzere çeşitli koşullar ve evliliğe taraf olanların ruhları dikkate alındığında toplumların güncel sorunlarına dayalı bir bakış açısı söz konusudur [1].

Erken evlilik, dünya genelinde ve ülkemizde de mevcut olan bir sorundur. Evlilik için fiziksel ve zihinsel olgunluğun yanı sıra, beşeri ve İslami şartlara da dikkat edilmesi gerekmektedir. İslami literatür ve değerler, evliliğin rıza olmadan ve evliliğin değerlerini, amaçlarını ve felsefesini anlamadan gerçekleştirilmesinin hukuki geçerliliğinin olmadığını belirtmektedir [2]. İslam ve diğer ilahi dinlerde, aynı zamanda medeni insan topluluklarında, evlilik özel geleneklere ve ritüellere sahip bir geleneğe işaret eder. Bu gelenek, sağlıklı bir toplumun oluşumu, değerli bir neslin doğması ve yetiştirilmesi için önemli bir rol oynar. Bu önemli görev, evlenen bireylerin bedensel ve ruhsal açıdan gelişime istekli olmaları, kendi kararlarını verebilmeleri ve evliliklerinin doğru bir anlayışa dayanması durumunda yerine getirilecektir [3].

Bu sorun, Afgan toplumunda uzun bir geçmişi olan bir konudur ve Afgan milletvekilleri tarafından artan bir ilgiyle ele alınmaktadır. Kızlar için yasal evlilik yaşını düzenleyen ilk yasa, Afgan Medeni Kanunu'dur. Bu kanun, kızlar için belirli bir evlilik yaşı belirler ve Afganistan'ın Kadına Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Kanun, Medeni Kanun'da belirlenen evlilik yaşıyla ilgili ihlalleri suç olarak kabul eder ve ihlal edenleri cezalandırır [4].

2. Amaç

Taliban'ın öncesiyle karşılaştırıldığında, son yirmi yılda Afgan toplumu temel ve olumlu değişikliklere tanık oldu. Kadınlar Afgan toplumunda önemli bir rol oynayabilir; ancak Afganistan'da kadın haklarının bazı kültürler ve kalıtsal gelenekler tarafından ihlal edilmesinin belirli nedenleri bulunmaktadır. Afganistan toplumunda, çoğu durumda sosyal şiddet ve silahlı çatışma, aileleri reşit olmayan veya zorla gerçekleştirilen "kötü" evliliklere zorlamaktadır. 2001-2022 yılları arasında Afganistan, bazı olumsuz kültürlerin hala etkili olduğu ancak yüksek bir eğitim büyüme oranına sahip olan bir ülkedir. Afganistan, eğitim, sağlık, erken evlilik ve bazı kültürel kadın hakları gibi alanlarda kadın haklarına yönelik hala daha fazla ilerleme kaydetme potansiyeline sahiptir. Zayıf ekonomilere sahip ülkelerde, insan hakları özellikle kadın hakları ve eğitim gibi konularda zorluklar daha da artmakta ve ağırlaşmaktadır. Bu araştırmanın sonucunda, Afganistan toplumunda hala erken evlilik kültürünün var olduğu görülmekte ve diğer ülkelerde bu sorunun önlenmesine yardımcı olan faktörler belirlenecektir.

Bu çalışmanın ana hedefleri şunlardır: (1) Afgan toplumunda erken evliliğin nedenlerini ve sebeplerini belirlemek. (2) Bu sorunun çözüm yollarını belirlemek. (3) Afgan toplumunda erken evlilik geleneğini sona erdirmenin en etkili yolunu tanımak. (4) Dünyanın farklı bölgelerinde erken evliliğin nedenlerini anlamak.

3. Yöntem ve Teknikler

Çalışmada öncelikle literatür taramasıyla belirtilen konuların sonuçlarına ve özetine dayanan bir çerçeve oluşturulmuştur. Bunun için erken evliliklere dair kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır. [5] UNICEF'in (2007) Bazı ülkelerde erken evlilikle ilgili yaptığı araştırmada, yılda 60 milyondan fazla kız çocuğunun 18 yaşından önce evlendirildiği ortaya kondu.[6]

Hazırlanan anketler özellikle Afgan toplumunda erken evlilik mağduru olan 135 aileye gönderildi ve toplamda 114 yanıt alındı. Bu, %77'lik bir cevap oranını temsil etmektedir. Elde edilen sonuçlar, araştırmanın Afgan toplumunun geniş bir kesitini kapsayabildiğini gösterdi.

Anketin dağıtıldığı şehirler arasında Kabul, Wardak, Logar, Gazni, Jelalabad ve Khost bulunmaktadır. Kabul, Afganistan'ın başkenti olup 10 milyondan fazla nüfusa sahiptir.

Bu anketler aracılığıyla Afganistan'ın farklı toplumlarından (köy ve şehirler) nicel ve nitel veriler toplandı. Bu veriler değerlendirildi ve erken evliliğin ana nedenleri ve sonuçları, erken evlilik konusunda kimin sorumlu olduğu ve hangi kişilerin olumlu adımlar atabileceği, ayrıca gelecekteki kararlarla ilgili önerilerin nasıl iyileştirilebileceği belirlenmiştir.

4. Literatür Taraması

Afgan toplumu, diğer toplumlardan önemli ölçüde farklı bir kültür ve geleneklere sahip olup, bu durum çoğunlukla bireylerin ve grupların haklarının, özellikle kız çocuklarının haklarının kaybedilmesine neden olmuştur. Afgan toplumunda kız çocuklarının eğitimi eksiklik olarak görülmekte ve bu nedenle bu alanda daha fazla sorun yaşanması doğaldır [7].

Çocuk yaşta evlilikler, sadece Nepal'de değil dünya genelinde de yaygın bir sorundur. Özellikle Güney Asya, Afrika ve Latin Amerika'da sıklıkla görülür. Nepal, Güney Asya ülkeleri arasında çocuk evliliklerinin yüksek oranda yaşandığı bir ülke olup, çocuk koruması açısından ciddi bir endişe kaynağıdır. Bu tür evlilikler genellikle terai bölgesindeki yoksul, ekonomik olarak dezavantajlı ve dalit topluluklarında gerçekleşmektedir.[8,9] Çocuk yaşta evlilikleri etkileyen temel üç etken, yoksulluk, sosyal bağları güçlendirme

ihtiyacı ve koruma sağladığına inanma düşüncesidir. Bu durum kızların sağlığını ve eğitimini doğrudan etkilemektedir. Birçoğu temel eğitimlerini tamamlayamadan okulu bırakmaktadır. Evdeki ağır iş yükü, yemek pişirme, çim biçme gibi nedenlerle kızların sağlığının olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Kız çocukları, erken yaşta hamile kalma ve anne ve çocuk ölüm oranlarının artması gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Ayrıca, kayınvalidelerinden şiddet görmekte ve cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlarla mücadele etmektedirler. Bu nedenlerle, bu makale çocuk evliliklerinin nedenlerini ve sonuçlarını incelemektedir. Ayrıca, özellikle Nepal'in terai bölgesinde çocuk evliliklerinin azaltılması veya ortadan kaldırılması için olası çözümler sunmayı hedeflemektedir.[10]

Gynecol (2009) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, bir çocuğun reşit olmadığı evlilikler dünya genelinde 18 yaşından önce gerçekleşir, ancak temel olarak Güney Asya, Afrika ve Latin Amerika'da görülür[11]. Çocuk yaşta evlilik, bir insan hakları ihlali olarak kabul edilir ve kız çocuklarının eğitimini, sağlığını, psikolojik durumunu ve çocuklarının sağlığını doğrudan etkiler [12].

Bu bağlamda, UNICEF (2011) tarafından belirtildiği üzere, çocuk yaşta evliliklerin hem çocukları hem de toplumu olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir[13] Çocuk evliliğinin, fiziksel, zihinsel, psikolojik ve duygusal açıdan güçlü bir etkisi vardır ve hem kızlar hem de erkekler için eğitim fırsatlarını ve kişisel gelişim şanslarını engeller. Özellikle kızlar, erken yaşta annelik yapmaya ve sosyal izolasyona zorlanırken, çocuk yaşta evliliklerin sonuçları özellikle kızlar için korkunç olabilir. Sonuç olarak, çocuk gelinler okulu bırakmak zorunda kalır, artan aile içi şiddet ve istismar riskiyle karşı karşıya kalır, ekonomik bağımlılık artar, karar verme yetkisi ellerinden alınır, evde eşitsizlik ve ayrımcılık devam eder ve kızların/kadınların düşük statüsüne maruz kalır[14].

Uluslararası Planlı Anne Babalık Federasyonu (2006) tarafından ifade edildiği üzere, "18 yaşından küçük kız çocuklarının, evlilik ve çocuk doğurma sorumluluğunu üstlenmeye fiziksel, fizyolojik ve psikolojik olarak hazır olmadıkları herhangi bir evlilik" (Rogers'tan aktaran Rodgers, 2012) gerçekleştirildiğinde, kız çocukları çocuk sahibi olmaya hazırlanmak için fiziksel ve zihinsel olarak zorlanmaktadır.[15]. Ayrıca, Vermeer (2010) her gün yaklaşık 25.000 kızın çocuk gelin olduğunu belirtmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ise tahminlere göre yedi kızdan biri on beş yaşına gelmeden evlenmektedir [16].

Nygren ve çalışma arkadaşlarının ifade ettiği gibi (2018), çoğu toplumda aile, sosyalizasyon, ekonomik ve sosyal destek açısından temel bir birimdir.

Aileler üyelerine yeterli destek ve bakım sağlayamadığında, sosyal hizmet uzmanları müdahale etmek ve hizmet sunmak zorunda kalabilir. Sosyal hizmetler, aile ilişkilerini sürdürmeyi, güçlendirmeyi ve mevcut sorunları çözmek için aile üyeleriyle işbirliği yapmayı hedefler[17].

Evlilik türleri, bir toplumun kültürel yapısı hakkında bilgi edinmemize yardımcı olur. Evlilik, aile kurumunun temelini oluşturur ve sosyal hizmet, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi sosyal bilimlerin uygulama ve hizmet alanına dahil edilir [18,19]

Erken yaşta evlilikler, bireylerin evlilik kararını özgür iradeleriyle seçebilme hakkını kısıtlayan bir durumdur. Bu tür evlilikler, çocukluk döneminde gerçekleştiği için özellikle kız çocuklarına yönelik cinsel istismarın en yaygın şekli olarak kabul edilmeli ve insan hakları ihlallerinin bir örneği olarak değerlendirilmelidir [20]

Afganistan, 202 ülkenin yer aldığı (42 ülke veri paylaşmamıştır) çocuk evlilikleri oranları raporuna göre, %14,7 oranıyla 87. sırada yer almaktadır. Aynı raporda, çocuk evliliklerinin 15 yaş ve öncesinde gerçekleşen oranları da incelendi [21]

Çocuk evliliklerinin nedenlerine bakıldığında, öncelikle gelenekler, ekonomik sebepler ve dini bilgilerin yanlış yorumlanması önemli faktörler olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, eğitim düzeyi, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, göç hareketleri ve aile içi/toplumsal baskılar da etkili faktörler olarak belirtilmektedir[22].

Daha geleneksel aile tiplerinin, geniş aile ve ataerkil yapı gibi, yaygın olduğu durumlarda, sosyal ve kültürel değerler erken yaşta evlilik geleneğini sürdürmek için uygun koşullar oluşturmaktadır. Araştırmalarda, ebeveynler ve diğer aile bireylerinin verdiği kararların çocukların erken yaşta evlenmesinde etkili olduğunu vurgulamaktadır[23].

5. Evlilik Çeşitleri

Afganistan'da, geleneksel aile yapısının baskın olduğu bölgelerde, evlilik konusunda bireylerin tercihleri genellikle göz ardı edilmektedir. Evlilikler genellikle ailelerin baskısı, zorlaması veya "ailenin onayı" gibi ifadelerle ifade edilen faktörler sonucunda gerçekleşir. Geleneksel adımlar, düşünceler ve inanışlar, evlilik süreçlerinde önemli bir rol oynar.

"Görücü usulüyle evlenme" geleneksel bölgelerde yaygın bir evlilik şeklidir. Bu tür evliliklerde kızın seçimi, genellikle erkeğin annesi, ablası veya diğer yakınları tarafından başlatılır. Gençlerin birbirlerini beğenmesi yeterli değildir, tüm aile üyelerinin onayı alındıktan sonra süreç başlar [24]. Evlilik

süreci, erkeğin ailesi tarafından seçilen kadınların kızın evini ziyaret etmesiyle başlar. Görücü ekibi, genellikle erkeğin annesi, kız kardeşi, birkaç akraba ve güvenilir komşulardan oluşur. Eğer erkeğin tercih ettiği bir aday yoksa, kızı beğenme yetkisi bu gruba verilir [25].

“Akraba evliliği” olarak bilinen bir başka evlilik türü, genellikle baba veya anne tarafından kuzenler arasında gerçekleşir ve aralarında bir akrabalık bağı bulunur. Bu tür evlilikler genellikle mirasın bölünmemesi gibi nedenlerle tercih edilir. Özellikle yakın akrabalar veya kardeş çocukları, ilerleyen yaşlarında kayınvalidelerine veya kayınpederlerine daha iyi bakabilecekleri düşüncesiyle bu tür bir evlilik şeklini tercih edebilirler [26]

Geleneksel toplumlarda yapılan araştırmalar, “başlık parası” uygulamasının evliliklerde yaygın olduğunu göstermektedir. Bu uygulamada, damat veya ailesi, kız tarafına belirli bir miktar ödeme yapar. Başlık parası, evlenecek olan ailelerin sosyo-ekonomik statülerini sembolize eder ve gelin ile damadın aileleri arasında ekonomik bir bağ kurarak evliliğin daha istikrarlı olmasını sağlar. Başlık parasının görevleri arasında gelin adayının ailesine bir tür tazminat veya maddi destek sağlamak gibi çeşitli roller bulunur. Afganistan’da düşük refah seviyesine sahip ve kırsal bölgelerde başlık parası uygulamasının yaygın olduğu istatistiklerle gözlemlenmektedir.

6. Erken Yaşta Evlilik Kavramı

Erken yaşta evlilik, en az biri 18 yaşından küçük olan iki kişinin yasal olmayan veya resmi olmayan şekilde evlenerek bir bağ oluşturmasını ifade eder [27]. Erken yaşta evliliği henüz gelişimini ve eğitimini tamamlamamış, çocuk yaşta evlilikle birlikte gelecek sorumlulukları üstlenmeye hazır olmadan gerçekleşen evlilikler olarak tanımlar. Her bireyin 18 yaşından önce çocuk olarak kabul edildiği için erken yaşta evliliklerde kritik yaş sınırı da 18 olarak kabul edilir [28].

Erken yaşta evlilikler, evlilik durumunda bireylerin özgür iradeleriyle seçim yapabilmeye hakkını ellerinden aldığı bir durumdur. Bu tür evlilikler, çocukluk döneminde gerçekleştiği için özellikle kız çocuklarına yönelik cinsel istismarın en yaygın biçimi olarak kabul edilmeli ve insan hakları ihlallerinin bir örneği olarak görülmelidir [29].

Erken yaşta evlilik kavramının literatürde yer almasının nedeni, bu durumun bireyin biyopsikososyal gelişimiyle çelişmesidir. Evlilik, çocuğun isteği dışında gerçekleşebilir veya çocuğun rızası olsa bile bilinçli bir rızayla uyumlu olmayabilir. Bu durum genellikle ikna veya zorlama gibi faktörlere dayanmaktadır.

Evliliklerin resmi, resmi olmayan, zorla veya ikna edilerek gerçekleştirilmesi, çocukların biyopsikososyal sağlığına verdiği zararları engelleyemez. Bu çalışmada, farklı şekillerde gerçekleşen ve 18 yaş altında olan tüm evlilikler “erken yaşta evlilik” olarak kabul edilmektedir [30].

6.1. Erken Yaşta Evlilik Olgusunun Başlıca Nedenleri

Toplumlar üzerinde, ekonomik ve siyasi yapıların yanı sıra yaygın olan gelenekler, görenekler ve değerlerin de etkisi bulunmaktadır [31]. Erken yaşta evliliklerin önlenememesinin sebeplerine bakıldığında, kültürel değerler ve toplumsal yapıların etkileri ön plana çıkmaktadır. Ancak, bu etkiler ülkeden ülkeye ve hatta aynı ülke içinde bölgeden bölgeye farklılık gösterebilir. Bu sorunun çözümü için yerel düzeyde yaklaşılmalı ve bölgesel düzeyde erken evliliklerin nedenleri ortaya konularak katkı sağlanmalıdır [32].

Erken yaşta evliliklerin nedenlerine yönelik incelenen faktörler arasında yanlış gelenekler ve dini inançlar, düşük eğitim seviyesi, ekonomik sorunlar, aile içi şiddet ve toplumsal baskı gibi etkenler ön plana çıkmaktadır. Ailelerin sosyoekonomik durumu, kültürel değerler ve ebeveynlerin eğitim seviyeleri, erken evlilikleri teşvik eden faktörler olarak görülmektedir. Özellikle yoksullukla mücadele eden ve işsizlik sorunu yaşayan ailelerde kız çocukları, gelir kaynağı olarak görülerek başlık parası karşılığında erken yaşta evlendirilmektedir. Olumsuz aile koşullarında yetişen ve yeterince sevgi görmeyen çocuklar, evlendiklerinde yaşadıkları koşulların değişebileceği ve düzelebileceği düşüncesiyle hareket ederek, evden kaçarak veya ailelerinin rızasını alarak erken yaşta evlenme kararı verebilmektedirler. Ayrıca, erken yaşta evlenmiş olan çocukların ebeveynleri, erken evliliğin “normal” olarak algılandığı için benzer bir eğilimi göstererek bilinçsizce eğitimlerini yarıda bırakarak erken yaşta evlenebilmektedirler [39].

Odaklanmak önemlidir, çünkü erken yaşta evliliklerin temel nedenlerini anlamak gerekmektedir. Şırnak ilinde gerçekleşen erken yaşta evliliklerin nedenlerini inceleyeceğiz ve bunları ekonomik faktörler, eğitim, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, sosyo-kültürel etkenler, toplum baskısı ve kullanılan dil gibi alt başlıklar altında ele alacağız. Bu şekilde, her erken yaşta evlilik olayının arkasında yatan bireysel ve toplumsal sebepleri anlama fırsatı elde edeceğiz [40].

6.2. Ekonomik Nedenler

Araştırmalar, erken yaşta evlilik ile ekonomik sorunlar arasında güçlü bir bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır. Yoksulluk gibi ekonomik zorluklar,

erken yaşta evliliği teşvik eden bir faktör olarak öne çıkmaktadır ve şeklinde ifade edilebilir [41].

Afganistan'da, gelir dağılımı farklı bölgeler arasında değişiklik göstermektedir. Daha az gelişmiş ve ekonomik sorunların daha sık yaşandığı kırsal bölgelerde, erken yaşta evlilikler daha yaygın bir şekilde gerçekleşmektedir. Kadınlar, yoksulluk döngüsü içinde sıkışmış durumda olup kendi hayatlarıyla ilgili karar süreçlerinden dışlanmakta ve mesleki yeteneklere sahip olmayan bu kadınlar ekonomik bağımsızlıklarını elde edememektedir. Bu durum, kadınların özellikle eşlerine bağımlı hale gelmelerine ve kadın yoksulluğunun ortaya çıkmasına yol açmaktadır ve şeklinde ifade edilebilir [42].

6.3. Eğitim Durumu

Çeşitli raporlar ve araştırmalar, erken yaşta evlilikler ile yetersiz eğitim arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir. Ailelerin ve çocukların eğitim düzeyleri ile erken evliliklerin sıklığı arasında ters bir ilişki bulunmaktadır. Eğitim seviyesi düştükçe erken yaşta evliliklerin daha yaygın hale geldiği gözlenmektedir. Bu nedenle, erken yaşta evlilikleri önlemenin en temel faktörü eğitimidir. Eğitim, erken yaşta evliliklerin başlamasını ve sona ermesini etkileyen önemli bir etkidir. Düşük eğitim seviyesine sahip ailelerin çocuklarının genellikle eğitim düzeyleri de düşüktür. Düşük sosyal ve kültürel yapıya sahip ailelerde erken yaşta evlilikler daha sık görülmekte ve bu durum bir döngü haline gelmektedir. Kız çocukları, ergenlik dönemine girdiklerinde hem ekonomik nedenlerden dolayı hem de fiziksel olarak dikkat çekmeye başladıkları için eğitimlerini yarıda bırakmak amacıyla aileleri tarafından nişanlanmak veya evlendirilmektedir [43].

Erken evliliklerin daha düşük eğitim seviyesine sahip bireyler arasında daha yaygın olduğu gözlenmektedir. Bu sebeple eğitim seviyesi ile ilk evlenme yaşının arasında bir ilişki bulunmaktadır [44]. Ailenin ve çocuğun eğitim düzeyi düştükçe, erken yaşta evlilik oranının arttığı gözlemlenmektedir [45].

6.4. Sosyo-kültürel Nedenler

Toplumsal etkiler, rol model alınan kişiler, evlilik dışı gebelikler ve aile içi cinsel saldırılar gibi faktörler, erken evliliklere katkıda bulunan sosyo-kültürel etkenler arasında yer almaktadır. Aileler, çocuklarını gelecekteki zararlardan, tacizden veya gayrimeşru ilişkilerden koruma amacıyla onları erken yaşta evlendirmeyi tercih edebilmektedir. Bu tür evliliklerin yaygın olduğu bölgelerde, genç kızlar bekar kalmalarıyla ilgili baskılara maruz kalabilmektedir. Aynı yaş grubundaki arkadaşlarının erken yaşta evlendiğini

gören çocuklar, olumsuz etkilenecek erken yaşta evlilik davranışını taklit edebilirler [46].

Erken yaşta evliliklerin yaygın olduğu bölgelerde, bu döngü özellikle sürdürülebilir. Büyüyen çocuklar, aile üyelerinin veya arkadaşlarının erken yaşta evlendiğini gördükçe evde kalma endişesi yaşayabilirler veya aileleri veya arkadaşlarına özenerek kendileri de erken yaşta evlenmeyi düşünebilirler [47].

Geleneksel toplumlarda, evlilik öncesi meşru kabul edilmeyen ilişkileri engellemek amacıyla çocukların erken yaşta evlendirilme eğilimi olabilir. Bu bölgelerde, küçük yaşlardaki çocukları evliliğe hazırlamak için aileler ve sosyal çevreleri tarafından “evde kalırsın”, “kısmetin kapanır”, “yaşın geçer ve seni kimse almaz” gibi ifadelerle çocuklara baskı yapıldığı gözlenmektedir [48]. Bu şekilde yetiştirilen kız çocukları, erken yaşta evlenmezlerse evde kalmaktan korkabilir ve bir daha evlenemeyeceklerini düşünerek bu seçeneği tercih edebilir [48].

6.5. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Erken yaşta evliliklerin sebepleri, sıklığı ve sonuçları toplumdan topluma farklılık göstermekle birlikte, ataerkil toplum yapılarının egemen olduğu bölgelerde çocuk yaşta evliliklerin daha yaygın olduğu gözlenmektedir. Bu sorunun özellikle kadınları daha fazla etkilemesi, erken yaşta evlilik probleminin temelinde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin olduğunu açıklar [49]. Kız çocuklarının evlenme yaşları, erkek çocuklara göre genellikle daha düşüktür. Çocuk evliliklerinin yaygınlığına bakıldığında, kızların erkeklere göre beş kat daha fazla erken yaşta evlilik yaşadığı görülmektedir [50].

Kadınlar için, evlilikle ilgili olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliği dezavantajlı bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal cinsiyet kavramı, toplumun beklentilerine uygun şekilde kadın ve erkeğin davranması gerektiği fikrine dayanarak kadınların geri plana itilmesine yol açar. Bu nedenle, toplumsal cinsiyet eşitsizliği erken yaşta evlenmeye sebep olmaktadır [51]

6.6. Dini İnançlar

Dini inançların yanlış anlaşılması ve kişisel yorumlar, erken yaşta evliliklerin hızlanmasına neden olabilir. Afganistan gibi birçok yerde, erken yaşta evliliklerin dini gerekçelerle meşrulaştırılmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir. Ancak, bu durumun dini veya bilimsel bir dayanağı bulunmamaktadır [52].

İslam dini, evlilik sözleşmesini, eşlerin karşılıklı sorumluluklarını yerine getirdiği ve özgür iradeleriyle taahhüt ettikleri bir güven sözleşmesi olarak

kabul etmektedir. Bu tür bir sözleşmenin gerçekleşebilmesi için bireylerin özgür iradelerine sahip olmalarının önemli olduğu vurgulanmaktadır [53]. Ayrıca, herhangi bir zorlama olmadan gerçekleşen ve kadınların tüm haklarının, denklik (kadın-erkek eşitliği) dahil olmak üzere, gözetildiği özgür iradeli evlilik, ailenin kalıcı huzur ve mutluluğunu sağlamak için önemli bir yol olarak görülmektedir. Bu yaklaşım, İslam'ın genel prensipleri ve Hz. Muhammed'in öğretilerine uygun bir şekildedir [54]. Afganistan'da resmi nikâhta bu şartların tamamı yerine getirilmektedir. Resmi nikâh yapan kişiler, dini açıdan aranan şartları da yerine getirmiş olurlar. Dolayısıyla, yukarıda bahsedilen dini şartları karşılayan resmi nikâh, aynı zamanda dini nikâhın gerekliliklerini de yerine getirmektedir.

7. Erken Yaşta Evlilik Olgusunun Başlıca Sonuçları

Erken yaşta evliliklerin çeşitli sonuçları bulunmaktadır. Bu sonuçlar arasında en belirgin ve önemlileri eğitimin aksaması ve erken yaşta doğum yapan kadınların sağlık sorunlarıyla karşılaşmasıdır. Eğitim düzeyi, erken evliliklerin hem sebebi hem de sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Erken yaşta evlilikler, çocukluk döneminde olan çocukların eğitim haklarının ellerinden alınmasına yol açmakta ve eğitim sürecinden uzak kalan çocuklar, meslek sahibi olma fırsatından mahrum bırakılarak iş hayatından yoksun bırakılmaktadır. Bunun yanı sıra, düşük eğitim düzeyine sahip ebeveynlerin olduğu ailelerde erken yaşta evliliklerin daha sık görüldüğü gözlemlenmektedir [55].

Erken yaşta evlenen bireylerde çeşitli etkiler ortaya çıkmaktadır. Bu etkiler arasında, sosyal çevreden uzaklaşma, yalnızlık isteği, özgüven eksikliği ve sosyal etkinliklere katılım isteksizliği gibi durumlar bulunmaktadır. Ayrıca, henüz fizyolojik ve psikolojik gelişimlerini tamamlamamış olan çocuklar, çeşitli hastalıklar ve psikolojik sorunlarla karşılaşabilir. Özellikle erken yaşta evlendirilen kız çocukları, kendi haklarını koruyacak kadar genç olmadıkları ve evlilik konusunda yeterince bilgilendirilmedikleri için, eşlerinden şiddet riskiyle karşı karşıya kalabilirler. Bu tür evliliklerde aile içi şiddet, uyumsuzluk ve sonuç olarak boşanma veya intihar gibi durumlar görülebilir [56].

Erken yaşta evlenen kadınlarda çeşitli tıbbi sorunlar ortaya çıkabilir. Bunlar arasında yetersiz veya aşırı vücut ağırlığı, gebelik zehirlenmesi (preeklampsi), kansızlık, cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar, aşırı kanamalar, sık sık gebelikler, doğum sonrası sorunlar, genel sağlık durumunda bozulmalar ve hatta anne ölümleri yer alır. Bu kadınlar ayrıca sosyal etkinliklere kısıtlanmış, sosyal izolasyon yaşamış, stres ve depresyonla mücadele etmiş, bağımlılık sorunlarıyla karşılaşmış gibi psikososyal sorunlarla da karşılaşabilirler. Bu annelerin bebekleri düşük doğum ağırlığı, prematüre doğum, ani bebek

ölümü sendromu, akut enfeksiyonlar, kazalar ve hatta bebek ölümleri gibi tıbbi sorunlarla karşı karşıya kalabilirler. Ayrıca, erken yaşta evlenen kadınların çocuklarında gelişim geriliği, davranış bozuklukları, madde kullanımı, istismar ve istenmeyen gebelik gibi psikososyal sorunlar da gözlenebilir [57].

Kız çocukları, biyolojik, psikolojik ve sosyal gelişimlerini henüz tamamlamamış durumdadır. Bu süreçte anne olmaları, sağlıklı bir gelişim süreci yaşamalarını engelleyebilir ve sorgulayıcı, çözüm odaklı bir bakış açısı geliştirmelerini engelleyebilir [58]. Genç kızlar, ergenlik sorunlarını çözmeden anne veya baba olmaya başladıklarında, çocuklarıyla ilişkilerinde sorunlar yaşayabilirler. Geleneksel aile yapısına uygun olan erken yaşta evlilikler, kız çocuklarının henüz fiziksel ve psikolojik olarak hazır olmadıkları bir dönemde gerçekleşir ve fiziksel ve psikolojik sorunlara yol açabilir. Bu tür evlilikler, toplumsal baskıya maruz kalmayı artırarak kadının ev içinde sıkışık kalmasına neden olur ve bireyin sosyal durumunun gerilemesine sebep olabilir [59].

8. Sonuç

Erken evlilik yapan bireylerin evlenme şekillerine baktığımızda, genellikle aile kararıyla evlendiklerini gözlemlemekteyiz [60]. Ailelerin akraba evliliklerini desteklediği de görülmektedir. Erken yaşta akraba evliliği yapmanın, sorunların gizlenmesine ve bireylerin yaşadıkları sorunları hiç kimseye paylaşamamasına neden olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların sadece ikisi evliliği isteyerek yaptığını ifade etmiştir. Bu durum, erken evliliklerde ailenin kararının büyük önem taşıdığını ve bu soruna yol açan durumun aile kararları olduğunu göstermektedir [61].

Erken yaşta evlilikler, çalışmasına göre çeşitli sonuçlar doğurmaktadır. Bu sonuçlar arasında en belirgin ve önemli olanları eğitim aksaklığı ve erken doğum nedeniyle sağlık sorunlarıdır. Eğitim düzeyi, erken evliliklerin hem sebebi hem de sonucu olarak ortaya çıkmaktadır [62]. Erken yaşta gerçekleşen evlilikler, çocukların gelişim döneminde eğitim haklarının ellerinden alınmasına yol açarak mesleki fırsatlarını kısıtlamaktadır. Evlilik sonrasında, erken evlilik yapan bireyler sosyal çevreleriyle bağlarını koparma isteği, özgüven eksikliği ve sosyal etkinliklere ilgisizlik gibi sonuçlarla karşılaşmaktadır. Aynı zamanda, henüz fiziksel ve psikolojik gelişimlerini tamamlamamış olan çocuklar çeşitli sağlık sorunları ve psikolojik rahatsızlıklarla mücadele etmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde erken yaşta evlenmiş bireylerin yaşamları boyunca ve mevcut durumda psikiyatrik bozukluk riskinin arttığı, genel popülasyonda psikiyatrik bozuklukların yaygın olduğu ve çocukluk çağında

evli olan kadınlar arasında psikososyal desteğin psikiyatrik savunmasızlıklar için gerekliliğine dikkat çekilmiştir [64].

Çeşitli etkenler, çocuk evliliklerinin ortaya çıkmasına yol açabilir. Bu faktörler arasında yoksulluk, ebeveynlerin okuryazar olmaması, kötü ekonomik durum ve kırsal bölgelerde yaşama gibi etkenler bulunmaktadır. Ekonomik zorluklar, ailelerin kızlarını erken evlendirerek maddi rahatlama sağlama isteği gibi nedenlerle çocuk evliliklerinin temel sebeplerinden biridir. Cehalet, Afgan toplumunda önemli bir sorundur ve ebeveynlerin eğitim düzeyi, çocuk evliliklerinde etkili bir rol oynar çünkü okuryazar olmayan ebeveynler, genç kızlarını erken evlendirmeye daha yatkındır. Ayrıca, ikamet yeri ve kırsal-şehir yaşamı arasındaki fark da çocuk evliliklerinde önemli bir rol oynar, çünkü kırsal bölgelerde çocuk evlilikleri daha sık görülmektedir.

Çocuk evlilikleri, olumsuz ve beklenmedik sonuçlara yol açmaktadır. Bu sonuçlar arasında hastalıkların yayılması, boşanmaların artması ve kızların evden kaçma eğilimi yer almaktadır. Ancak, bu çalışma, bu faktörlerin çocuk evlilikleri etrafında yoğunlaştığını vurgulamaktadır. Ebeveynlerin yoksulluğu ve cehaleti, çocuklarını erken yaşta evlendirmelerine neden olabilirken, bu evlilikler aynı zamanda kızların eğitim ve ekonomik ilerleme fırsatlarına erişimini engelleyecektir.

Bu çalışmanın sonuçlarına göre, Afganistan'da erken yaşta ve çocuk yaşta evliliklerin meydana gelmesine neden olan çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler arasında yoksulluk, ebeveynlerin kararı, kötü ekonomik durum, eğitim eksikliği, kültür ve aile yaşam tarzı gibi etkenler sayılabilir.

Referanslar

1. Abasi, Ali, (2015), ازدواج اجباری و پیامدهای آن [Zorla evlilik ve sonuçları], Iran, Namnak.com.
2. Aktepe, Evrim, Meltem Atay, İnci. (2017), “Çocuk Evlilikleri ve Psiko-soyal Sonuçları”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 2017; Cilt: 9, Sayı: 4, ss.410-420 doi:10.18863/pgy.310791.
3. Arslantürk, Zeki ve Arslantürk, E. Hamit. (2010), *Uygulamalı Sosyal Araştırma SPSS*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
4. Barbaros, Hülya.(2019), *Önemli Bir İnsan Hakları İhlali Çocuk Evlilikler: Erkeklerin Görüş, Deneyim ve Tutumlarının İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2019.
5. Bebitova, Gülfiya, Tuba Güner, Emel. (2018), “Kadına Şiddetin Diğer Yüzü: Erken Yaşta Evlilikler”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, 2018, ss. 53-62, DOI:10.16990/SOBIDER,4239.
6. Belanger, A. (2018), A new study on child marriage is changing the conversation [Internet]: *Teen Vogue*; 2018. [cited 2020 June 5]. Available from: <https://www.teenvogue.com/story/new-study-child-marriage-changing-conversation>.
7. Bruce, J., and S. Clark. (2004), The implications of early marriage for HIV/AIDS policy”, brief based on background paper prepared for the WHO/UNFPA/Population Council Technical Consultation on Married Adolescents. Population Council: New York, NY. http://www.unfpa.org/swp/2005/presskit/factsheets/facts_child_marriage.htm
8. Bütün, Yasemin. (2018), *Sosyo Kültürel ve Ekonomik Faktörler Çerçevesinde Erken Evlilikler: Bingöl İli Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Bingöl, 2018.
9. Chinwuba, NN. (2016), Interaction of customs and colonial heritage. Their impact on marriage and children in Nigeria. *Anthropos*. 2016;111(1):49–68.
10. Clark, S., Bruce, J. and Dude, A. (2006), “Protecting Young Women from HIV/AIDS: The Case Against Child and Adolescent Marriage”, *International Family Planning Perspectives* 32(2): 79-88. <http://www.guttmacher.org/pubs/journals/3207906.html>
11. Creswell, John W. (2020), *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma Deseni*. (Mesut B., Selçuk B. D. Çev.), (3. Baskı), Ankara: Siyasal Yayın Dağıtım.
12. Çetin, Merve. (2020), “Toplumsal Bir Gerçeklik Olarak Çocuk Gelinler”, *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, 2020, ss. 107-122.

13. Doğan Göksel, Pervin. (2018), Çocuk Gelinlerin Erken Evlilik Süreçleri ve Erken Evliliklerin Önlenmesine İlişkin Görüş ve Düşüncelerin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Manisa, 2018.
14. Edmeades Jeffrey D., MacQuarrie Kerry L. and Acharya, Kiran. (2022), Child Grooms: Understanding The Drivers Of Child Marriage For Boys. *Journal of Adolescent Health*, 70(3): 54-56.
15. Efevbera, Yvette and Bhabha, Jacqueline (2020), Defining and Deconstructing Girl Child Marriage and Applications to Global Public Health. *BMC Public Health*, 20(1), 1-11.
16. Fakhari, Ali, Farahbakhsh, Mostafa, Azizi, Hosein, Esmaceli, E. Davtala, Mirzapour, Mohammad, Rahimi, V. Asil, ... and Gaffarifam, Saber. (2020), Early Marriage and Negative Life Events Affect on Depression in Young Adults and Adolescents. *Archives of Iranian Medicine*, 23(2): 90-98.
17. Groot, Richard de, Kuunyem, M. Yiryele, Palermo, Tia. (2018), Child Marriage And Associated Outcomes in Northern Ghana: A Cross-sectional Study. *BMC Public Health*, 18(1), 1-12.
18. Gül, Meryem. (2022), Göç Sürecinde Erken Yaşta Evlilikleri Türkiye’de Yaşayan Suriyeli Çocuklar Özelinde Düşünmek. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49): 573-588.
19. Hussain, Nasrat, (2017), دلایل ازدواج زودرس [Erken evlilik nedenleri], Iran, Afghanistan, Social life
20. International Center for Research on Women (ICRW). (2005), Development Initiative on Supporting Healthy Adolescents (DISHA) project: Analysis of quantitative baseline survey data conducted in 2004. ICRW: Washington, DC.
21. International Center for Research on Women (ICRW). (2007), New Insights on Preventing Child Marriage: A Global Analysis of Factors and Programs. ICRW: Washington, DC. <http://www.icrw.org/publications/new-insightspreventing-child-marriage>
22. IRIN, UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. (2003), “Pakistan: Tribal Custom Forces Girls into ‘Compensation Marriages’”, IRIN News, August 20, 2003; cited in “Virtual slavery: The Practice of ‘compensation marriages’”. UNFPA. http://www.unfpa.org/gender/docs/fact_sheets/marriage.doc
23. Khohkhar, T. (2020), The age of marriage & legal gender differences - 3 charts for International Women’s Day [Internet]. Data Blog. 2017; [cited 2020 Jun 26]. Available from: <https://blogs.worldbank.org/open-data/age-marriage-legal-gender-differences-3-charts-international-women-s-day>.

24. Muchacha, Munyaradzi and Matsika, A. Belensig. (2017), Developmental Social Work: A Promising Practice to Address Child Marriage in Zimbabwe. *Journal of Human Rights and Social Work*, 3(1), 3-10.
25. Muharry, Andy, Hakimi, Mohammed and Wahyuni, Budi. (2018), Family Structure and Early Marriage on Women in Indramayu Regency. *KEMAS: Jurnal Kesehatan Masyarakat*, 13(3): 314-322.
26. Nguyen, M, Wodon Q. (2012), Measuring child marriage. *Econ Bull.* 2012;32(1):398-411.
27. Nygren, Karina, Naujanienė, Rasa and Nygren, Lennart. (2018), The notion of family in Lithuanian and Swedish Social Legislation. *Social Policy and Society*, 17(4), 651-663.
28. Nasrullah Muazzam, Zakar Rubeena and Zakar M. Zakira. (2014), Child Marriage and Its Associations with Controlling Behaviors and Spousal Violence Against Adolescent and Young Women in Pakistan. *Journal of Adolescent Health*, 55(6): 804-809.
29. Naved, R. Tabassum, Kalra, Sadhvi, Talukder, Aloka, Lattered, Anne, Nunna, ... and Al Mamun, Mahfuz. (2022), An Exploration Of Social Norms That Restrict Girls' Sexuality And Facilitate Child Marriage In Bangladesh To Inform Policies And Programs. *Journal of Adolescent Health*, 70(3): 17-S21.
30. Nour, N. M. (2009), Child marriage: A silent health and human rights issue. *Reviews in Obstetrics and Gynecology*, 2(1), 51-55.
31. Omari, Ehsan. (2002), هغه اغيزې په ټولنه [Eğitim ve toplum üzerindeki etkisi], Kabul, Afghanistan, Afghan Education Union.
32. Parsons, Jannifer, Edmeades, Jeffrey, Kes, Aslihan, Petroni, Suzanne, Sexton, Maggie, and Wodon, Quentin. (2015), Economic Impacts Of Child Marriage: A Review Of The Literature. *The Review of Faith and International Affairs*, 13(3), 12-22.
33. Raj, A. (2010), When the mother is a child: the impact of child marriage on the health and human rights of girls. *Arch Dis Childhood* [Internet]. 2010; 95(11):931-5 Available from: <http://adc.bmj.com/cgi/doi/10.1136/adc.2009.178707>.
34. Reiss, F. (2017), Despite progress, child marriage is still legal in all 50 states [Internet]. *The New York Times-The Opinion Pages*. 2017 [cited 2020 Jun 5] Available from: <https://kristof.blogs.nytimes.com/2017/07/26/despite-progress-child-marriage-is-still-legal-in-all-50-states/>
35. Rodgers, B. (2012), Child marriage in Ethiopia and its associated human rights violations. *Policy Journal*, 11-12.
36. Sağlamoğlu, Merve. (2022), Erkek Hegemonyasının Çocuk Gelinler Üzerine Etkileri: Ağrı İli Örneği ile Nitel Bir Çalışma. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

37. Santosh, K. Mahato, (2016), Causes and Consequences of Child Marriage: A Perspective, International Journal Of Scientific, Volume 7, Issue 7, ISSN 2229-5518
38. Saqqizi, Elmas. (2010), Early marriage in Iran Society, Iran international publication, Iran.
39. Schwelb E. (1963), Marriage and human rights. Am J Comp Law [Internet]. 1963;12(3):337-83 Available from: <https://academic.oup.com/ajcl/article-abstract/12/3/337/2586376> [cited 2020 Jun 25].
40. Shaheen, Abeer, Othman, Areej, Hamdan, Khaldon, Albqoor, M. Alkaid, Al Atoom, Mayson ... and Gausman, Jewel. (2022), Child Marriage in Relation to the Syrian Conflict: Jordanian and Syrian Adolescents' Perspectives. Journal of Adolescent Health, 70(3), S57-S63.
41. Sharma, A, Gupta, S. (1991), Child's right to special care. ICCW New Bull [Internet]. 1991;39(3-4):12-5 Available from: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12317284/> [cited 2020 Jun 26].
42. Sirat, Hussain. (2016), ازدواج زیر سنّف ازدواج های اجباری [Zorla evlendirme yaşının altında evlilik], Afghanistan, DW dari. Pandey, Shanta (2017). Persistent Nature Of Child Marriage Among Women Even When it is Illegal: The Case Of Nepal. Children And Youth Services Review, 73: 242-247.
43. Şahutoğlu Üregen, Derya. (2021). Sosyo-Kültürel Bir Problem Olarak Erken Evlilikler: Hatay/Samandağ Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
44. Tan, Oğuzhan. (2018). İslam Hukukunda Çocukluk ve Çocuk Evliliği. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 22,(2): 783-805.
45. Tomar, Shweta, Johns, Nicole, Challa, Sneha ... and Silverman, Jay. (2021), Associations Of Age At Marriage With Marital Decision-Making Agency Among Adolescent Wives In Rural Niger. Journal of Adolescent Health, 69(6): 74-S80.
46. UNICEF. (2007), Early The State of the World's Children 2007: Women and Children, the Double Dividend of Gender Equality.
47. UNICEF: New (2005), York, http://www.unicef.org/sowc07/docs/sowc07_marriage_a_harmful_traditional_practice [Internet]. New York; 2005 [cited 2020 June 27]. Available from: https://www.unicef.org/publications/files/Early_Marriage_12.lo.pdf.
48. UNICEF. (2009), "Child protection from violence, exploitation and abuse." http://www.unicef.org/media/media_45451.html
49. UNICEF. (2011), Child marriage. UNICEF Information Sheet, 1-4.
50. UN General Assembly 71st session. 71/175. (2017), Child, early, and forced marriage [Internet]. Geneva, Switzerland; 2017 [cited 2020

51. Jun26].Availablefrom: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.aspx?symbol=A/RES/71/175&referer=http://www.un.org/en/ga/71/resolutions.
52. UNICEF. The state of the world's children. (2017), children in a digital world [Internet]. New York; 2017. Dec [cited 2020 Jun 26]. Available from: https://www.unicef.org/publications/index_101992.html.
53. Van Roost, Kaya, Horn, Miranda and Koski, Alissa. (2022), Child Marriage or Statutory Rape? A Comparison of Law and Practice Across the United States. *Journal of Adolescent Health*, 70(3): 72-S77.
54. World Health Organization. (2020), Adolescent health [Internet]. [cited 2020 Jun 26]. Available from: https://www.who.int/health-topics/adolescent-health/#tab=tab_1
55. Yiğit, Talip. (2017), Erken Evlilik Sonrası 'İmkânsız' Bir Yaşam. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 41: 134-151.
56. Yorgun, Ebru. (2019), Erken Evlilikler ve Çocuk Yetiştirmede Karşılaşılan Problemler: Ardahan İli Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
57. Zaman, Michele and Koski, Alissa. (2020), Child Marriage in Canada: A Systematic Review. *PloS one*, 15(3).
58. Zengin Taş, Esin. (2020), Erken Yaşta ve Zorla Evlilikler: İnsan Hakları ve Sosyal Hizmet Bağlamında Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13, (69): 1332-1339.

1960-80 Döneminde Türkiye’de Seçimler ve Seçmen Davranışları¹

Uğur Ülger²

Özet

Bu çalışmada, 1960-1980 yılları arası dönemdeki seçimler ve seçmen davranışı incelenecektir. Bu dönemin önemi, sınıf siyasetinin görünürlüğü açısından, Türk siyasal hayatının istisnai bir dönemini oluşturmasıdır. Çalışmanın ana argümanı, bu dönemde sınıfsal özelliklerin ve daha özeldede ekonomik etkenlerin seçmen davranışlarında temel etken haline geldiğidir. İthal ikameci sermaye birikiminin egemen olduğu bu dönemde, 1961 Anayasası’nın sosyal devlete yönelik atıfları ve özgürlükçü yapısı, işçi sınıfına odaklanan parti ve örgütlerin ortaya çıkabileceği ve yaygınlaşabileceği bir ortam sağlamıştır. Bu durumda sanayileşmenin ve onun sonucu olarak kentleşmenin de etkisi büyüktür. Kırdan kente göç ile geleneksel değerler üzerine kurulu ilişkilerinden kopan göçmenler kent içerisinde yeni dayanışma ağlarına eklenmeye başlamıştır. Sosyalist örgütlerin mahalle örgütlenmeleri, toplumcu belediyeçilik uygulamaları bu kitlelerin sola yakınlaşmasını hızlandırmıştır. Üstelik aynı dönemde sanayileşme ve sendikalaşma oranları da artmaya devam etmiştir. Buna rağmen sol, ülke siyasetindeki hâkim güç konumuna gelememiş, sosyalist partilerin güçsüz kalmasının da etkisiyle CHP sol seçmenin ana partisi konumuna gelmiştir. Ancak bu işbirliği de Milliyetçi Cephe hükümetleriyle mücadele edebilmek için yeterli olmamıştır. Seçmen tercihlerinin diğer dönemlerden farklı olarak sınıfsal dinamiklerle şekillendiği bu dönemde kültürel etkenler de önemini korumaya devam etmiştir. Bu yönüyle, 1960-1980 yılları arası dönem, Türk siyasal hayatının diğer dönemlerinden tam bir kopuşu temsil etmemektedir. Üstelik süreç, yalnızca sosyalist sol için değil, aynı zamanda antikomünist söylemler çerçevesinde örgütlenen aşırı sağ oluşumların da ortaya çıkabilmesi için uygun bir zemin yaratmıştır.

- 1 Bu çalışma Prof. Dr. Atilla Göktürk danışmanlığında 2016 yılında tamamlanan “Seçmen Davranışlarındaki Değişim: Gültepe Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinin Kent ve Siyaset başlıklı birinci bölümünün “1960-1980 Dönemindeki Seçmen Davranışları” alt başlığı esas alınarak hazırlanmıştır. (Ülger, U. (2016). Seçmen Davranışlarındaki Değişim: Gültepe Örneği. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- 2 Ar. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ugurulger@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3677-393X

Giriş

Bu çalışmada 1960-1980 arası dönemin seçimleri ve bu dönemdeki seçmen davranışının siyasal niteliği incelenecektir. Bu dönem, kültürel öğelerin yanı sıra ve belki de ona denk biçimde sınıfsal saiklerin de seçmen davranışında etkili olduğu istisnai bir dönemdir.

Bu çalışmada seçmen davranışları ele alınırken, ithal ikameci sermaye birikimi modelinin sürece özgü gereksinimleri ve toplum üzerindeki etkileri temel alınacaktır. 1960 sonrası Türkiye’inde sınıfsal etkenlerin siyasal tercihler üzerindeki etkisi artmaya başlamıştır. Her ne kadar siyasetin şekillenmesinde kimlik, din gibi kültürel konuların etkisi her zaman için var olsa da bu süreç içerisinde sınıfsal konumlanışın siyasal tercihlere daha önceki dönemlere göre daha fazla etki yaptığı görülmektedir. Elbette Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye siyasetini açıklamak için başvurulan merkez-çevre ayrımı gibi yaklaşımların da kendi içinde sınıfsal temelleri olsa da 1960 sonrasındaki sınıfsal etki kitlelerin görece bir sınıf bilincine veya sınıfsal dayanışmaların parçası olmasıyla gerçekleşmiştir. Dönemin özgünlüğüne artan kentleşme ve sanayileşmeyle birlikte esas olarak 1961 Anayasası’nın özgürlükçü özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

En başından beri Türkiye’deki kentleşme kapitalist sistemin ihtiyaçlarına ve devletin ekonomik sistem içinde konumlanışına göre şekillenmiştir. Sistem, bu süreçte kendi karşıtlarının doğuşuna da elverişli bir ortam yaratmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminde kısıtlı kaynakların zorlayıcılığıyla zorunlu bir biçimde var olan, sorunlara yanıt verebilmek adına bir tür ithal ikameci sermayeleşme programı uygulanmış, 1960 sonrasındaysa ithal ikameci program resmi olarak benimsenmiştir. Aynı zamanda 1961 Anayasası’nda sosyal devlet ya da refah devleti de kabul edilmiştir (Türkey, 2009, s. 144-156). Bu süreçte devletin ekonomiye müdahalesi aracılığıyla yerli sermaye ve yurtiçi üretim yabancı sermayeyle gireceği rekabetten korunmaya çalışılmıştır (Aydın, 2005, s. 35). İthal ikameci dönemde, iç pazarda satmak üzere tüketim malları üreten sektörlerin üretim miktarlarının artması için pazardaki talebin yükselmesi gerekmiştir. Bu yüzden bir maliyet unsuru olan ücret, aynı zamanda bir talep unsuru olarak da öne çıkmıştır. Gelişen burjuvazinin ihtiyaçlarına koşut olarak, ithal ikameci üretim politikalarının Türkiye’de hâkim olmaya başlamasıyla ve 1961 Anayasa’sının çalışanların örgütlenme haklarını genişleterek, ithal ikameci politikalarının bir gerekliliği olan refah devleti uygulamalarının gelişebileceği bir ortam yaratarak emek gücünün yeniden üretilebilmesini sağlaması, seçmen davranışlarına etki eden farklı nedenlerin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Süreç, 1980’e kadar yükselen bir ivme ile devam etmiştir. Bu dönemde siyasal tercihler üzerinde doğuştan

gelen özellikler yerine ülkenin değişen koşulları içinde, yaşam içerisinde sonradan edinilen özellikler etkili olmaya başlamıştır. Yaşam içinde sonradan edinilen özellikler içinde de ekonomik nedenler ve daha özelinde de yükselen örgütlenme ve sendikalaşma düzeyinin de etkisi ile sınıfsal yapıların baskın bir rolü olmuştur. Genel olarak istihdamın artması, sendikalaşma, toplu sözleşme, iş güvencelerinin artırılması işçi sınıfının birlikte hareket edebilme yeteneğini artırmıştır.

1. 1960-1980 Arasında Seçmen Davranışları

1961 Anayasası ithal ikameci sanayileşme stratejilerini temel alan bir yapılanmayı amaçladığı için işçi hareketlerinin önünü açabilecek, görece daha demokratik bir düzen getirmiştir. Demokratik gelişmeler farklı toplumsal grupların örgütlenme, fikirlerini yayabilme özgürlüklerinden yararlanarak kök salabilmesini sağlamaktadır (Tarrow ve Tilly, 2007, s. 448-450). Bu durum, sosyalist ideolojinin dünyadaki gelişimine koşut bir şekilde sol hareketin önünü açmıştır. Sınıf farklarının siyasal bölünmenin temeli olarak algılanmasıysa dış politika, ahlak, adayların kişiliği gibi meselelerin tersine, sol partilerin yükselmesini sağlamaktadır (Lipset, 1964, s. 13, 266). Türkiye’de de, gerçekten 1961 Anayasası’nın bu konuda etkisi büyüktür. Bu yüzden, sınıf siyaseti belirginleştikçe Anayasa’nın topluma “bol” geldiği, bu kadar özgürlüğün Türkiye için fazla olduğu gibi düşünceler filizlenecek ve 1980 sonrasında bu özgürlükler kısıtlanacaktır.

Marx’a göre işçi sınıfının “kendi için sınıf” yani sınıf bilinci gelişmiş bir sınıf olarak ortaya çıkabilmesi için kapitalist toplumun deneyimlerini soğurması tek başına yeterli değildir. Sınıfın tamamının ortak çıkarlarını ve hedeflerini görmesi ve bu doğrultuda harekete geçmesi gerekir (Marx ve Engels, 1976). Marksizm’in bu bilgisinin işçi sınıfına partiler, sendikalar veya aydınlar yoluyla taşınması gerekir. Eğer sendikalar üyelerine ekonomik ve sosyal sorunlarını ülkenin genel ekonomik durumu ile bağlantılı bir şekilde anlatarak eğitim vermiyorsa, işçiler arasındaki sınıf bilinci düzeyi düşük kalacaktır (Coşkun, 2013, s. 155, 235).

Elbette Türkiye’de sınıf bilinci 1960 sonrasında birden bire ortaya çıkmamıştır. Tarihsel süreç içinde, baskın bir seviyeye gelemese de işçi hareketleri Osmanlı Devleti’nden beri zaman zaman kendisini göstermiştir. Örneğin, 1923’ten 1960’a kadar 43 grev örgütlenmiştir (Güzel, 1996, s. 136-176). Ancak esas ivme 1960-1980 arası dönemde elde edilmiştir. 13 Şubat 1961’de Türk İş’e mensup 12 sendikacı tarafından Türkiye İşçi Partisi (TİP) kurulmuş ve 1962’de kurulan Sosyalist Kültür Derneği ile beraber sosyalist düşüncelerin geniş kesimlere taşınmasında etkili olmuştur.

1961 Anayasası sonrasında, sosyalist yapılanmaların da etkisiyle o zamana kadar baskılanmış olan sosyalizm konusu, gündeme gelmeye ve üzerinde konuşulur olmaya başlamıştır. Bu süreçte sosyalist ideolojinin yönelebileceği potansiyel işçi sınıfı da gittikçe genişlemiştir. Sosyalist örgüt ve dernekler gelişmeye başlayınca, sağ cephede de bu gruplarla ideolojik olarak yarışacak örgütlenmeler kurulmuştur. Örneğin Komünizmle Mücadele Derneği, Türkiye Milliyetçi Gençlik Derneği ve Milli Türk Talebe Birliği bu gruplardan bazılarıdır.

1960’larda geniş bir sanayileşme programı hayata geçirilmiş ve bu sanayileşmenin etkisiyle işçi sınıfının niceliksel ve niteliksel gelişiminin maddi temelleri oluşmuştur. 1960 yılında 938.122 olan sanayi işçisi sayısı 1980’de 2.300.468’e yükselmiştir (Akkaya, 2002, s. 65). Süreç içinde sendikalı işçi sayısı da gün geçtikçe artmış ve sınıf bilinciyle birlikte eylemlilik yükselmiştir. 1946’da sınıf temelli örgüt kurmayı yasaklayan Cemiyetler Kanunu’nda yapılan bir değişiklikle sendikaların önündeki engeller kaldırılmış ve 1948 sonrasında sendikalı işçi sayısı her yıl artmıştır. Özellikle 1967’de DİSK’in kurulmasıyla 1966’daki sendikalı işçi sayısı (374.058) bir yılda ortalama %100’den fazla (834.680) artmıştır (Tüm İktisatçılar Birliği, 1976, 146).

1963’te işçi sınıfının mücadelelerinin de etkisiyle Sendikalar Kanunu ve Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu (TİSGLK) Meclis’te kabul edilmiştir. Sendikalar Kanunu ile sendika hakkının tüm çalışanlara birden tanınması, sendika kurma özgürlüğünün geniş bir biçimde kabul edilmesi, sendikalara üye olma yaşının düşürülmesi gibi haklar genişletilmiştir. Ancak bu yasalar yanlarında işçi sınıfı aleyhine pek çok yasak ve kısıtlamalar da getirmiştir. Öncelikle TİSGLK, grev hakkını yalnızca işçilere tanımış ve memurları bu haktan mahrum bırakmıştır. İşverenlere lokavt hakkı getirerek grev hakkını “dengelemeye” çalışmıştır. Ayrıca grevlerin yasallığı konusunda bazı ölçütler getirerek birçok grev türünü yasadışı saymıştır. Yasaların olumsuz yönlerine rağmen 1963’te bu iki yasanın kabulünden sonra ülkede grev hakkı ve toplu pazarlık dönemi başlamıştır. 1968’e kadar grevlere katılan işçi sayıları yıllık olarak 11.000’e hiç ulaşamamışken, 1969’da 23.190’a ulaşmıştır (Tüm İktisatçılar Birliği, 1976, s. 148). 1969-1971 döneminde Çalışma Bakanlığı’nın verilerine göre, 569 grev gerçekleşmiş ve bu grevlere toplamda 93.037 işçi katılmış, 2.563.863 iş günü yitirilmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün rakamlarına göre ise 603 grev gerçekleşmiş, bu grevlere 85.700 işçi katılmış, 2.381.400 iş günü yitirilmiştir (Güzel, 1996, s. 197-232).

1960-1970 döneminde, yaşam koşullarını düzeltmek için işçi sınıfının ekonomik ve demokratik mücadelesinde bir artış yaşanmıştır. Üstelik

ekonomik taleplerin dışında politik talepler de işçi sınıfı eylemleri içinde kendisine yer bulmaya başlamıştır. Bu eylemlerin içeriklerine ve taleplerine bakıldığında, eylemlerin arkasındaki toplumsallaşma süreçlerine dair fikir edinilebilir. 1960-1970 arasında yapılan grevlerden 32'si ücret ve sosyal hakların yetersizliği nedeniyle, 41'i işten atılan arkadaşlarla dayanışma için, 32 eylem de işçilerin sendika seçebilme özgürlüğü için yapılmıştır (Tüm İktisatçılar Birliği, 1976, s. 145). Ücret ve sosyal hakların genişletilmesi için yapılan eylemler, bu işçilerin toplumsallaşmasında ekonomik nedenlerin önemini ve etkisini ortaya koymaktadır. İşten atılan işçilerle dayanışmak için ve sendikal haklara dair yapılan eylemler, işçilerdeki sınıf bilincinin ve sınıf içi dayanışmanın geliştiğine dair önemli bir göstergedir. Buradan da işyerinin ve sendikaların işçilerin toplumsallaşması konusunda önemli bir araç olduğu sonucuna varılabilir. Sınıfsal ayrımların keskinleşmesine ve siyasal tercihlerin oluşumunda sınıfsal aidiyetin etkisinin artmasına rağmen, 1960-1970 arası dönemde sınıf bilincinin toplum üzerinde bütünüyle yaygınlaştığı ve siyaseti kontrol altına aldığı söylenemez.

1965 seçimleri öncesinde, Demokrat Parti'nin mirasçısı olarak yer edinmeye çalışan dönemin Adalet Partisi (AP), devletçilik karşıtı ve serbest girişimin önünün açılması yönünde söylemlere sahiptir. AP'nin sendikalara bakışı ise sınıf siyasetini engelleyici bir yönde, sendikaların siyasi faaliyetlerine karşıdır. AP'nin CHP karşıtı propagandaları ise CHP'yi dinsizlik ve komünistlikle suçlamaya yöneliktir. CHP'nin siyasi söylemleri ise laiklik, sosyal devlet, devletçilik gibi ilkelerden hareketle kendisini ortanın solunda tanımlamaya yöneliktir. Toprak reformunu savunan, petrol kaynaklarının millileştirilmesinden yana olan CHP aynı zamanda serbest girişimcilik karşıtı olmadıklarını, ortanın solu programı ile aşırı komünist hareketleri engellemek istediklerini halk arasında yaymaya çalışmıştır. Seçimlerde üçüncü parti olmuş olan Millet Partisi, milliyetçi, anti-komünist bir söylemle, CHP ve özellikle de İnönü karşıtlığı ile siyasi propagandasını yürütmüştür. Millet Partisi aynı zamanda petrol kaynaklarının millileştirilmesine karşı, devletin özel sermayenin üretimde bulunduğu alanlardan çekilmesi ve bireysel girişimlerin desteklenmesi taraftarıdır. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ise en ağır basan yönüyle milliyetçilik vurgusu yapmıştır. Aynı zamanda kendilerini milliyetçi sosyalist olarak gösterebilen, ahlakın önemine vurgu yapan parti, ekonomik anlamda korporatist bir yapıyı savunmuştur. Düzen değişikliği isteyen CKMP, kapitalizm karşıtı olduğu iddiasındadır, ancak sınıf devleti fikrini ve sınıflar arası mücadeleyi de kabul etmemektedir (Abadan, 1966). Tüm bu partilerden sosyalist olması, –her ne kadar 1965 tarihli ilk parti programında sosyalizm sözcüğü geçmese ve bu kavram ancak 1975 tarihli programda savunulabilmişse de– kendisini işçi sınıfına hitap

eden bir işçi partisi olarak tanımlanmasıyla ayıran TİP ise köklü bir toprak reformu, emperyalizm karşıtlığı ve devletçiliğin önemini vurgulamıştır (turkiyecipartisi.org). TİP, Kemalizmin halkçılık ilkesini “emekçi halkın politik iktidarın kaynağı ve gerçek sahibi olması” şeklinde yorumlamıştır. Mülkiyet ve miras hakkını reddetmeyen TİP, bu hakların toplum zararına kullanılmayacağını belirtmiştir. TİP’in siyasi programında “Kürtçe ve Arapça konuşanların ve Alevi mezhebenden olanların, bu durumları sebebiyle ayrıma uğradığı” belirtilmiş ve Türkiye’de bir ilk gerçekleşmiştir. TİP bu ayrımcılığı kaldıracığını vaat etmiştir (Aydın ve Taşkın, 2015, s. 132, 133). TİP’in farklı etnik kökenlere ve mezheplere dair bu eşitlikçi yaklaşımı kültürel nedenlerle oy veren bazı grupların TİP’i desteklemesini ve solcu düşüncelerle tanışmasını hızlandırmıştır. Türkiye’de ilerleyen dönemlerde de etnik eşitlik temelindeki düşünceler çoğunlukla solcu grupların işbirliğiyle ilerlemiştir. Bu durum, 1980 sonrasında sınıfsal vurguların siyasetteki etkisini yitirmeye başlamasıyla daha da görünür bir hal alacaktır.

1965 seçimlerinde siyasi partilerin söylemleri göz önüne alındığında bir sağ-sol ayrışması vardır. Ancak din, milliyetçilik, liderin kişiliği gibi sağ partiler açısından avantaj sağlayan konular da ön plana çıkmaktadır. Sınıfsal ayrışmalar henüz siyasete tam olarak kendini yansıtamamaktadır. Bu dönemde ekonominin genel siyasi sonuçlara etkisi çoğunlukla sınıf siyaseti temelinde değil, ekonomik açıdan olumlu görülen hükümetlerin ödüllendirilmesi veya olumsuzlukların cezalandırılması biçiminde yansımaktadır. Örneğin 1964 yılında, CHP iktidarında, tarımsal ürün değerlerinin düştüğü yerlerdeki CHP oylarında, Türkiye ortalamasına oranla daha büyük bir düşüş yaşanmıştır (Bulutay ve Yıldırım, 1968, s. 13). 1965 seçimlerinde ekonomiden daha çok ailede edinilen dini, etnik kimliklerin etkisi görünürdür. Ek olarak eğitimin etkisi de belirgindir. Sencer’in araştırmasında ilköğrenimliler kategorisinde AP’ye oy verenlerin sayısı CHP’ye oy verenlerden yüksekken ilköğrenim üstü öğrenimlilerin oranının CHP’de daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur (Sencer, 1974, s. 112).

TİP’in kuruluşu ve 1965 seçimlerinde elde ettiği %2,97, 1969’da elde ettiği %2,68 oy oranı sınıf siyasetinin en önemli göstergelerindedir. TİP, 1965 seçimlerindeki oylarının küçük bir kısmını ekonomik sıkıntılar içindeki AP seçmeninden, büyük çoğunluğunu da CHP’yi yeterince radikal bulmayan eğitilmiş aydınlar veya memurlardan almıştır (Abadan, 1966, s. 247). Ancak TİP’in alt gelir grubuyla bütünleşmesi yeterince gerçekleşmemiştir. TİP en yüksek oyu sırasıyla üst ve orta gelir grubundan, en düşük oyu ise alt gelir grubundan almıştır (Abadan ve Yücekök, 1966, s. 108). Belge de bu seçimde TİP’in İstanbul’da aldığı oylarının yoksul işçi semtlerinden çok orta sınıflardan geldiğini, kırsal kesimde ise ağırlıklı olarak Aleviler ve

Kürtlerden oy aldığı, bu yüzden oy oranlarına göre gerçek bir işçi partisi olmadığını belirtmiştir (Belge, 2006, s. 169). TİP seçmeninin ekonomik durumuna dair göstergeler TİP'in CHP tabanından oy aldığı görüşünü desteklemektedir. TİP'in CHP tabanından daha fazla oy transfer edememiş olmasının nedenlerinden bir tanesi 1965 seçimleri öncesinde CHP'nin kendisini ortanın solunda konumlandırmasıdır. Şüphesiz ki CHP'nin bu tutumu, TİP'in siyasete getirdiği rüzgârın da bir etkisidir ve sonuçta TİP'in sınıf temelli siyasetinin önünü kesmiştir. TİP'e oy verenlerin içinde üst gelir kesiminin oransal olarak büyük olmasına benzer bir sınıfsal zıtlık kendisini AP tabanında da göstermiştir. AP en yüksek oy oranını alt gelir grubundan almıştır (Abadan ve Yücekök, 1966, s. 108). Bireysel girişimcilik gibi söylemleriyle öne çıkan AP'nin, en yüksek temsile en alt ve orta gelir grubunda ulaşmış olması sınıfsal bir zıtlık olarak algılanabilir. Ancak, kişilerin sosyo-ekonomik süreçler nedeniyle yoksunluk çekiyor olması onların bir anda toplumsal düzeni değiştirmeyi amaçlayan partileri desteklemesine neden olmamaktadır. 1965 seçimlerine bakıldığında kişilerin büyük bir oranda geleneksel olarak özdeşleştikleri partilere, herhangi bir ideoloji veya kişiden bağımsız bir şekilde oy verdikleri görülür. Burada temel güdü, kişinin bir partiyi kendisi ile özdeşleştirdiği için desteklemesidir (Abadan, 1966, s. 385).

1960'ların sonuna gelindiğinde seçmen kitlesinde sınıfsal ayrımlar görece daha belirgin olsa da 1965'e göre önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak, süreç içinde sosyalist fikirlerin yayılması hızlanmış, sınıf bilincine ulaşan kesimlerin özgüvenleri artmıştır. 1960'ların sonundaki seçmen davranışlarına geçmeden önce, soldaki ideolojik gelişmelerden bahsetmek dönemi anlamak açısından önemli olacaktır. Dönemin Türkiye'sinde kitle iletişim araçları çok etkili bir siyasal toplumsallaşma aracıdır. Ancak kişiler, daha çok kendi dünya görüşlerine yakın buldukları kitle iletişim araçları ve kanallarını takip etmeye meyillidir (Turan, 1986, s. 60, 61). Sol açısından bakılınca, TİP'in kurulması ve *Yön*, *Türk Solu* gibi dergilerin yayınlanmaya başlaması, sol fikirlerin daha fazla konuşulabilir olmasını ve yayılmasını sağlamıştır (Güzel, 1996, s. 227). Bu tip yayınlar toplumun tüm kesimleri tarafından takip edilmese de işçi sınıfının sınıf bilincinin artmasına etkide bulunmuş, Marksizm'i işçi sınıfına taşıma rolünü oynamıştır. Özellikle sınıfsal farklılaşmalar ve çatışmalar arttıktan sonra her örgüt veya grup, kendi üyeleri veya takipçileri arasındaki ideolojik ve eylemsel meşruiyetini yayın organları ile sürdürmeye çalışmıştır. Örgütlerin kendi yayınlarının diğer bir etkisi de taraftarlarını ideolojik bir eğitime tabi tutarak, resmi eğitimin veya ailesel nedenlerin siyasal toplumsallaşma sürecine etkisini kırarak, kişilerin siyasi davranışlarını etkileyebilmeleridir. Örgütlerin kendilerine

ait yayınları dışında günlük gazeteler, haftalık veya aylık dergiler de siyasi fikirlerin kişilere ulaşmasında ve toplumun politize edilmesinde önemli işlevler üstlenmiştir. Medya araçları ve siyasi örgütlerin etkisiyle, 1960’larda Türkiye’deki işçi sınıfının sınıf bilinci arttıkça uluslararası alandaki işçi sınıfı hareketleri de Türkiye’deki işçiler tarafından takip edilmiştir. Ancak bu ideolojik takip, özellikle de 1970’li yıllarda daha üst seviyeye ulaşmış ve taraf tutmalar, ideolojik tartışmalar yükselmiştir. Süreç içinde Sovyet, Çin, Arnavutluk, Latin Amerika solculuğu tüm fraksiyonlarıyla Türkiye’de temsil edilmiştir. İdeolojik çeşitlilik yaşandıkça, solcu gruplar arasında devrime nasıl ulaşılacağı hakkında görüş farklılıkları ve tartışmaları da ortaya çıkmıştır. Örneğin, TİP seçimler üzerinden parlamentarist bir strateji geliştirirken, *Yön* dergisinde hâkim olan görüş askerler ile işbirliğine dayalı, sınıf mücadelesine dayanmayan tepeden inme devrimdir. Mihri Belli çevresinde gelişen Milli Demokratik Devrim (MDD) taraftarları ise ordu temelli Stalinci, siyasal bir radikalizm önermektedir (Aydınoglu, 2007, s. 26).

1965’de bir grup TİP üyesi ve sempatizanı tarafından gençlik sorunlarını tartışmak ve sosyalizm için mücadele etmek amacıyla kurulmuş olan Fikir Kulüpleri Federasyonu’nun, 1969’daki olağan kurulunda isminin değişmesiyle kurulan Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç), yükselen gençlik hareketlerinin ve o tarihten sonraki Türkiye solunun önderlerini içinden çıkarmıştır. Zaman içerisinde TİP’e koşut olarak, MDD hareketinin tezlerinden etkilenen ve Stalinci bir Marksist anlayışı benimseyen Dev-Genç’in içindeki kadrolar daha sonra Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C), Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO), Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist (TKP/M-L) gibi örgütlerin liderleri olacaktır (Aykol, 2010, s. 51, 52). Bundan sonra sınıfsal mücadeleye silahlı mücadeleler de girecektir. Bu durum hem sol örgütler, hem de anti-komünist sağcı ve milliyetçi örgütler için geçerli olacaktır. Böylece kimi zaman kentler, kimi zaman kırlar silahlı mücadelelere sahne olacaktır.

1968’deki seçimler sonrasında Abadan, AP’nin bir “hepsini yakala” partisi gibi toplumun tüm kesimlerinden oy aldığını, ancak uyguladığı politikaların, ekonominin büyüme bile toplumsal sınıflar arasındaki gelir dağılımı uçurumunu artıracaklarını ve bunun da uzun vadede sınıfsal ayrımları netleştireceğini belirtmiştir (Abadan, 17.06.1968, s. 2). İşçi sınıfına bilincin taşınmasında etkili olan grupların ve sendikaların gelişme ortamı yakaladığı 1970’lerde, Abadan’ın bu tahmini büyük gerçeklik kazanacaktır. Ancak yine de 1969’da yapılan araştırma sonuçları daha önce AP’ye oy veren işçilerin %11’inin son seçimlerde AP’den uzaklaşsa dahi bir sol partiyle eklenmeden kararsızlar sınıfına dâhil olduğunu göstermiştir. İşçi sınıfı oylarına bakıldığında, AP, 1965’te işçi oylarının hemen hemen

%50'sini almışken, 1969'da bu oran %35'e düşmüştür. Öyleyse işçi sınıfının oylarında bir akışkanlık olduğu ileri sürülebilir. AP'de yaşanan oy akışlarına bakıldığında, bu oylar büyük oranda CHP'ye, daha sonra eşit oranda da MHP ve TİP'e geçmiştir. TİP ise en çok oyu CHP'den transfer etmiştir. TİP'in oy kaptırdığı tek parti ise CHP'dir. Bu durum işçi sınıfının oylarında akışkanlığın yönünün sola dönük olduğunu göstermektedir. Öyleyse işçi sınıfında sınıf bilincinin ve sosyalist görüşlerin kademeli bir şekilde geliştiği söylenebilir. Tüm partilerdeki işçi sınıfı oyları göz önüne alındığında ise işçilerin oy tercihleri ekonomik nedenler etkisiyle şekillenmektedir. Ancak AP'deki işçiler ile TİP'teki işçilerin ekonomik sürece bakışları farklıdır. AP'deki işçiler ekonomik kalkınma, ucuzluk gibi genel ekonomik nedenlere odaklanırken, sola doğru gidildikçe işçiler, işçi sınıfını ilgilendiren daha özel ekonomik nedenlere odaklanmaktadır. Her ne kadar 1960'ların birinci yarısından itibaren, partilerin söylemlerine bir sol-sağ ayrımı otursa da seçmen davranışlarında sınıfsal ayrımlar baskın olmamıştır. CHP seçmeninin %11'inin, AP ve MHP seçmenlerinin 1/3'ünün sosyalizmi dinsizlik olarak görmesi sağ-sol ayrımının toplumsal tabanda anlaşılabilirliği için zaman gerektiğini göstermektedir (Bulutoglu ve diğerleri, 02.10.1969, s. 7). Şerif Mardin, 1969 seçimlerinin ardından Türkiye'de Batı demokrasilerindeki gibi geleneksel bir burjuva-işçi sınıf ayrımının oluşmadığını ve bu yüzden seçimlerin devlet bürokrasisi ve köylü çatışması arasında yaşandığını belirtmiştir (Mardin, 21.10.1969, s. 2). Sencer'in araştırmasına göre, TİP dışındaki hiçbir parti belli bir sınıfsal kimliğe sahip değildir. Hemen hemen tüm partiler sınıfsal ayrımlardan sıyrılmış bir şekilde tüm toplumsal sınıflardan destek görmektedir. Ona göre bu durumun tek istisnası olan TİP'i desteklediğini belirten kişilerin %55'inin işçi sınıftan olması, sınıf bilincinin toplum içinde yaygın olmasa da, potansiyel bir seçmen grubuna sahip olduğunun göstergesidir (Sencer, 1974, s. 69, 92-96).

1969 genel seçimlerinde TİP'in bir miktar oy kaybetmesi, Aybar tarafından aydın kesimin CHP'ye kayması olarak yorumlanmıştır (İpekçi, 09.10.1969, s. 5). Bu durum, TİP içinde işçi sınıfının oransal olarak artmasına neden olmuştur. Dönem içinde yapılan araştırma sonuçları, yaş etmeninin toplumsallaşma sürecindeki etkisini de göstermektedir. Sencer'in bulgularına göre, diğer partilerde önemli farklılıklar olmamasına rağmen, TİP'e destek vereceğini belirtenler arasında 21-29 yaş öbeğindeki kişilerin oranının %60'a ulaşması, yaşın toplumsallaşmadaki önemini göstermektedir (Sencer, 1974, s. 101, 102). Genç yaşlarda düzen değişikliği isteyen partilere verilen destek oranı daha yüksek olabilmektedir (Sears ve Levy, 2003, s. 83, 84). Elbette kültüre ve kimliğe dair etkenler de etkilidir. TİP, doğum yeri Doğu Anadolu bölgesi olanların en yüksek oranda desteklediği, yurt

dışından gelen göçmenlerin ise MHP, Güven Partisi (GP) ile birlikte en yüksek seviyede desteklediği partilerden bir tanesidir. Alevilerin çoğunluğu laik sistem içinde gördükleri CHP’yi desteklemektedir. Alevilerin aksine, İslam dışındaki dinlere mensup azınlıklar ise, AP’yi CHP’den daha yüksek oranda desteklemektedir (Sencer, 1974, 103-116).

Sınıfsal ayrımların görünürlüğüünün artmasına koşut olarak bu dönemde hem sağ hem sol militanlaşmaya ve radikalleşmeye başlamıştır. Toplumsal ve ekonomik gelişmeler gelirini tarım veya küçük zanaatkarlıktan sağlayan milyonlarca kişinin ekonomik durumunun bozulmasına neden olmuştur. Özellikle de yeni gelişen sektörlerle mücadele edemeyen küçük işletme sahipleri daha da tutucularak Milli Nizam Partisi (ardılı Milli Nizam Partisi) ve MHP gibi daha sağcı partilere yönelmeye başlamıştır (Ahmad, 1983, s. 1997).

1960’ların sonuna gelindiğinde, insanların gündeminde ekonomik sorunlar gittikçe daha fazla yer kaplamaya başlamıştır. Büyük bir çoğunluk hayat pahalılığından ve işsizlikten şikâyet etmektedir. Sağ cephede ise komünist karşıtlığı artmaktadır. Bu karşıtlık sağ-sol arasındaki silahlı çatışmaların sonraki dönemde yaygınlaşmasının da temeli olacaktır. Özellikle de CKMP-MHP yörüngesinde gelişen milliyetçi gençlik örgütleri solu hedef alacaktır. Alpaslan Türkeş, 1967 yılı parti kongresinde yaptığı konuşmasında “komünist kışkırtmacılara karşı imanlı bir milliyetçi gençlik cephesinin yükseldiğini” belirtmiştir. Takip eden yılda paramiliter bir gençlik örgütü olan Ülkü Ocakları kurulmuş ve aynı yılın yazında gençlere askeri eğitim verilen Komando Kampları kurulmaya başlanmıştır (Aydın ve Taşkın, 2015, s. 158).

1970’lere gelindiğinde, sınıfsal ayrımların netleşmesi hızlanmıştır. 1970’te 274 sayılı İş Yasası ile 275 sayılı Sendikalar Yasası’nda değişiklik yapan ve işçilerin sendika seçme özgürlüğünü kısıtlayan tasarının AP ve CHP’nin anlaşması ile meclisten geçmesine karşı yaklaşık 70.000 işçinin katıldığı 15-16 Haziran direnişi işçi sınıfının artan bilincini ve özgüvenini göstermektedir. Özellikle 15-16 Haziran’ın fitilini ateşleyen kısıtlamanın daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi, işçi sınıfının başarıya ulaşmasını sağlamış, eylemliliğin etkilerini göstermiştir. Direnişin etkisinin büyük olması DİSK üyesi olmayan sendikalardan veya sendikasız olan işçilerden de katılımların olmasından kaynaklanmıştır. Direniş, kitlelerin sosyalist gruplar ile temas kurmasını sağlamıştır. 15-16 Haziran direnişinin bir başka etkisi de Türkiye’de işçi sınıfının politik bakımdan olgunlaşmamış olduğu görüşüne dayanan MDD tezinin hasar görmesidir (Belge, 1983, s. 1958). MDD çevresinde yürütülen işçi sınıfının rolünün ideolojik/politik

önderlik mi yoksa fiili bir önderlik mi olduğu tartışmaları da 15-16 Haziran direnişinin ardından kesilmiş ve işçi sınıfının hâkim öncü rolü kabul edilmiştir (Şafak, 2013, s. 125).

12 Mart 1971'e giden yolda, THKP-C, THKO, TKP/M-L gibi silahlı sosyalist örgütlerin eylemleri ve eylemcileri her ne kadar kısa süre içerisinde ortadan kaldırılmış olsalar da kendilerinden sonra gelecek sol grupları etkilemişlerdir. Bu hareketlerin etkisi, kentlin siyasal mücadelenin merkezi olabilmesinin önünü açmıştır. Nasıl ki TİP, sosyalizm kavramının yayılmasında rol oynamışsa, bu gruplar da ihtilalci yöntemlerin yayılmasında etkili olmuşlardır. Süreç içerisinde hem sağ hem sol örgütlerde silah kullanımı yaygınlaşmış ve siyasal şiddet olayları artmıştır. Ancak bu şiddet olaylarının kurbanları da çoğunlukla solcu grupların üyeleridir. 1975-1979 yılları arasında 60 büyük kentte yapılan bir araştırma sonucuna göre siyasal şiddet nedeniyle ölenlerin %69,4'ü sol, %30,6'sı ise sağ görüşlü gruplardan gelen kişilerdir (Keleş ve Ünsal, 1982, s. 57). Ölenler içindeki solcuların oranının fazlalığı, sol grupların savunma ihtiyacını göstermektedir.

1971 müdahalesi solun yükselişini kesintiye uğratmıştır. Gerilla mücadelesine girişen gruplar ve liderleri de süreç içinde ortadan kaldırılmıştır. Sosyalist mücadeleye katılmış olan tüm önemli teorisyenler, taktisyenler ya kolluk güçleriyle girdikleri çatışmalarda yaşamlarını yitirmiş ya da hapis veya idam cezasına çarptırılmışlardır.

14 Ekim 1973'te CHP-MSP koalisyonu kurulmasından sonra iç pazara yönelik ithal ikameci sanayileşme stratejisine devam edilmiştir. 1974'teki affın da etkisiyle Türkiye'de sol tekrar ivme kazanmaya başlamıştır. Ayrıca geçim koşullarının zorlaşması da işçi sınıfının bilincinin gelişmesinde etkili olmuştur. 1971-1974 döneminde gıda maddelerinin perakende satış fiyatlarının ortalama iki kat yükseldiği gözlemlenmiştir (Tüm İktisatçılar Birliği, 1976, s. 217, 218). Üstelik ihtiyaçlardaki fiyat artışına rağmen ücretlerin daha az artması reel düzeyde işçi sınıfı ücretlerinde bir gerilemeye neden olmuştur. İşçi sınıfının ekonomik olarak böyle bir gerileme içine girmesi sınıfsal muhalefetin artması ve mücadelenin şiddetlenmesinin temelini oluşturmuştur. Başka bir deyişle, ekonomik nedenlerin siyasal toplumsallaşma süreci içindeki etkisi artarak devam etmiştir. Koşulların uygunluğu sayesinde, sendikalaşma oranı da sanayileşme ve kentleşme ile birlikte artmış, sınıf siyaseti belirginleşmiştir. Dönemin önemli bir gelişmesi de sosyal demokrat sendikacılığın güçlenmesidir.

1973 sonrasında işçi sınıfının artan bilincine ve sol örgütlerin giderek kitleleşmesine rağmen, siyasal süreçte yükselen bir işçi sınıfı partisi yoktur. 1971'de kapatılan TİP, 1974 sonrasında Behice Boran önderliğinde

tekrar açılmış, ancak eski etkililiğini yakalayamamıştır. DİSK ise TİP yerine CHP’ye yönelmiştir. Akkaya DİSK’in sosyalist bir TİP varken CHP’ye yönelmesini 12 Mart döneminin bir etkisi olarak görmekte ve temel kaygının TİP yerine devlet nezdinde daha meşru olan bir partiye yönelik olarak görmüştür (Akkaya, 2002, s. 76, 77). Elbette bu süreçte Milliyetçi Cephe hükümetlerinin sosyalist sol üzerinde yarattığı korkunun da etkisi vardır. Öte yandan DİSK ve Türkiye Komünist Partisi³ önceliklerini Milliyetçi Cephe hükümetlerinin devrilmesine vermiştir ve “faşizmi” CHP ile işbirliği yaparak yıkmayı amaçlamışlardır (Ersan, 2020, s. 306, 307).

DİSK’in CHP’ye yaklaşması, CHP’yi desteklemesi ve hatta CHP için oy istemesi Türk-İş üyesi bazı sosyal demokrat sendikaların DİSK’e katılmasını sağlamıştır. Petkim-İş, Baysen-İş, Oleyis, Genel-İş Türk-İş’ten kopup DİSK’e katılan sendikalardandır (Güzel, 1983, s. 1871). Sendikalaşma oranlarının artması ve yeni katılımlarla birlikte DİSK’in 1976’da 190.000 olan üye sayısı 1980’de 500.000’e yükselmiştir (Akkaya, 2012, s. 71).

Türkiye’de sendikalı işçi sayısı 1980’de 1.500.000’e yaklaşmıştır. Ancak sendikalaşma oranının artması her zaman sınıf siyasetinin gelişimi konusunda anlamlı etkiler yapmamaktadır. Örneğin, aynı süreçte 1970’te kurulmuş olan Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (MİSK) da üye sayısının arttığı ve 1979 yılında 285.496 üyeye ulaştığı görülmektedir (Akkaya, 2012, s. 82). Anti-komünist bir tavır alan bu sendikaların sınıf bilincini artırıcı bir etki yapması beklenemez. Sınıf bilincinin gelişmesi konusundaki asıl etkiyi DİSK’in artan üye sayısı yapmıştır. İşçi sınıfına bilincin taşınması eylemliliğe ve seçim sonuçlarına da yansımıştır. Her ne kadar 1971-1973 yılları arasında grevler sıkıyönetim nedeniyle askıya alınmış olsa da 1973’ten sonra tıpkı sendikalaşma oranlarının artması gibi grev ve gösteriler de yoğunlaşmıştır. Bu dönemde toplam 1021 grev örgütlenmiş ve bu grevlere 264.832 işçi katılmış, 18.823.903 iş günü kaybedilmiştir (Güzel, 1983, s. 1872). İşçi sınıfının artan görünürlüğü seçim sonuçlarına da yansımıştır; işçilerin yoğun olarak yaşadığı kentlerde CHP oyları artmıştır. Yerel seçimlerde ise bazı bölgelerde CHP adayı olan, bazı bölgelerde ise bağımsız aday olan solcu adaylar belediye başkanlığına seçilmiştir.

İşçilerin çoğu zaman aynı mahallelerde yaşıyor olmaları ve benzer ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmaları yaşam alanlarında da bir takım dayanışma ilişkileri geliştirmelerine olanak sağlamaktadır (Coşkun, 2013, s. 49). Engels de büyük kentleri, işçileri kendi koşulları üzerine düşünmeye ittiği için işçi hareketinin doğum yerleri olarak görmüştür (Engels, 1997,

3 TKP, bu dönemde DİSK içinde önemli bir güce sahipti.

s. 158). Bu yüzden bu tip bölgelerde sınıf tavrı daha hızlı gelişebilmekte ve politik ve ekonomik anlamda sınıf mücadelesi kendisini daha belirgin bir şekilde ortaya koyabilmektedir. Kentlerde, özellikle de işçi sınıfının yaygın ve başat olarak yaşadığı bölgelerde sol akımların yükselişinin hızlanmasını ve bu akımların yayılmasını sağlayan önemli bir etmen de çeşitli sosyalist grupların kentlerde örgütlenerek, kendi ideolojilerini kitlelere yaymaya çalışmalarıdır. Bu gruplar, hem grup içi yüz yüze iletişim ve baskı mekanizmaları ile hem de çeşitli yayımları aracılığıyla kitlelerle iletişim kurmuş ve kitlelerin siyasal davranışlarını etkilemiştir. Bu gruplar tıpkı bir okul gibi ideolojik eğitim vermiş ve üyelerinin siyasal toplumsallaşmasına etkide bulunmuşlardır. Özellikle bağımsız aday olarak belediye başkanı seçilen adayların arkasında bu grupların desteği vardır. Örneğin, Fatsa'da Fikri Sönmez'in belediye başkanı seçilmesinde Dev-Yol'un desteği önemlidir. Yine bazı il ve ilçelerde CHP'nin aday olarak gösterdiği toplumcu başkanlar, sosyalist örgüt üyelerinin de desteğini alabilmiştir. Bu belediye başkanları klasik yerel yöneticilik anlayışının dışına çıkarak, yönetime ve hizmetlerin verilme sürecine halkı da katmış, Türkiye solunda önemli deneyimler yaşanmasını sağlamıştır. Ancak bu bölgeler tamamen kendilerine has özelliklerinden dolayı değil, bizzat dönemin şartları içindeki bir konumlanış ile siyasal hareketlerini üretmişlerdir. Bu yüzden ki kentlerde solun yükselişi istisnai bir durum olmaktan çıkmıştır. Seçim sonuçlarına bakıldığında sınıf siyasetinin yükselişi daha somut olarak görülebilir. 1968 yerel seçimlerinde AP'nin oy oranı %47, CHP'nin oy oranı %31 iken, 1973'de işçi sınıfının desteğini alan CHP'nin oy oranı %42'ye çıkmış AP'nin oy oranı ise %33'e inmiştir. Bu seçimlerde 33 ilde CHP, 22 ilde AP, 3 ilde MSP, 1 ilde DP, 8 ilde de bağımsız adaylar belediye başkanlığını kazanmıştır.

Üretim ve tüketimi düzenleyici, katılımı artırıcı gibi özellikleri olan yeni "demokratik belediyeçilik" anlayışının ön plana çıktığı bu dönemde, CHP de, arkasına solun desteğini alabilecek adaylara şans vermiştir. CHP'nin başarısında solcu belediye başkan adaylarının etkisi, aynı yıl yapılan genel seçim sonuçları ile yerel seçim sonuçları karşılaştırıldığında daha belirgin olarak görülür. 1973 genel seçimlerinde CHP'nin oy oranı %33'dür ve yerel seçim sonuçlarının (%42) oldukça gerisindedir.

AP'nin 1973 seçimlerindeki siyasi duruşuna bakıldığında öne çıkan özelliği geleneksel değerlere önem veren muhafazakârlık ve liberalizmdir. CHP'nin bu seçimde işçi sınıfının desteğini alabilmesindeki en önemli etkenlerden bir tanesi ortanın solu söyleminin de etkisiyle sola yönelen CHP'nin düzen değişikliği vurgusu yapmasıdır (Yayman, 2006) CHP genel başkanı Bülent Ecevit, yayınladığı "Atatürk ve Devrimcilik", "Bu Düzen Değişmelidir" adlı kitaplarla partisinin sola yönelen siyasi çizgisinin öncülüğünü yapmıştır.

1973’te yapılan hem genel hem de yerel seçimde sınıf siyasetinin etkin olmaya başlamasıyla büyük kentlerdeki varoşlar sola oy vermiştir. Bunda 12 Mart darbesi ardından muhafazakâr yapının kendini yeniden üretmesini sağlayan mahalle güzelleştirme derneklerinin kapatılması ve sonradan açıldığında bu derneklere gençlerin daha etkili olmasının da etkisi vardır. Böylece sosyalist gruplar da geçeköndü bölgelerinde, halkın ihtiyaçlarına yanıt verecek örgütlenmeler içine girebilmişlerdir.

Seçimlerin ardından, CHP’li belediyeler, konut sorununu kendilerince çözmeye çalışmışlardır. Bu koşullar altında “toplumcu belediyecilik” ya da “yeni belediyecilik” hareketi doğmuştur. Bu hareketin odak noktası başta konut olmak üzere kentsel hizmetlerin üretilmesidir (Güler, 2013). Bu belediyecilik anlayışının önemi ise kentlerdeki yoksulların yaşam maliyetlerini azaltmaya çalışması ve kentsel hizmetleri kolektifleştirmeye çalışmasıdır. Sosyalist örgütlerse bu dönüşümde ve kente göç edenlerle kurulan dayanışmada önemli bir rol üstlenmiştir.

Sanayileşme ve kentleşme ile derin etkilere sahip olan bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu durum nasıl ki solun yükselmesi için uygun koşullar yaratmışsa, aynı şekilde aşırı milliyetçi sağ da aynı ortamda yukarıda bahsedildiği gibi uygun koşullar yakalamıştır. Yaşanan değişimlerin ve bu süreçte ortaya çıkan sorunların “toplum düşmanlarının bilinçli müdahaleleri” tarafından ortaya çıktığını iddia eden ve kapitalizm gibi ve hatta ondan da fazla sosyalizme de düşman olan aşırı milliyetçi sağ (MHP), toplum nezdinde ilgi çekmeye başlamıştır. Bu bozuklukların ödün vermeyen, “paternalist” bir liderin yetkiyi kendisinde topladığı bir rejim ile çözülebileceği düşüncesi bazı kesimleri kendisine çekmiştir (Ağaoğulları, 2006, s. 213).

MHP, AP tarafından sola karşı engelleyici bir blok olarak kullanılmıştır. Bu nedenle MHP, meclis içindeki düşük temsiline rağmen iktidar olanaklarından yararlanabilmiş ve devlet içinde kadrolaşabilmiştir. Örneğin 1975’te, mecliste yalnızca üç vekile sahip olan MHP, Milliyetçi Cephe hükümetinde iki bakanla temsil edilerek, potansiyelinin üzerinde bir iktidar olanağına kavuşmuştur. Benzer şekilde, 1977’de meclis içinde 16 vekile sahip olan MHP, İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti’nde beş bakanlık elde etmiştir. Bu bakanlıkların üç tanesi icracı ve önemli yetkileri olan bakanlıklardır. Bu dönemde Gümrük ve Tekel Bakanlığı’nda, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nda ve Ticaret Bakanlığı’na bağlı TARIŞ, ÇUKOBİRLİK ve ANTBİRLİK gibi tarım kooperatiflerinde önemli derecede ülkücü kadrolaşmalar yaşanmıştır (Aydın ve Taşkın, 2015, s. 284). Dönemin aşırı sağda gelişen bir başka partisi ise daha çok dindar kesimleri temsil etmesiyle öne çıkan MSP’dir. Parti Necmettin Erbakan’ın kurmuş olduğu Milli Nizam Partisi’nin ardılıdır. Erbakan

önderliğinde kurulan Milli Görüş hareketi Türkiye'deki siyasal İslam'ın kurucusudur (Mert, 2005, s. 414). Partinin ve hareketin temeli, ekonomik hoşnutsuzlukların din aracılığı ile dile getirilmesine dayanmıştır. Parti, az gelişmiş küçük bölgelerde İslami değerler aracılığı ile tabanını genişletmiştir. Hızlı gelişmekte olan bölgelerde ise ekonomi içerisindeki eski konumlarını yitiren küçük tüccar, esnaf ve zanaatkârlara dayanmıştır (Toprak, 2016, s. 249, 252).

Hem MHP hem MSP kişilerin düzen değişikliği isteklerine ve ekonomik sorunlara hitap etmeye çalışmışlardır. Ancak bunu yaparken sınıf siyasetinin gelişimini engellemeye, toplumu kültürel değerler çerçevesinde birleştirmeye çabalamışlardır. Yine de 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, anti-komünist hareketlere rağmen sınıf siyaseti yükselmekte, işçi sınıfının AP'den uzaklaşması hızlanmakta ve AP tabanı daralmaktadır. 1975'te Ankara'da yapılan bir araştırma daha önceki seçim sonuçlarına ve araştırmalara oranla AP'nin oy kaybı yaşadığını göstermekle birlikte küçük ve orta çiftçilerde, özellikle de tüccar sanayici ve fabrikatörler arasında oy oranının yükseldiğini göstermektedir. Bu durum AP'nin sınıfsal tabanının çözümlenmesinde önemli bir göstergedir. 1969'dan sonra AP burjuva partisi olma özelliğini pekiştirmiş ve gecekondü bölgelerinde oy kaybetmeye ve egemenliğini yitirmeye başlamıştır (Abadan Unat, Kışlalı ve Ergil, 06.10.1975, s. 6). Aynı araştırmada seçmen kitlesinin benimsedikleri partide en çok beğendiği özellikler arasında %22 oranıyla ekonomik sorunlara yaklaşımın en yüksek düzeyde olması, ekonomik nedenlerin siyasal toplumsallaşmaya artan etkisini daha net göstermektedir. Ancak sonuçlar siyasal tercihlerin belirlenmesi sürecinde farklı etkenleri de göstermektedir. Oransal olarak ekonomik nedenler kadar geniş olmasa da, dini ve milli (kültürel) etkenler de MSP ve MHP'nin seçmen kitlesinde önemlidir. %17,7'lik bir kısım ise siyasal tercihlerini eski alışkanlıklarının etkisiyle belirlemektedir (Abadan Unat, Kışlalı ve Ergil, 01.10.1975, s. 6).

Büyük kentler geleneksel değerleri yıkıcı bir etki gösterebilmektedir. Çünkü kentleşme sürecinde kırsal hayatta kurulan dayanışma ve yaşam tarzları değişebilmekte ve göçmenler yeni bir yaşama uyum sağlamak zorunda kalabilmektedir. Kentlerin geleneksel değerleri yıkıcılığı kişilerin sola yönebilmesi için gerekli olan, herhangi bir başka partiyle geleneksel bağların bulunmaması koşulunu sağlayan etmenlerdendir ve bir ölçüde sol akımların daha çok kentlerde taban bulabilmesini açıklar niteliktedir. Bu yüzden AP'yle geleneksel bağları bulunmayan işçilerin, sınıf siyasetinin belirginleştiği bir süreçte, düzen değişikliği isteyen partilere yönelmesi makul görülmelidir. 1977 seçimleri öncesinde de sınıfsal farklılıkların siyasete yansımaya oranı yükselmeye devam etmiştir. CHP 1969'dan beri özellikle

de 1977 seçimlerinde asıl seçim desteğini sanayileşmiş şehirlerden elde etmiştir. CHP, bu dönemde, geniş kesimlere hitap etmeye çalışan bir partidir. Kendisini ortanın solunda konumlandırmış bir parti olarak, devletteki ülkücü kadrolaşmadan rahatsız olan sol kesimlerin oyunu büyük oranda alırken (kendisini ortanın solunda görenlerin %93,7’si CHP’yi desteklemiştir), aynı zamanda kendisini siyasal yelpazenin ortasında konumlandırılanların ve az bir miktarda da olsa kendisini ortanın sağında konumlandırılan kesimlerin de oyunu almıştır (Ergüder, 2000, s. 293-297). Üstelik Kıbrıs Harekâtı, Ecevit’in popülerliğini artırmış ve seçmenlerin milli duygularına hitap edebilmesinin önünü açmıştır. CHP’nin bu dönemdeki yükselişinin nedenlerinden bir tanesi de hem sermaye gruplarının hem de geniş halk kitlelerinin sokaklardaki çatışmalardan ve istikrarsız koalisyon hükümetlerinden bıkmış olması ve bu duruma CHP’nin umut olabileceği düşüncesinin yayılmaya başlamasıdır (Aydın ve Taşkın, 2015, s. 282). Bu dönemde kültürel etkenler de etkisi göz ardı edilemeyecek kadar belirgindir. Ergüder, dindarlık düzeyi azaldıkça CHP’nin oy oranının arttığını belirtmektedir. Buna göre her gün ibadet edenlerin %37,5 gibi bir miktarı CHP’ye destek verirken, bu oran yalnızca Ramazan ayında ibadet edenlerde %52,9’a, arada sırada ibadet edenlerde %81’e yükselmektedir. En dindar kesimin %73,5’i MSP’yi desteklemektedir. Etnik aidiyetlere bakıldığında da, ana dili Türkçe olmayanların ve Türkçeden başka dil konuşabilenlerin CHP’yi daha çok desteklediği görülmektedir. Benzer bir davranış kalıbı, ağırlıklı olarak Alevilerin yaşadığı bölgelerde de kendini göstermektedir.

1977’den sonra, bazı bölgelerde sol, bağımsız adaylarla kendi belediyelerini de kazanmaya başlamışlardır. Gecekondu yıkımlarını engellemek, gecekondu yapımını düzene bağlamak, arazi mafyaları ile mücadele etmek gibi sorunlara cevap verme yeteneği geliştiren, Dev-Yol öncülüğündeki gruplar büyük kentlerin bazı mahallelerine hâkim olarak buralarda bir tür “özyönetim” oluşturdular. Sol gruplar tarafından bu mahallelerde kurulan “halk komiteleri”, topladıkları yardımlarla mahallenin altyapı sorunlarına çare bulmaya çalışmış ve mahallelinin sorunlarına çözüm buldukça mahalleliyi yanlarına çekebilmişlerdir. Böylece sağcı grupların barınamadığı “kurtarılmış” ya da “özgürleştirilmiş” bölgeler oluşturulmuştur. İstanbul’un Ümraniye semtindeki “1 Mayıs Mahallesi”, İzmir’de Gültepe veya Fatsa bu bölgeler arasında en çok öne çıkmış olanlardandır. Bu bölgelerde arkasına sosyalist örgütlerin desteğini almış olan CHP’nin toplumcu başkanları da önder olabilmektedir. Üstelik 1978 sonrasında CHP ve Dev-Yol arasında anlaşmazlıklar daha görünür bir hal almasına rağmen...

1970’lerin sonuna doğru işçi sınıfı eylemliliği de boyut değiştirmiştir. DİSK’in çağrısı ile yapılan ve sonu kanlı biten 1977’deki 1 Mayıs kutlamaları

solun ciddi ölçüde kitleselleştiğini gösteren önemli mitinglerdendir. 1970'lerin sonlarına doğru, artan işçi eylemlerine karşı sermaye de kara listeler oluşturarak militan işçilerin önüne geçmek istemiştir. 1980 yılında Metal Sanayicileri Sendikası (MESS), iki ciltlik 335 sayfa grevdeki işçiler listesi hazırlamıştır (Akkaya, 2002, s. 84). Ayrıca devlet baskısı da 1970'lerin sonu itibari ile daha belirgin hale gelmiştir. Bir yandan solu siyaset içerisindeki görünürlüğü artarken bir yandan da sola karşı devlet müdahalesi antikomünizm, dindarlık gibi çerçevelere sahip söylemlerle seçmenler nezdinde meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. 1980 darbesiyse hem sermaye birikim rejiminde gerçekleşen değişimlerle hem de bir önceki siyasal aktörlerin büyük oranda cezalandırılması ve yasaklanmasıyla yeni bir siyasal ortam yaratmıştır.

Sonuç

1961 Anayasası'nın getirdiği çoğulcu ortam artan sanayileşme ve sanayileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan kentleşme ile sınıf siyasetinin taban bulabileceği bir ortam yaratmıştır. Bundan dolayı işçi sınıfında sınıf bilinci düzeyi arttığı ölçüde, bu sınıfın siyasal temsilcisi olma iddiasını taşıyan gruplar da çoğalmıştır. TİP'in kurulması, THKO, THKP-C gibi radikal örgütlerin yükselişi ve Dev-Yol'un şehirlerde örgütlenerek solun tabanını genişletmesi bu sürecin önemli özelliklerindedir. Siyasal alanda ise 1971 müdahalesinin TİP'i kapatması sonrasında sol hareketin yönelebildiği temel siyasal organ CHP olmuştur. Ancak bu yükseliş kendi karşıtlarını da yaratmıştır. AP gibi burjuva partilerine ek olarak düzen değişikliği arzu eden seçmenin yönelebileceği antikomünist hassasiyetleri yüksek MSP, MHP gibi partilerin ve silahlı eylemlere yönelen ülkücülerin varlığı da bu dönemdeki sınıf çatışmasının şiddetlenmesinde etkilidir. Üstelik 1980 darbesi sonrasında sınıf siyaseti büyük oranda etkisini yitirirken kimlik siyasetinin yükseldiği neoliberal dönemde de yine MSP'nin ardılları ve MHP önemli aktörlerden olmaya devam etmiştir.

Sınıf siyasetinin yükselmesi, özellikle 1975'lerden itibaren zaten hâkim sınıf konumunda bulunan burjuvazinin çıkarları ile çatışma içine girmiştir. Dünya kapitalizminin 1960'ların sonundan itibaren girdiği krizin Türkiye'ye de yansması ve ithal ikameci sanayileşme politikalarının bir dezavantajı olarak döviz kıtlığının yaşanması, sermaye kesimlerince, iç pazar için yapılan üretimden ihracata dayalı bir üretim modeline geçişin önerilmesine neden olmuştur. Bu durum da ücretlerin bir talep unsuru olmaktan çok bir maliyet unsuru olarak belirmesine neden olmuştur. Süreç, burjuvazi açısından sol temelli sendikacılığın ve işçi sınıfının kitlesel hak taleplerinin önüne geçilmesini gerektirmiştir. Yasal temeli 24 Ocak 1980 tarihinde ilan edilen

kararlar ile atılan bu geçişin, kitlesel bir direniş ile karşılaşmadan yaşama geçirilmesi ise 1980 darbesinin getirdiği baskı ve şiddet düzeni ile sağlanmıştır. Sonuç itibari ile 1980 öncesindeki siyasi yapıya bakıldığında her ne kadar kültürel etkenler de etkili olsa, ekonomik etkenlerin siyasal toplumsallaşma üzerindeki etkisi artmaya başlamış ve solun oy oranları yükselmiştir. Sınıf siyaseti Türk siyasi tarihinin başka hiçbir döneminde görülmeyen ölçüde etkili olmuş, fakat yine de seçmen davranışını tek ve tamamen kontrol eden unsur niteliği kazanmamıştır.

Kaynakça

- Abadan, N. (17.06.1968). Serap Politikasından Gerçekçi Bekleyişlere. *Milliyet*.
- Abadan, N. (1966). *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tablolu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, No: 202-184.
- Abadan, N. ve A. Yücekök, (1966). 1961-1965 Seçimlerinde Büyük Şehirlerin Oy Verme Davranışlarıyla İlgili Bazı Yorumlar. *SBF Dergisi*. 21:4, 103-116.
- Ağaoğulları, M. A. (2006). Aşırı Milliyetçi Sağ. I. C. Schick ve E. A. Tonak (derl.). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5. Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 189-236.
- Ahmad, F. (1983). Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akkaya, Y. (2002). Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-II. *Praksis*. 6, 63-101.
- Aydın, S. ve Y. Taşkın (2015). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, Z. (2005). *The Political Economy of Turkey*. London: Pluto Press.
- Aydınoğlu, E. (2007). *Türkiye Solu (1960-1980) Bir Amnezliğin Anıları*. İstanbul: Versus Kitap.
- Aydoğanlı, E. (2011). *Dünyada ve Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi*. 2. Baskı. Ankara: Kültür Sanat Sendikası Yayınları.
- Aykol, H. (2010). *Türkiye'de Sol Örgütler Bölüne Bölüne Büyümek*. 2. Baskı. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Belge, M. (1983). Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: İletişim Yayınları, 1955-1962.
- Belge, M. (2006). Sol. I. C. Schick ve E. A. Tonak (derl.). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5. Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 159-188.
- Bulutay, T. ve N. Yıldırım. (1968). Türk Seçmenlerinin Oy Verme Eğilimlerinde İktisadi Sebeplerin Önemi Üzerine Bir Deneme. *SBF Dergisi* XXIII:4, 7-39
- Bulutoğlu, K., A. N. Koç, M. Göker, İ. Turan ve C. Arın. (02.10.1969). İşçiler Kime Neden Oy Veriyor. *Milliyet*.
- Coşkun, M. K. (2013). *Sınıf, Kültür ve Bilinç Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Engels, F. (1997). *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*. 1. Baskı. Y. Fincancı (çev.). Ankara: Eriş Yayınları.
- Ergüder, Ü. (2000). Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay (Ed.). *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. İstanbul: Alfa Yayınları, 285-308.
- Ersan, V. (2020). *1970'lerde Türkiye Solu*. 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güler, M. (2013). Toplumcu Belediyeciliğin Doğuş Koşulları Üzerine. İ. Kamalak ve H. Gül (derl.). *Yerel Yönetimlerde Sosyal Demokrasi Toplumcu Be-*

- diyecilik Teorik Yaklaşımlar, Türkiye Uygulamaları*. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 125-158.
- Güzel, M. Ş. (1983). Cumhuriyet Türkiye’sinde İşçi Hareketleri. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: İletişim Yayınları, 1848-1876.
- Güzel, M. Ş. (1996). *Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1984*. İstanbul: Kaynak Yayınları,
- İpekçi, A. (09.10.1969). Parti Lideri Ne Düşünüyor. *Milliyet*.
- Keleş R. ve A. Ünsal. (1982). *Kent ve Siyasal Şiddet*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları.
- Lipset, S. M. (1964). *Siyasi İnsan*. M. Tunçay (çev.). Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Siyasal İlimler Serisi:8.
- Mardin, Ş. (21.10.2015). Seçim Sonuçları Tahlili. *Milliyet*.
- Marx, K. ve F. Engels. (1976). *Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi*. K. Somer (çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Mert, N. (2005). Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış. T. Bora ve M. Gültekin (Ed.). *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 6 İslamcılık*. İstanbul: İletişim. 411-419.
- Sears, D. O. ve S. Levy. (2003). Childhood and Adult Political Development. D. O. Sears, L. Huddy ve R. Jervis (Ed.). *Oxford Handbook of Political Psychology*. Oxford: Oxford University Press. 60-109.
- Sencer, M. (1974). *Türkiye’de Sınıfsal Yapı ve Siyasal Davranışlar*. İstanbul: May Yayınları.
- Şafak, C. (2013). 12 Mart’tan 12 Eylül’e Türkiye’de Sendikalar. *Toplum ve Bilim*. 127, 121-143.
- Tarrow, S. ve C. Tilly. (2007). Contentious Politics and Social Movements. C. Boix ve S. C. Stokes (Ed.). *Handbook of Comparative Politics*. New York:Oxford University Press, 435-460.
- Toprak, B. (2006). Dinci Sağ. I. C. Schick ve E. A. Tonak (derl.). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5. Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 237-254.
- Turan, İ. (1986). *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*. 3. Baskı. İstanbul: Der Yayınları.
- Tüm İktisatçılar Birliği*. (1976). Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi. Ankara: TİB Yayınları.
- Türkay, M. (2009). *Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar*. 1. Baskı. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Türkiye İşçi Partisi*. https://turkiyeiscipartisi.org/?SX=_php_sosyal_medya_liste.php&KX=1965%20Se%C3%A7imleri (19.06.2023).
- Yayman, H. (2006) “TODAİE Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1973 Yılı Raporu”, Yerelnet, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri1973.php. (23.12.2015).

Kant'ta Kişilik Mantıksal Yanlış Çıkarımı

Fatih Özgökman¹

Özet

Leibniz kişinin zamanın her anında özdeşliğinin bilincinin tözsel olarak ruhun özdeşliğini gerektirdiğini savunur. Bunun aksine Kant ise bilinç temeli üzerine kişi özdeşliğinin ruhun zamanda özdeşliğini gerektirdiğine dair çıkarsamayı mantıksal bakımdan yanlış olarak niteler. Bir çıkarımın mantıksal olarak yanlış olmasının nedeni ise orta terimin öncüllerde farklı anlamda kullanılmasıdır. Bununla birlikte kişilik çıkarımında orta terimin bu şekilde bir kullanımı görülmez. Dahası Kant ruhun özdeşliğine karşı üç argüman ileri sürer. Birincisi, zamanda özdeşliğime dair bilincimin benim zamana dair bilincim ile aynı olmasıdır. İkincisi, ruhun özdeşliğinin dışarıdan bir kimse tarafından empirik olarak bilinemeyecek olmasıdır. Üçüncüsü ise bilincimin birbirinden farklı tözler tarafından taşınabilmesinin mümkün olmasıdır. Buna göre Kant bir töz olarak ruhun özdeşliğinin bilinemeyeceği sonucunu çıkarır. Bununla birlikte Kant'ın argümanları, ben bilincimin ait olduğu tözün özdeşliğini reddetmek için yeterli görünmez. Çünkü bizim kendimizin özdeş olduğumuza dair bir bilincimiz bulunur, bu bilinç sadece bir düşünce olmaktan daha çok bilgi değeri taşır ve dahası özdeş olmayan tözlerin özdeşlik bilincine sahip olması beklenmez.

Giriş

Yaşadığımız süre boyunca fiziksel ve zihinsel birçok değişim geçiririz ve çoğu zaman kendimizin “eski ben” olmadığını söyleriz. Bununla birlikte tüm değişimlere rağmen kendimizi tüm bu değişimlerin öznesi olan aynı kişi olarak kabul ederiz. Buna göre zaman içerisindeki tüm değişimlere karşın kişiyi neyin özdeş kıldığı filozoflarca önemli bir tartışma konusunu oluşturur.

John Locke bir kişinin farklı zamanlarda ve yerlerde kendisini özdeş olarak kabul etmesini sağlayan şeyin, bilincinde bulunan hafızası olduğunu ileri sürer. Bununla birlikte ona göre hafızamızdaki unutkanlıklar ve yaşanmamış

1 Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İTBE, Felsefe Bölümü, fatihozgokman@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6644-7177.

tecrübeleri yaşamış gibi yanlış hatırlamalar kişinin kendisinin ruhsal olarak özdeş bir töz olduğu anlamına gelmez. Yani kişi özdeşliği, ruhun özdeşliğini gerektirmez.

Gottfried Wilhelm Leibniz ise kişi olarak özdeş olmanın sadece bilincimizdeki hafızaya bağlı olamayacağını savunur ve kişi özdeşliğinin ruhun tözsel özdeşliğini gerektirmediği fikrine itiraz eder. Ona göre ben dediğimiz şey, kendine özdeş olan tözü ifade eder. Çünkü kendimize dair bilincimiz özdeş bir tözü gerektirir ve bilincimizin kendi özdeşliğimiz hakkında yanılması kabul edilmez. Buna göre kişi özdeşliği yani kendimizin aynı kişi olarak farkında olmak aslında kendimizin aynı ruh olmasını yani tözsel özdeşliğini kanıtlar.

Immanuel Kant ise *Saf Aklın Eleştirisi*'nde ruhun bir kişi olarak farklı zamanlarda kendine özdeş olduğunu çıkarsamayı mantıksal yanlış çıkarım olarak niteler. Kant'ın mantıksal olarak yanlış bulunduğu çıkarım, farklı zamanlarda kendisinin özdeş olduğunun bilincine sahip bir şeyin, kişi olarak tanımlanmasından hareketle, ruhun da böyle olduğu için sonuçta ruhun da bir kişi olduğunu çıkarır. Kısacası ruhun bir kişi olduğunu söylemek aslında zamanda özdeş olduğunu söylemektir. Ancak Kant'ın bu çıkarımı mantıksal bakımdan yanlış olarak nitelemesi, orta terimin her iki öncülde iki farklı anlamda kullanılmasını gerektirir. Bununla birlikte Kant öncüllerde orta terimin nasıl iki farklı anlamda kullanıldığını söylemez. Dahası takip eden birinci paragrafta açık bir şekilde ruhun kişiliğinin *a priori* olarak geçerli olduğunu söyler. Bu durumda Kant'ın ruhun özdeşliğini çıkarsayan akıl yürütmeyi mantıksal olarak yanlış çıkarım başlığı altında sunarken aynı zamanda onun sonucunu geçerli olarak kabul etmesi bir tartışma ortaya çıkarır. Buna göre Kant için bu çıkarım ruhun farklı zamanlardaki özdeşliğini kanıtlamayı amaçladığında mantıksal olarak yanlış, fakat sadece ben-bilincinin zamandaki özdeşliğini kanıtladığında ise geçerli olarak görünür.

Ayrıca Kant ruhun özdeşliğine karşı birbirini takiben üç paragrafta üç argüman ileri sürer. Bunlardan birincisi, zamanda özdeş olduğuma dair bilincimin yine algımın *a priori* bir formu olan zamana dair bilincimle aynı olmasından dolayı ruhumun özdeşliğinin çıkarımsal bir sonuç olmadığını iddia eder. Bu haliyle argüman, Kant'ın zamanın ideallığı teorisine dayanır. İkincisi, benim özdeşlik bilincimin empirik bir bilgi sayılabilmesi için dışarıdan bir kimse tarafından da empirik olarak bilinmesi gerektiğini, fakat dışarıdan bir kimsenin beni içinde düşündüğü zaman ile benim kendi bilincimdeki zaman aynı olmadığından dolayı ruhumun özdeşliğinin empirik olarak bilinmeyeceğini iddia eder. Üçüncüsü ise özdeşlik bilincinin bir tözden diğerine aktarılabileceği için ruhun özdeşliğini gerektirmeyeceği

iddiasıdır. Bütün bunlardan sonra Kant ruhun özdeşliğinin insan açısından bilgi konusu olamayacağı sonucunu çıkarır.

Buna göre makale, Kant'ın kişilik mantıksal yanlış çıkarımını *Saf Aklın Eleştirisi*'nin A edisyonunda verilen formu ile ona karşı yönelttiği karşı argümanları incelemeyi ve bu argümanların ruhun özdeşliğini reddetmek için yeterliliğini tartışmayı amaçlamaktadır.

1. Kişi Özdeşliğinden Ruhun Özdeşliğinin Çıkarılması

Locke kişiyi “düşünen akıllı bir varlık” olarak tanımlar. Ona göre bu varlık kendisini farklı zamanlarda ve farklı yerlerde aynı düşünen şey olarak kabul edebilir, fakat bunu kabul etmesinin tek yolu bilinçtir. “Bu bilinç herhangi bir geçmiş eyleme veya düşünceye ulaşabildiği kadarıyla o kişinin özdeşliğine de ulaşır.”² Bunun anlamı Locke için kişi özdeşliğinin bilincinde olunan hatıralar yani hafızaya dayalı olduğudur. Fakat bazen hafızamızı kaybetmemiz veya yaşamadığımız şeyleri yaşamış gibi yanlış hatırlamamız, kendimizin “aynı düşünen şey yani aynı töz olup olmadığımız” hakkında şüphelere yol açar. Buna göre Locke hafıza ile temellendirdiği kişi özdeşliğini ruhun özdeşliğinden ayırır ve düşünen tözün değişmesi halinde bile kişi özdeşliğinin devam edeceğini savunur. Çünkü bilincinde olduğumuz hafızamızın nedeni sadece biz olsak hafızanın bir tözden diğerine aktarılması mümkün sayılmaz. Ancak bazen kişiler kendilerinin neden olmadığı hatıralara sahip olabilirler.³ Bu durum Locke için kişi özdeşliğinin düşünen tözün yani ruhun özdeşliğini gerektirmediği anlamına gelir.

Leibniz ise kişi olarak görünen özdeşliğin gerçek yani tözsel bir özdeşliği gerektirmediği düşüncesine karşı çıkar. Ona göre bu, belki Tanrı'nın mutlak gücü sayesinde olabilir, ancak “eşyanın düzenine göre kendisini aynı olarak algılayan bir kişi için görünen özdeşlik, düşünme veya ben algısı ile eşlik edilen her bitişik geçişte elde edilen gerçek bir özdeşliği gerektirir, içsel ve doğrudan algı eşyanın doğal akışı hakkında yanılmaz.”⁴ Buna göre Leibniz içe bakış olarak bilinci yanılmaz bir bilgi kaynağı olarak görmekte ve bilinçte ortaya çıkan özdeşliğin ancak tözsel bir gerçeklikten dolayı meydana geldiğini düşünmektedir.

Ayrıca Leibniz unutkanlıklarımız nedeniyle tözsel özdeşliğimiz hakkında şüpheler doğduğu iddiasına itiraz eder ve unutkanlıklarımız nedeniyle

2 John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* (London: Penguin Books, 1997), 302.

3 Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 304-5.

4 Gottfried Wilhelm Leibniz, *New Essays on Human Understanding*, çev. Alfred Gideon Langley (New York: The Macmillan Company, 1896), 245-6

kendimizin örneğin beşikteki bebekle aynı kişi olduğumuzu reddetmeyi kabul etmez. Çünkü hafızamızda unutulmuş kesintiler olsa bile bilinç bağı ile her kişi kendisinin özdeşliğinin farkına varabilir. Dahası başka kişilerin şahitlikleri hafızamızdaki boşlukları doldurmamıza yardım edebilir. Bunlar bizim kişi özdeşliğimiz için yeterli sayılır. Çevremizdeki herkes bizi aldatmak isterse ve biz de rüyalarımızda yaptığımız şeyleri gerçek sanacak kadar kendimizi aldatmak istersek o zaman görünen özdeşlik yanlış olabilir. Fakat başkalarının sözlerinin doğruluğuna ve Tanrı'ya ahlaki olarak güvenebiliriz. Bu doğrultuda Leibniz benliği de fenomenal benlikten ve bilinçteki hafızadan ayırır. Ona göre benlik, gerçek yani tözsel özdeşliği ifade eder ve fenomenal benlik de doğru olduğunda kişisel özdeşliği ifade eder. Bu durumda kişi özdeşliği bilincinde olunan hafızaya bağlı olmadığı gibi benlik veya tözsel özdeşlik de kişi özdeşliğine bağlı değildir. Çünkü gerçek özdeşlik herhangi bir olgunun kesinliği gibi doğrudan içe bakış ile kanıtlanabilir. Buna göre Leibniz tözsel özdeşliği doğrudan kendimize dair farkındalığımızla bildiğimizi düşünür.⁵

Kısaca Leibniz benliğini tözsel bir varlık yani ruh olarak özdeşliğini savunmakta ve bunun da içe bakış olarak bilinçle bilinebileceğini iddia etmektedir. Bununla birlikte Leibniz'in ruhun tözsel olarak özdeşliği düşüncesi, Kant tarafından mantıksal yanlış çıkarım olarak nitelenir. Kant, bu mantıksal yanlış çıkarımı şu şekilde ifade eder:

Farklı zamanlarda kendi Benliğinin sayısal özdeşliğinin bilincinde olan şey, buraya kadar bir kişidir.

Şimdi ruh böyledir

O halde ruh, bir kişidir.⁶

Bu çıkarımın büyük öncülü bir kişi tanımı yapar. Bu tanıma göre farklı zamanlarda kendinin sayısal olarak özdeş olduğunun bilincine sahip olan şey, bir kişidir. Küçük öncül ise kısaca ruhun da bu tanıma uyduğunu yani zamanda özdeşlik bilincine sahip bir şey olduğumu söyler. Sonuç ise bu öncüllerden geçerli olarak ruhun bir kişi olduğunu çıkarır. Bununla birlikte Kant bu çıkarımı mantıksal yanlış çıkarım olarak sunar. Bir çıkarımın mantıksal bakımdan yanlış sayılabilmesi için ise orta terimin öncüllerde birbirinden farklı iki anlamda kullanılması gerekir. Bu nedenle çıkarımın orta terimde öncüllerde farklı anlamlarda kullanılmasına neden olacak bir belirsizlik taşıdığına gösterilmesi gerekir. Bu çıkarımın orta terimi, *farklı*

5 Leibnitz, *New Essays on Human Understanding*, 247.

6 Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, çev. Paul Guyer ve Allen W. Wood (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 422, A361.

zamanlarda kendi Benliğinin sayısal özdeşliğinin bilincinde olan şey, ifadesidir. Arthur Melnick orta terim üzerinde bir belirsizlik bulunduğunu savunur. Ona göre bu belirsizlik sayısal özdeşliğin bir varlığın sayısal özdeşliği mi yoksa içsel durumları birleştiren yeteneğin sayısal özdeşliği mi olduğudur. Eğer ikinci anlamı kabul edersek ruh yani kişi hiçbir şekilde bir varlık değildir. Çünkü ruh veya özdeş olan özne iç duyu veya dış duyuda sezgisel olarak mevcut olamaz. Fakat bunun tersine eğer ruh bir varlık ise onun zamandaki özdeşliği de Kant'ın zamanın ideallığı teorisini ihlal eder. Çünkü ruhun zamandaki varlığı içsel durumlara eşlik etmekten başka bir şey olur. Yani çıkarım bu anlamda zamanda bir tözün özdeşliğini iddia eder hale dönüşür.⁷ Melnick'in orta terimin belirsiz olduğunu söylemesi Kant'ın bu çıkarımı yanlış mantıksal çıkarım olarak sunmasına uygun görünür. Fakat onun iddia ettiği gibi orta terim sadece sayısal olarak özdeş olan şeyden ibaret değil aksine sayısal özdeşliğinin bilincinde olan şeydir. Bu nedenle orta terim büyük öncülde bir varlık anlamında küçük öncülde ise içsel durumları birleştiren bir yetenek anlamında değişiklik göstermez. Dolayısıyla burada sorun orta terimin çift anlamlı kullanılması olarak görünmez. Aksine sorun kanaatimizce küçük öncülde orta terimin ilişkilendirildiği ruhun bir töz olmasıdır. Bu da Melnick'in de tespit ettiği üzere bu çıkarımda özdeşliği kanıtlanan şeyin ruh mu yoksa bilinç mi olduğunun belirsizliğine neden olur. Çünkü Kant küçük öncülde farklı zamanlarda kendi benliğinin özdeşliğinin bilincinde olan şeyi ruh olarak niteler. Bu da çıkarımda özdeşliği kanıtlanan şeyin ruh olmasını gerektirir.

C. Thomas Powell'a göre ise Kant'ın bu argümanı mantıksal bakımdan yanlış çıkarım olarak vermesi, formel bakımdan geçersiz olduğu anlamına gelir ve bu da orta terimin belirsizliğini gerektirir. Fakat Powell orta terim hakkında Kant'ın neyin belirsiz olduğunu söylemediğini ve dahası Kant'ın bu argümanı geçersiz saymasını gerektirecek bir şey görünmediğini iddia eder. Bu nedenle de Powell “bu yanlış çıkarımın ne şekilde yanlış çıkarım olduğunun açık olmadığı” tespitini yapar.⁸

Kanaatimizce de bu çıkarımdaki orta terim iki farklı anlamda kullanılmasını gerektirecek bir belirsizlik taşımaz. Çünkü her iki öncülde de orta terimin kastettiği şey, bilinçli olan bendir. Ancak orta terimin her iki öncülde ilişkili olduğu şeylerin birbirinden farklı olduğu söylenebilir. Öyle ki, orta terim büyük öncülde “kişi” ile ilişkilendirilmişken küçük öncülde “ruh” ile ilişkilendirilmiştir. Bu çıkarıma göre ben, kişi olarak tanımlanırsam, ruh bendir, o halde ruh bir kişidir sonucu çıkar. Fakat bu çıkarım da bir mantık

7 Arthur Melnick, *Kant's Theory of the Self* (New York: Routledge, 2009), 132.

8 C. Thomas Powell, *Kant's Theory of Self-Consciousness* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 131.

yanlış değildir. Bu nedenle Kant da aslında çıkarımın neden mantıksal olarak yanlış olduğuna dair bir kanıt sunar görünmez. Peki ama öyleyse Kant bu çıkarımı neden mantıksal bakımdan üçüncü yanlış çıkarım olarak adlandırır?

Örneğin Norman Kemp Smith'e göre Kant'ın bu çıkarımında iddia ettiği yanlışlık, tasarım olarak benliğin sayısal özdeşliğinden hareketle kendinde varlık olarak öznenin sayısal özdeşliğini çıkarsamasından doğar. Çünkü özne her zaman tüm tecrübelerinde kendi kendisini özdeş olarak düşünür. "Fakat tasarımın özdeşliğinden onun altında yatan benliğin özdeşliğini çıkarmamız gerekir."⁹ Smith'e göre bu çıkarımda Kant'ın düşündüğü mantıksal yanlışlık bilincin özdeşliğinden bir töz olarak ruhun özdeşliğinin çıkarsanmasıdır. Çünkü ruh ile özdeşlik bilincine sahip ben aynı şey değildir. Bu nedenle küçük öncül yanlıştır. Çünkü bilinç bir sezgi olmadığı için kendisini üreten ruhun bilgisi sayılamaz. Buna göre Smith'in, bu çıkarımı geçersiz bulduğu söylenebilir, fakat bu, çıkarımın mantıksal olarak geçersizliğini göstermez. Dolayısıyla Smith'in yorumu Kant'ın bu çıkarımının hangi sonucu çıkarmak için geçerli olduğunu dikkate almaz. Smith, daha çok, yanlış mantıksal çıkarım olarak sunduğu için Kant'ın bu çıkarımdan neyin çıkmayacağını düşündüğü üzerine odaklanır.

Bununla birlikte Jonathan Bennett çıkarımın, ruhun kişiliği sonucunu verdiğini kabul eder.¹⁰ Bu çıkarımı geçerli bulan diğer yorumcular ise Kant'ın mantıksal olarak yanlış saymasının gerekçeleri üzerinde tartışırlar. Örneğin Karl Ameriks "bu argümanın en azından açıkça geçerli" olduğunu söyler. Ona göre argümanın birinci öncülü Kant tarafından kabul edilmiş durumdadır. Bu nedenle argümana yapılabilecek bir eleştirinin ikinci öncül üzerine yöneltilmesi gerekir.¹¹

Powell da Ameriks'in bu çıkarımın geçerliliğine dair tespitinin açık bir makuliyetinin olduğunu onaylar. Fakat Powell'a göre her ne kadar Kant argümanın geçersiz olduğunu açıkça söylemese de geçerli olduğunu da düşünüyor olamaz. Bu nedenle Powell üçüncü yanlış çıkarımın yapısını Kant'ın yanlış çıkarım tanımına göre inceler. Kant için yanlış çıkarımın nedeni kısaca argümandaki öncüllerin empirik olmamasına rağmen sentetik *a priori* sonuç çıkarmaya çalışmasıdır. Buna göre büyük öncül sadece bir tanım verir; küçük öncül ise içeriksiz bir kavramı konu üzerine yükleyerek onun hakkında bir şey iddia eder, yani empirik değildir.¹² Peki ama "ruhun,

9 Norman Kemp Smith, *A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 461.

10 Jonathan Bennett, *Kant's Dialectic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 94.

11 Karl Ameriks, *Kant's Theory of Mind* (Oxford: Clarendon Press, 2000) 130-1.

12 Powell, *Kant's Theory of Self-Consciousness*, 130-1.

farklı zamanlarda kendi Benliğinin sayısal özdeşliğinin bilinci” olduğunu söyleyen küçük öncül nasıl empirik değildir? Ben’in zamanda kendisine özdeş kalıp kalmadığını bilmek için onun zamansal değişimlerde aynı kaldığını gözlemlemek gereklidir. Fakat ben’i gözlemlemek sadece iç duyu (içe bakış) ile mümkündür ve zaman da iç duyunun bir formudur. Dolayısıyla iç duyuya dayalı bu gözlem, bilinçli olduğum bu zamandan ve bu zamanın bana ait olduğu bilincinden başka hiçbir şey vermez. Dolayısıyla ruhun zamanda benim özdeşliğimin bilinci olduğunu söyleyen küçük öncül empirik içerikten yoksun sayılır.¹³ Powell’a göre küçük öncüle dair bu yorum doğru ise üçüncü yanlış çıkarımın neden yanlış bir çıkarım olduğu artık anlaşılır hale gelir. Öyle ki üçüncü yanlış çıkarımın büyük öncülü bize genelde bir varlığın nasıl düşünülebileceği ile ilgili bir tanım vermekte, küçük öncülü ise ruhun zorunlu bir tasarımı ifade etmekte ve bu haliyle sonuca gitmesiyle ise yanlış bir çıkarıma dönüşmektedir. Çünkü küçük öncülde ruhu üzerinde konuşabileceğimiz bir nesne gibi sunarak hakkında sentetik *a priori* sonuç çıkarmaya çalışmaktadır. Ayrıca Powell’a göre orta terim belirsizliği ortadan kaldırıldığında argümanın geçerli olacağı dikkate alınırsa bize ruhun nasıl tasarlanacağı hakkında analitik ancak empirik olmayan geçerli bir sonuç vereceği de kabul edilebilir ve bu da Kant’ın ruhun kişiliğini çıkarımsal bir sonuç değil, fakat bilincin zamandaki özdeşliğini ifade eden bir geçerli bir önerme olarak nitelemesiyle uygun düşer.¹⁴

Powell’ın bu yorumuna göre çıkarımın mantıksal yanlışlığı, epistemolojik değerleri farklı iki önermeden sonuç çıkarmasından kaynaklanır ve burada epistemolojik değeri farklı olan küçük öncüdür. Ruhun farklı zamanlarda sayısal özdeşlik bilincine sahip bir şey olduğunu söyleyen küçük öncül empirik bakımdan içi boş görünür. Çünkü bilinç, Kant’a göre ruhun bilgisi değildir. Bu nedenle küçük öncülün yanlış olmaktan ziyade empirik olmadığını söylemekle Powell’ın yorumu daha doğru sayılabilir. Dolayısıyla Powell bu çıkarımın bilincin özdeşliğinden ruhun özdeşliğini çıkarsadığı için Kant tarafından mantıksal olarak yanlış bulunduğunu savunur.

Kanaatimizce de Kant’ın ruhun özdeşliği için verdiği bu çıkarım mantıksal olarak geçerlidir. Fakat Kant’ın onu yanlış çıkarım olarak sunmasının nedeni kendi epistemolojisi gereği bilgi değerinden yoksun görmesidir. Çünkü ruhun bir kişi olarak zamanda kendine özdeş olduğunu bilebilmemiz için empirik yani sezgisel içerik yoktur. Kısacası duyularımızda ruhun özdeşliği mevcut değildir. Bu bakımdan bu çıkarım, sadece ben ile ifade edilen bilincin özdeşliğini geçerli olarak kanıtlayabilir. Ancak ruhun bir töz olarak özdeşliğini

13 Powell, *Kant’s Theory of Self-Consciousness*, 134.

14 Powell, *Kant’s Theory of Self-Consciousness*, 135.

kanıtlamaya çalıştığında bu çıkarımı Kant mantıksal bakımdan yanlış olarak niteler. Fakat aslında öncüller arasında Kant'ın gördüğü epistemolojik farklılık, bu çıkarımı mantıksal bakımdan yanlış kılmaya yetmez. Belki bu nedenle Kant, çıkarımı takip eden üç paragrafta ruhun özdeşliğine karşı üç argüman daha ileri sürer.

2. Özdeşlik Bilinci, Zamanın Bilincidir

Kant birinci argümanında ruhun özdeşliğini belirlemek için dışımızdaki herhangi bir nesnenin zamandaki özdeşliğinin nasıl belirlendiğine dikkatimizi çeker. Ona göre dışımızdaki bir nesnenin özdeşliğini belirlemek için onun farklı zamanlardaki kalıcılığını tespit etmek gerekir ve bu da ancak deney yoluyla mümkündür. Eğer dışımızdaki nesne değişen zaman içerisinde kendi kendisiyle aynı kalmayı sürdürürse zamanda kendisiyle özdeştir. Aynı şekilde kendimin özdeşliğini incelemek istersem ki bunun yolu öncelikle içe bakıştır. Çünkü “ben iç duyunun nesnesiyimdir ve tüm zaman da sadece iç duyunun bir formudur.”¹⁵ Buna göre zamanda birbirini takip eden her anki bilincimi kendimle ilişkilendiririm ve “tüm zamanda” kendimin sayısal olarak özdeş olduğunu düşünürüm. Dolayısıyla “ruhumun kişiliği, çıkarımsal bir sonuç olarak değil aksine tamamen ben-bilincinin zamandaki özdeşliğinin bir önermesi olarak görülmelidir ve bu da *a priori* olarak geçerli olmasının nedenidir.” Bu açıklaması Kant'ın çıkarımın sonucunu yani ruhun kişi olduğunu *a priori* olarak geçerli bulduğunu gösterir. Fakat burada ruhun kişiliğinin aslında ben bilincimin zamandaki özdeşliği olduğunu söyler. Buna göre Kant ruh ile ben bilincini kasteder ancak ikisi aynı şey değildir. Çünkü ruh genelde bir tözü ve bilinç de ruhun ürettiği eylemi ifade eder. Dolayısıyla Kant, ruhun kişiliği sonucunu sadece ben bilincinin özdeşliği ile aynı anlama gelmek şartıyla geçerli kabul eder. Bu noktadan sonra Kant ben bilincinin özdeşliğinin *a priori* olarak geçerliliğine gerekçe olarak kişinin kendisi hakkındaki her zaman süren özdeşlik bilinci ile kişinin kendi zihnindeki bütün bir zamanın bilincinin aynılığını gösterir. Diğer bir deyişle Kant'a göre zaman zihinde algının *a priori* bir formu olarak bulunduğundan dolayı kişinin kendisinin zamanda özdeş olarak bilincinde olması, kendi zihnindeki zamanın bilincinde olması ile aynı anlama gelir. Kısacası özdeşlik bilinci ile zamanın bilinci aynı şeydir. “Dolayısıyla kişi özdeşliği kaçınılmaz olarak benim kendi bilincimde bulunacaktır.”¹⁶ Buna göre, ruhun kişiliği, sadece ben bilincinin özdeşliği anlamında, zamanda aynı kaldığının iç duyusundan hareketle çıkarılan bir sonuç sayılmaz, aksine zamanın bilinçte içkin olmasından dolayı zorunlu olarak bulunur.

15 Kant, *Critique of Pure Reason*, 422, A361-2.

16 Kant, *Critique of Pure Reason*, 423, A362.

Ameriks, birinci paragrafta Kant'ın "ruhun kişiliğinin, benliğin sayısal özdeşliğinin bilinci olduğunun *a priori* geçerli görülmesi gerektiği" ifadesini onaylar gördüğünü söyler. Fakat ona göre Kant'ın bunu kesin olarak onayladığı kabul edilemez, çünkü o zaman argümanı eleştirmeden bırakmış olur. Bunun aksine Kant'ın ruhun kişiliği üzerine dayandırılacak ve rasyonel psikoloji savunucunun da kabul etmek isteyeceği başka bir önermenin *a priori* olarak geçerli olduğunu kastetmiş olması gerekir. Kant da zaten bu geçerli önermeyi bize akabinde "kendimin tüm zaman boyunca bilincinde olmam" ile "bu zamanın benim birliğime ait olarak bilincinde olmam" bir özdeşlik önermesidir diye ifade eder. Ameriks asıl bu önermenin geçerli olduğunu düşünür ve çünkü ona göre bu önerme bilinçli olduğum sürece kendimin bilincinde olduğumu ifade eder. Buna göre eğer her zaman kendimin bilincinde olduğum kabul edilirse benim her zaman aynı ben olduğum sonucu çıkar. O halde her zaman bir ve aynı ben vardır. Bu sonuç önermesi ise zamanda özdeşliği kanıtlamak için yeterli sayılmaz. Çünkü Kant için bu sonuç bir kısır döngü sayılır.¹⁷ Dolayısıyla Ameriks'e göre böyle bir kısır döngüden sonuç çıkarılamaz.

Patricia Kitcher bu kısır döngüyü şu şekilde ifade eder: Kant'a göre zaman iç duyunun bir formudur. Bu nedenle ben tüm zihinsel durumları zamanda algıları. Buna göre ben zihinsel bir durumu algıladığımda onu kendime atfettiğim için kendime de zamanda bir süreklilik atfetmem gerekir. Dolayısıyla Kant'ın ifadesiyle tüm zamanın bende olması ile benim zamanda sayısal olarak özdeş olmam aynı anlama gelir.¹⁸

Melnick'e göre de zamanın kesintisiz bir dilimine dair bilincim bir anlamda "uzatılmış benlik" olarak adlandırılabilir. Bu nedenle bu zamanın her bir noktasında geriye doğru baktığımda bu zamanın her bir anında kendimi var olarak düşünürüm. O halde ben zamanın her anında kendimin özdeşliğinin bilincine ulaşıyorum. Kant bu uzatılmış benliğin bir zaman diliminde özne olarak özdeşliğimin kanıtı olduğunu kabul eder. Fakat Kant bunun bir zaman diliminde varlığımın özdeşliğinin kanıtı sayılmayacağını düşünür.¹⁹

Bütün bunlara göre Kant'ın birinci paragrafta ruhun özdeşliğine karşı kurguladığı argümanın yine kendisinin zamanın ideallığı teorisine dayalı olduğu ortaya çıkar. Kant'a göre zaman algılama yetimizin *a priori* bir formudur. Bu nedenle ben her ne algılasam ancak zamanda algıları. Buna göre kendime dair bilincim de zamanı önceden gerektirir. Yani kendimi de zamanda olarak algıları. Dolayısıyla kendimin zamanda özdeş olduğuna

17 Ameriks, *Kant's Theory of Mind*, 131.

18 Patricia Kitcher, "Kant's Paralogisms," *The Philosophical Review* 91, no. 4 (1982): 536.

19 Melnick, *Kant's Theory of the Self*, 133.

dair algım benim zamana dair algımla aynı olur. Bu nedenle Kant bundan kendimin özdeşliğinin bilincimde *a priori* olarak bulunduğunu ve bunun çıkarımsal bir sonuç olarak görülemeyeceğini söyler.

Bununla birlikte Kant'ın zamanın idealliği teorisi üzerine kurulu olan bu argüman kabul edilirse sadece kendimiz için değil her şey için neden bizde zamandan ayrı olarak farklı zamanlarda aynı olmak anlamında bir özdeşlik fikrinin ortaya çıktığı sorusu cevap ister. Çünkü özdeşlik, değişen zamanlarda aynı kalmayı ifade ederken zaman fikri bir değişimi içerir. Öyle ki, bir şeyin zamanda olması, tüm zamanlarda aynı kalmasını gerektirmez. Bu nedenle benim zaman bilincim özdeşlik fikrini içermez. Bunun tersine özdeşlik bilincim ise değişen zamanlarda benim aynı kaldığımı ifade eder ve bu nedenle zaman bilincimden farklıdır. Dahası ben kendimin özdeşliğini, bilinçli olduğumu hatırladığım tüm zamanlar için ileri sürerim. Bu bakımdan kendimin özdeşliğini sadece zaman bilincimden değil geçmiş zamanlara dair hafızamdan çıkarırım. Halbuki her an içinde bulunduğum zamana dair bilincim hafızayı içermez. Bu nedenle benim zamanın bilincinde olmam ile özdeşliğimin bilincinde olmam aynı şey değildir.

3. Ruhun Özdeşliği Dışarıdan Gözlemlenemez

Kant ikinci argümanında ise kişinin özdeşliğini ayrıca dışarıdan bir kimsenin bakış açısından değerlendirir. Ona göre ben kendimi bir başkasının bakış açısından bir sezgi nesnesi olarak düşünebilirim. Bu durumda başka bir kimse beni bir zaman içinde düşünür. Çünkü zaman, her insanın kendilik bilincinde bulunur. Bu tespitten hareketle “beni, bilincimdeki her zamanda tüm tasarımlara -gerçekte tam bir özdeşlikle- eşlik eden olarak kabul etse bile bundan benim benliğimin nesnel kalıcılığını hâlâ çıkaramayacaktır.” Diğer bir deyişle başka bir kimse beni her zaman kendi bilincinde özdeş olarak kabul etse bile bundan benim nesnel olarak zamanda kendime özdeş olduğum sonucunu çıkaramaz. “Çünkü gözlemcinin beni içinde koyduğu zaman, benim duyumsamamda karşılaşılan zaman değildir, onunkinde karşılaşılan zamandır.” Yani başkasının beni içinde algıladığı zaman ile benim bilincime ait olan zaman aynı değildir. “Dolayısıyla benim bilincimle zorunlu olarak birleşik olan özdeşlik, onun bilinciyle birleşik değildir.”²⁰ Bunun anlamı, başka bir kimsenin kendisinin zamanında beni özdeş olarak düşünmesinin benim zamanda özdeşlik bilincimi nesnelleştirmek için yetmeyeceğidir. Buna göre Kant, ardışık zamanda bilincimin özdeşliğinin kendi düşüncelerimin birleştirilmesi için gerekli olduğunu fakat bunun “benim öznenin” yani ruhumun sayısal özdeşliğini kanıtlamadığı sonucunu çıkarır.

20 Kant, *Critique of Pure Reason*, 423, A362-4.

Burada Smith, Kant'ın yazdığı dönemde kendisinin sübjektivist olduğu izlenimi veren ikinci bir argüman daha sunduğunu ve bu argümanı tamamen zamanın öznelliği üzerine kurguladığını söyler: Başka bir kimsenin beni içinde tasarladığı zaman ile benim kendi tasarladığım zamanım aynı olmadığından dolayı bilincimin özdeşliğine dair düşüncesi, benim zamanda nesnel olarak özdeşliğimi çıkarsamasına yeterli olmaz. Çünkü benim özdeşliğimi nesnel olarak çıkarsayabilecek ortak bir zaman söz konusu değildir.²¹

Smith gibi Ameriks de bu argümanı Kant'ın zamanın öznelliğine vurgusuyla anlar. Ameriks'e göre Kant'ın "dışarıdan bir gözlemci bilincimdeki tüm zamanlarda tüm tasarımlara gerçekten tam bir özdeşlikle eşlik eden bir benim varlığımı kabul etse bile bundan benim kalıcılığımın dair nesnel bir sonuç çıkaramaz" ifadesi önemlidir. Fakat bunun ne ifade ettiği ilk bakışta hemen anlaşılabilir. Çünkü bilincimle benim eşlik ettiğim çeşitli zamanlar olduğu şeklinde anlarsanız bundan benim nesnel kalıcı olduğum sonucu doğru olarak çıkar. Fakat Kant'ın burada dediği şey, "bilincimin çeşitli zamanlarda var olduğu değil, aksine sadece çeşitli zamanların benim bilincimde var olduğudur." Bu nedenle bilincim zamanda sayısal-kalıcılık anlamında özdeş değil aksine farklı zamanlara yönelen bilinç olarak özdeştir.²²

Melnick ise Kant'ın gözlemcinin zamanı ile benim bilincimin zamanı aynı olmadığı iddiasından gözlemcinin bedenimi kesintisiz olarak sezebileceği durumlarda bile benim bilincim örneğin uykuyla kesintiye uğradığını bilemeyeceği anlamını çıkarır. Çünkü sadece bedenimi gözlemlemekle kendi özdeşliğini kesinti süresince bana yansıtamaz. Buna göre Kant başka kimse için benim kişi olmamın kesinti süresince bedenin özdeşliğinin gözleminden çıkarılamayacağını söylemek ister.²³

Önceki yorumculardan farklı olarak Powell, Kant'ın bu argümanını zamanın öznelliğinden ziyade bilincin empirik gözleminin imkansızlığına dayalı olarak açıklar. Powell'a göre Kant ikinci paragrafta rasyonel psikolojinin ruhun zamanda özdeş olduğunu savunmak için kalıcılık kavramını yasal olmayan biçimde empirik olarak kullandığını göstermeyi amaçlar. Kant bu amaçla dışarıdan bir gözlemciye başvurur. Çünkü ruh bir sezgi nesnesi değildir ve dolayısıyla kişinin kendi özdeşlik bilinci dışarıdan bir kimse tarafından empirik olarak bilinemez. Dolayısıyla benim kendi bilincimde bulduğum özdeşliği empirik olarak çıkarsamam da söz konusu olamaz. "Benim özdeşliğimin zamanda aynı kaldığına dair yargımın ki ben böyle kalıcı olduğum yargımda bir bakıma haklı olsam bile üçüncü bir kişinin

21 Smith, *A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason*, 462.

22 Ameriks, *Kant's Theory of Mind*, 134.

23 Melnick, *Kant's Theory of the Self*, 136.

yargısından epistemolojik olarak farklı olması, bu yargının empirik olarak temellendirilmiş olduğu inancına karşı kendinde güçlü bir kanıttır.”²⁴ Yani benim her zaman özdeş olduğuma dair bilincim, bana aittir ve benim dışımda başka birisi tarafından empirik olarak bilinmesi mümkün değildir. O halde benim özdeşlik bilincim hiçbir şekilde empirik bir çıkarsama olarak kabul edilemez. Bu şekilde Kant kişi özdeşliğinin empirik bilgisinin sadece dışarıdan bir kimse için değil dahası kendisi için de mümkün olmadığını savunur. Ona göre bilebileceğim tek şey kendimi özdeş olarak düşündüğümüdür, fakat böyle olup olmadığı kesin olarak bilinebilecek bir konu değildir. Buna göre Kant “benim zamanda özdeş olup olmadığını bilemeyeceğim şeklindeki şüpheli tezi savunur.”²⁵ Bu şekilde Powell’a göre Kant benim kendimin özdeşliğine dair bilincimin empirik olarak geçersizliğini aslında bir başkası tarafından empirik olarak bilinmesinin imkansızlığına dayandırır.

Buna göre Kant’ın ikinci paragraftaki argümanı, ruhun özdeşliğini kanıtlamak için empirik olabilecek tek yolun aslında başkasının gözleminde özdeşliğin tespit edilmesi olduğunu, fakat bunun da sadece beden gözlenmesinden çıkarsanamayacağını iddia eder. Çünkü başka bir kimse için algılanabilecek tek şey benim bedenimdir. Buna rağmen Kant başka bir kişinin bedenimin özdeşliğinden benim ruhumun özdeşliğini çıkarsayamayacağını göstermek için zamanın öznelliğine başvurur. Buna göre dışarıdan bir kimsenin algısındaki zaman ile benim kendi bilincimdeki zaman aynı değildir. Bu nedenle dışarıdan bir kimsenin beni kendi algısındaki zamanda özdeş bulması, benim özdeşliğimi nesnelleştirmez. Dolayısıyla Kant’a göre ruhun özdeşliği hiçbir şekilde dışarıdan yani empirik olarak bilinemez.

Buna göre kişinin kendisine dair özdeşlik bilincinin empirik bir bilgi sayılması için dışarıdan bir kimsenin gözlemi ile empirik olarak bilinmesi gerekir. Çünkü dışarıdan bir kişinin gözlemi sezgi içerir. Bununla birlikte benim özdeşliğim dışarıdan hiç kimse için bu şekilde empirik olarak bilinebilir değildir. Dolayısıyla Kant, ruhun özdeşliği dışarıdan yani başkasının gözlemiyle empirik olarak bilinemezse kişinin kendisi tarafından da empirik olarak bilinemez demek ister. Bu bakımdan kişinin iç duyusuna dayalı özdeşlik bilinci dış duyulardan edinilmiş bir gözlemin sahip olduğu epistemolojik değere yani bilgi niteliğine sahip olamaz. Sonuçta Kant sezgi içermediği için kişinin kendi bilinci ile dışarıdan bir gözlemcinin düşüncesini bir tutar.

Bununla birlikte ruhun özdeşliği dış duyuya dayalı gözlemlerle bilinemezse o halde iç duyuya dayalı bilinçle de bilinemez iddiasına şu şekilde itiraz

24 Powell, *Kant's Theory of Self-Consciousness*, 144.

25 Powell, *Kant's Theory of Self-Consciousness*, 145.

edilebilir: dışarıdan bir kimsenin dış duyularına dayalı gözleminde bedenim dışında benim özdeşliğime dair düşüncesinden başka bir şey yok iken benim kendi iç duyumda bir özdeşlik bilincim vardır ve ikisi aynı epistemolojik değerde değildir. Çünkü bilincin kendisinin bir başkasının düşüncesinden daha çok güvenli sayılması için nedenimiz vardır. Öyle ki, kendimin özdeşliğine dair bilincim özne ve nesnenin aynılığına dayanırken dışarıdan bir kimsenin düşüncesi böyle bir ilişkiden yoksundur. Dolayısıyla kendimin özdeşliğine dair bilincim, dışarıdan bir kimsenin düşüncesinden daha çok bilgi verici sayılabilir.

4. Özdeşlik Bilinci Tözden Töze Aktarılabilir

Kant üçüncü paragrafta ruhun özdeşliğine karşı yeni bir argüman daha tasarlar. Ona göre “ben” mantıksal olarak özdeş olsa da aslında bu özdeşliği ortadan kaldıran bir değişim olabilir ve bu değişime rağmen ona aynı şekilde “ben” demeye devam edebiliriz. Şöyle ki, öznenin her değişiminde önceki öznenin düşüncesi saklanarak sonraki özneye aktarılabilir. Kant bu durumu dipnotta verdiği bir örnekle de göstermek ister. Esnek bir topun düz bir çizgi üzerinde çarptığı diğer bir topa tüm hareketini aktardığını varsayalım. Benzer bir şekilde bir tözün kendi durumunu ve bilincini bir başka töze aktardığını varsayabiliriz. Buna göre birincisinin durumunu ve bilincini ikinci bir töze aktardığı ve ikincinin de aynı şekilde bir üçüncüye aktararak devam ettiğinde her biri kendinden öncekilerin durum ve bilinciyle birlikte kendisinininkine de sahip olmuş olur. Öyle ki her töz, önceki tözlerin durum ve bilinçlerine sahip olmakla birlikte birbirinden ayrı töz sayılabilir.²⁶

Melnick, Kant’ın benzetmesini insanın bilincinin bedeni ile ilişkisi olarak ele alır. Ona göre hareket eden bir cisimdeki mekanik enerji, aktifleştirilmiş bir kapasite olarak düşünülebilir. Bir cisim diğerine çarparak mekanik enerjisini aktardığında bu kapasite de ikinci cisme aktarılır ve yeniden aktif hale gelir. Aynı şekilde entelektüel faaliyet anlamında kabul edebileceğimiz kapasite de farklı ardışık bedenlerde aktifleşerek var olmaya devam edebilir. Bizim bir kapasite olarak varlığımız kendisinin aktifleştirilmesinin yollarını içerir. Bu yollar bizim için kalıcı bir beden uyarılmasından geçer. Beden ise kapasitenin empirik kriteridir yoksa onu oluşturan şey değildir.²⁷ Melnick bu benzetmeyi bilinçlerin farklı bedenlerde taşınabilmesi olarak anlamakla yanlış bir yöne dalmış sayılır. Çünkü kanaatimizce burada Kant’ın benzetmesi bilincin farklı bedenlerle ilişkisine dair değil aksine farklı ruhlarla ilişkisine dair görünmektedir.

26 Kant, *Critique of Pure Reason*, 423, A362-4.

27 Melnick, *Kant’s Theory of the Self*, 138.

Peter Strawson'a göre ise Kant şunu söylemek ister: Bir insan hatırladığı bilinç durumlarını kendisine atfettiğinde bu tecrübelerin öznesini gösteren "ben" zamirini kullanmasını haklı çıkarmak için gerekli kişisel özdeşliğin hiçbir kriterine sahip olamaz. Öyle ki herhangi bir tecrübe yaşandığında bunun benim yaşadığımı söyleyebilmenin hiçbir anlamı yoktur.²⁸ Bu nedenle kendisinin özdeş olduğunu söyleyen birine biz bu düşünceleri eş zamanlı olarak düşünen, onun sahip olduklarından ayırt edilemeyen tecrübelerle sahip olan ve şimdi özdeşliğini iddia eden binlerce ruhun var olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda karşımızdaki kişi bizi bedeni ile bu şekilde ilişkili tek bir ruh olduğuna nasıl ikna edebilir?²⁹ Strawson'a göre Kant bu argümanla bizi hiç kimsenin buna ikna edemeyeceğini göstermek ister.

Ameriks ise Kant'ın bu benzetmesini kendi örneğiyle şu şekilde açıklar: Bir acının sürekli tasarımı, sürekli bir acının tasarımı olabilir. Fakat acının bu tasarımı gerçekte acının bir sonucu değil de kendisine neden olan başka bir şeye ait olabilir. Bunun gibi benliğin sürekli tasarımının da sürekli bir benin tasarımı olması gerekmez. Diğer bir deyişle benim farklı zamanlarda özdeş olduğum düşüncesinin, farklı zamanlarda aynı olan bir benliğin düşüncesi olması gerekmez. Buna göre Kant kişisel benlik kendimin farklı zamanlarda özdeş olduğum düşüncesiyle kanıtlanamaz demek ister. Öyle ki düşüncelere her zaman eş sesli olan "ben" tasarımının eşlik edeceği şekilde bilincin aktarıldığı bir durum olabilir.³⁰ Ameriks'e göre Kant'ın fikri oldukça radikaldir. Ona göre burada Kant'ın dikkatimizi bunun mantıksal olarak mümkün olduğuna çekmek istemesi önemlidir. Bununla birlikte Kant bu mantıksal imkânın gerçekleştiğine inanmak için iyi bir nedenimiz olduğunu kastetmez. Çünkü böyle bir durumun mantıksal imkânı, bilincin bir tözden diğerine geçtiği "tuhaf önerisini" savunmaya götürecektir şekilde görülmemelidir. Yani Kant'ın kastettiği şey, bilincimin önce bir varlık sonra başka bir varlıkta ortaya çıktığı değil aksine benim kendime atfettiğim bilinç içeriklerinin önceden benim tarafımdan neden olundukları gibi başka bir "ben" tarafından da neden olunabilecekleridir.³¹

Bu noktada Powell, Kant'ın ruhun bir töz olduğunu kabul etmediği halde bu paragraftaki kullandığı benzetmeyle rasyonel psikoloğa bir taviz verdiğini düşünür. Kanaatimizce Powell'ın bu sözünün nedeni, eğer ruh bir töz değilse birbirine çarpan toplar gibi bilincin birbirine aktarılacağı farklı tözler varsaymasının Kant için getireceği çelişkidir. Diğer bir deyişle Kant,

28 Peter F. Strawson, *The Bounds of Sense* (London: Routledge, 2006), 165.

29 Strawson, *The Bounds of Sense*, 168.

30 Ameriks, *Kant's Theory of Mind*, 135.

31 Ameriks, *Kant's Theory of Mind*, 136.

bu şekilde çarpan toplar gibi bilince neden olan farklı tözler varsayarak aslında birinci mantıksal yanlış çıkarımda reddettiği ruhun tözselliği teorisini kabul eder hale dönüşür. Bu tavizin dışında ona göre Kant'ın temel iddiası, bir bilincin kendisini zamanda özdeş olarak tasarlamasının aslında bu bilinci üreten kendinde varlığın doğası bakımından zamanda farklı olmasının çelişkili olmadığıdır.³²

Bütün bunlara göre üçüncü argümanında Kant başvurduğu örneklerle aslında ruhun özdeşliğini reddetmek için tözselliğini kabul etmek zorunda kalmış görünür. Çünkü bir bilincin özdeş olmayan birçok ruh tarafından üretilebileceğini düşünmek en azından töz olarak bir ruhun varlığını kabul etmeyi gerektirir. Bu nedenle bu örnek üzerinden Kant'ın ruhun özdeşliğini reddetmeye çalışması, onun ruhun töz olduğunu kabul etmesini gerektirir. Buna rağmen Kant'ın bu örnekteki amacı özdeşlik bilincinin özdeş bir varlık tarafından üretilmesinin zorunlu olmadığını göstermektir. Fakat eğer bilincin nedeni bir ruh kabul edilirse bu ruhun birden çok olduğunu varsaymak için de bir gerekçe var olmalıdır. Bununla birlikte Kant bize böyle bir gerekçe sunmaz. Kant'ın demek istediği sadece “neden olmasın?” tarzında bir itiraz olarak görünür. Fakat Ockhamlı William'ın usturasının da ifade ettiği gibi gerekçesi olmadıkça nedenleri çoğaltmamak bir doğruluk belirtisidir. Dahası Kant'ın bu argümanı kabul edilirse özdeş olmayan tözlerin özdeşlik bilincine neden olduğu varsayılmış olur. Buna göre özdeşlik bilinci kendi kendine yani nedensiz olarak ortaya çıkmış sayılır. Halbuki özdeşlik bilincimizin nedensiz olarak ortaya çıkabileceğinin imkânı doğru görünmez. Çünkü insan zihni sonuçların nedensiz olarak ortaya çıktığını kabul etmez. Yani yokluk hiçbir şeyin nedeni değildir. Dolayısıyla sonuçlar ontolojik olarak denk nedenleri gerektirir. Buna göre diyebiliriz ki özdeşlik bilincimizin özdeş bir töz tarafından yaratıldığını düşünmek daha doğrudur.

Kant ise özdeşlik bilincimizin özdeş bir tözü gerektirmesini sadece bir düşünce olarak görür ve bilgi değeri taşımadığını savunur. Bu nedenle Kant kişilik mantıksal yanlış çıkarımının son paragrafında ruhun özdeşliğini ifade eden kişilik kavramının kalabileceğini ve pratik açıdan da “gerekli” ve “yeterli” olduğunu kabul eder. Fakat ona göre bu konuda “saf akılla ben bilimizin genişlemesi olarak onunla asla övünemeyiz.”³³ Çünkü bu bir kavramdır ve sezgi içermediği için bilgi sayılmaz. Bununla birlikte Kant'ın kendisi de maddenin değişiminde niceliklerin ve harekette etki ile tepkinin birbirine eşit olmasını sentetik *a priori* yani deneye dayanmayan zorunlu

32 Powell, *Kant's Theory of Self-Consciousness*, 146.

33 Kant, *Critique of Pure Reason*, 424, A365-6.

bir bilgi saymaktan çekinmez.³⁴ Dolayısıyla bu ilkeye uygun olarak Kant açısından da özdeşlik bilincimizin nedeni olarak özdeş bir tözün varlığını bildiğimiz söylenebilir.

Ayrıca Kant'ın bu bilinemezci tutumu, bize, sezgimizdeki nesnelere özdeşliğini bilme imkânı verirken kendimizin özdeşliğini bilgi alanı dışına çıkarır. Yani kendisi dışındaki şeylerin özdeşliğini biliyor olan varlık, kendisinin özdeşliğini bilemez sayılır. Çünkü sadece sezgisi olan şeylerin özdeşliğini bilebiliriz. Bununla birlikte sezgimizdeki cisimlerin özdeş olduğunu söylemek de başka bir tartışma gerektirir. Çünkü biz her ne kadar sezgimizde cisimleri özdeş sayabilirsek de onların her an değişime uğruyor olmaları özdeşliklerini kabul etmemizi engeller. Dolayısıyla Kant'ın özdeşliği bilmek için gerekli gördüğü sezgi şartı bize kendi nesnelere özdeşliğini veremez görünür. Dahası sezgimizdeki nesnelere değişiminin bilinmesi için en azından başka bir şeyin zamanda özdeş kalmasına ihtiyaç vardır. Çünkü her şeyin değiştiği bir ilişkide değişimin bilinmesi mümkün değildir. Bu nedenle yaşamımız boyunca en azından bedenimizin geçirdiği tüm değişimleri bildiğimizi söyleyebilmek için değişmeden kalan bir ruha sahip olduğumuzun bilinmesi gerektiğini söylemek yanlış sayılmaz.

Sonuç

İlk olarak Locke, bilincinde olduğu hafızası nedeniyle kişinin zamanda kendine özdeş olduğunu savunur, fakat hayatta bazı yaşantıların unutulması ve başka kişilerin yaşantılarının kendi yaşantısı gibi yanlış hatırlanması nedeniyle kişi özdeşliğinin ruhun özdeşliğini gerektirmediğini düşünür. Buna karşılık olarak Leibniz ise kişi özdeşliğinin töz özdeşliğini gerektirdiğini iddia eder ve bu konuda bilinci yanıltmaz bir bilgi kaynağı olarak görür. Kant ise Leibniz'in bu argümanını şu şekilde kurgular: farklı zamanlarda kendi benliğinin sayısal özdeşliğinin bilincinde olan şey, bir kişidir, ruh da böyledir, o halde ruh bir kişidir.

Kant bu çıkarımı mantıksal bakımdan yanlış olarak sunar, fakat buna dair bir gerekçe göstermez. Bununla birlikte bir çıkarımın mantıksal bakımdan yanlış olması, orta terimin öncüllerde iki farklı anlamda kullanılmasından meydana gelir. Ancak bu çıkarımın orta teriminde böyle bir belirsizlik göze çarpmaz. Diğer bir deyişle orta terim öncüllerde birbirinden farklı iki anlamda kullanılmış değildir. Bununla birlikte orta terim, büyük öncülde kişi kavramı ile ilişkilendirilmişken küçük öncülde ise ruh ile ilişkilendirilmiştir. Buna göre küçük öncül ruhun bize farklı zamanlarda kendisinin sayısal özdeşliğinin bilincinde olan bir şey yani benlik olduğunu iddia eder.

34 Kant, *Critique of Pure Reason*, 145, B18.

Halbuki ruhun böyle olduğu sezgide gösterilemez. Bu durum Kant için küçük öncülün bilgi değerine sahip olmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla bu çıkarımın sonucu epistemolojik olarak bir bilgi değeri taşımaz. Buna göre Kant'ın bu çıkarımı ruhun kişi olarak özdeşliğini kanıtlamada bilgi değeri taşımadığı için mantıksal olarak yanlış çıkarım başlığı altında sunduğu düşünülebilir. Fakat ruhun kişi olduğu soncunun bilgi değeri taşımaması çıkarımın mantıksal olarak yanlış sayılmasını gerektirmez. Buna göre bu çıkarımı mantıksal olarak yanlış sayması, Kant'ın farklı zamanlarda kendi bilincinin özdeşliğinden hareketle ruhun zamanda özdeşliğinin çıkarsanamayacağı anlamına gelir. Kısacası bilinçteki özdeşlik, söz konusu bilinci üreten bir tözün yani ruhun özdeşliğini kanıtlamaya yetmez. Çünkü Kant'a göre bilinç bir sezgi olmadığı için ruhun özdeşliğini göstermez. Kant bu çıkarımı mantıksal yanlış çıkarım olarak göstermesinin dışında ona karşı üç argüman daha ileri sürer.

Kant'ın birinci argümanı, özdeşliğin nasıl bilineceğinden hareket eder. Buna göre dışımızdaki bir nesnenin özdeşliği ancak farklı zamanlarda aynı kalmasından hareketle bilinir. Fakat elbette ki ruhun özdeşliği dışsal bir nesnenin özdeşliği gibi bilinemez. Çünkü ruh, dışsal bir nesnenin aksine iç duyunun bir nesnesidir ve bu nedenle iç duyuya dayalı bir algıyla bilinebilir. Ancak bu noktada Kant zamanın bizim algımızın *a priori* bir formu olduğunu hatırlatır. Buna göre kendimin farklı zamanlarda özdeş olduğuna dair algım aslında yine algımın bir formu olan zamanın algısıdır. Kısacası kendimin zamanda aynı kaldığına dair bilincim, bende bulunan zamanın bilincinden ayırt edilemez. Dolayısıyla benim bilincimde her zaman kendimin özdeşliği zorunlu olarak bulunur. Kant bundan hareketle ruhun kişiliğinin yani özdeşliğinin çıkarımsal bir sonuç olamayacağını aksine ben-bilincinin zamandaki özdeşliğini ifade eden bir önerme olarak *a priori* geçerli sayılacağını söyler. Buna göre Kant ruhun kişiliğini yani özdeşliğini sadece bilincin özdeşliği olarak kabul eder.

Bununla birlikte eğer benim farklı zamanlarda özdeş olduğuma dair bilincim yine bendeki zamanın bilincinden ayırt edilemezse bende zamanın bilincinin dışında özdeşlik bilincinin neden veya nasıl ortaya çıktığı açıklanamaz. Diğer bir deyişle zaman fikri ve özdeşlik fikri birbirinden farklıdır. Çünkü zaman fikri bir değişimi içerir halbuki özdeşlik fikri farklı zamanlarda aynı kalmayı ifade eder. Öyle ki, bir şeyin tek bir zamanda bulunması onun farklı zamanlarda da aynı olarak bulunmasını gerektirmez. Bu nedenle zamanın bilinci, özdeşlik bilincini içermez. Dolayısıyla bizim algımızda önceden bulunan zamana dair bilincimiz, kendimizin farklı zamanlarda özdeş olduğunun bilinci sayılmaz.

Kant'ın ikinci argümanı ise benim özdeşliğimi dışarıdan bir kimsenin bakış açısından ele alır. Buna göre zaman bilinci her insanda bulunduğu için dışarıdan bir kimsenin de beni kendi algısındaki zamanda özdeş olarak düşüneceği çıkarılabilir. Fakat başka bir kimsenin algısındaki zaman ile benim kendi algımdaki zaman birbiriyle birleştirilemez. Diğer bir deyişle herkesin algısındaki zaman kendisine özeldir ve bu nedenle benim özdeşliğim nesnel bir zamanda geçerlilik kazanamaz. Buna göre dışarıdaki bir kimsenin beni özdeş olarak düşünmesi empirik bir içeriğe sahip değildir. Bu durum benim kendi ruhumun özdeşliğine dair bilincimin de empirik bir içeriğe sahip olmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla benim kendime dair özdeşlik bilincim empirik bir bilgi değeri taşımaz. Kant bu argüman ile kendi ruhumun özdeşliğine dair empirik bir bilgiye sahip olmak için dışarıdan bir kimsenin sezgisinde de özdeş olduğumun empirik olarak bilinebilmesini gerekli görür. Fakat zamanın öznelliğinden dolayı bu mümkün olmadığı için her kişinin kendisi için ruhunun özdeşliğini de bilmek mümkün sayılmaz.

Burada Kant dışarıdan bir kimsenin düşüncesi ile kişinin kendi bilincini sezgi içermediği için aynı epistemolojik kategoride yani sırf bir düşünce olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte dışarıdan bir kimsenin benim özdeşliğime dair düşüncesi ile benim kendime dair özdeşlik bilincimin aynı değerde olmadığı itirazı yapılabilir. Çünkü benim kendime dair özdeşlik bilincim dışarıdan bir kimsenin beni özdeş olarak düşünmesinden daha fazla öge içerir. Diğer bir deyişle, bilinç bir içe bakış olarak özne ve nesne birlikteliğine sahiptir fakat başka bir kimsenin düşüncesi hiçbir şekilde böyle bir ilişkiye sahip sayılmaz. Dolayısıyla bilinç, sırf bir düşünce olarak değerlendirilemez. Bu nedenle benim kendimin özdeşliğine dair bilincim dışarıdan bir kimsenin beni özdeş düşünmesinden daha çok bilgi değeri taşır.

Kant üçüncü argümanında bilincin özdeş bir töz tarafından üretilmesinin gerekli olmadığını ifade etmek için bir benzetmeye başvurur. Bu benzetmeye göre, tıpkı bir hareketin hiç eksilmeden ardışık olarak bir toptan başka bir topa aktarılabilmesi gibi, bizdeki özdeşlik bilincinin de aynı kalmakla birlikte ardışık olarak birbirinden farklı tözler tarafından taşınabileceği varsayılır. Bu nedenle argüman bizim özdeşlik bilincimizin ruhun özdeşliğini gerektirmediği sonucunu çıkarır.

Bununla birlikte bu argümanın bilincimizi üreten birbirinden farklı tözleri varsayması, rasyonel psikolojinin ruhun tözselliği iddiasını kabul etmeyi de gerektirir. Dolayısıyla Kant bu argümanda rasyonel psikolojiye karşı önemli bir taviz vermiş sayılır. Çünkü özdeş olmayan tözleri varsaymak en azından ruhsal bir tözün olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Bununla birlikte bizdeki özdeşlik bilincinin nedeni bir ruh ise onun birden fazla olmasının da bir nedeni

olmalıdır, fakat böyle bir neden Kant tarafından gösterilmez. Aksine Kant sadece birden fazla töz olmadığını bilemeyiz demek ister. Buna göre Kant'ın iddiası özdeşlik bilincinin özdeş bir tözü gerektirmediğini söylemektir. Bu durumda Kant'a göre özdeş olmayan ardışık nedenlerden özdeş bir sonucun ortaya çıkması mümkün sayılır. Bu ise bizdeki özdeşlik bilincinin nedensiz olarak ortaya çıktığını iddia etmek anlamına gelir. Bununla birlikte insan aklı sonuçların nedensiz olarak ortaya çıktığını kabul etmez. Diğer bir deyişle yokluk hiçbir şeyin nedeni değildir. Bu nedenle bizdeki özdeşlik bilincinin özdeş bir ruh tarafından üretildiğini düşünmek, özdeş olmayan tözlerden üretildiğini düşünmekten çok daha makul görünür.

Bütün bu argümanlarına dayanarak Kant, ruhun özdeşliği anlamında kişilik kavramının pratik açıdan gerekli ve yeterli olduğu için kalabileceğini, fakat bunun bir bilgi değeri taşımayacağı sonucunu çıkarır. Çünkü bu sadece bir kavramdır ve sezgiden yoksundur. Bununla birlikte Kant da maddesel değişimlerde niceliklerin ve harekette etki ile tepkinin eşit olmasını deneye dayanmayan zorunlu bir bilgi olarak kabul eder. Bu ilkeye göre özdeşlik bilincimizin de kendisine eşit bir neden olarak özdeş bir tözü gerektirdiğini bildiğimiz söylenebilir.

Ayrıca Kant'ın sezgi şartı koşması, sadece sezgi nesnesi olan şeylerin özdeşliğinin bilinebileceğini kabul ettiğini gösterir. Fakat sezgi nesnelere özdeşliğini iddia etmek de sorunlu görünmektedir. Çünkü sezgimizdeki varlık her an bir akış veya değişim içindedir. Bu nedenle sezgi, kendi nesnelere özdeşliğini vermekten uzak sayılabilir. Dahası sezgi nesnelere örneğin bedenimizin değişiminin bilinebilmesi için kendisiyle her zaman aynı kalan bir töze ihtiyaç vardır. Çünkü her şeyin değiştiği bir ilişkide değişimin kendisi de bilinemez hale gelir. O halde sezgimizdeki bazı şeylerin değiştiğinin bilinebilmesi için değişmeden kalan yani özdeş bir tözün varlığını bilinmesi gerekir, denilebilir.

Sonuç olarak Kant'ın özdeşlik bilincinden ruhun özdeşliğini çıkarsamayı mantıksal bakımdan yanlış bulması ve ona karşı yönelttiği üç argüman kendimizi özdeş bir töz olarak biliyor olmamızın önünde güçlü bir engel olarak görünmez.

Kaynaklar

- Ameriks, Karl. *Kant's Theory of Mind: An Analysis of the Paralogisms of Pure Reason*. Oxford: Clarendon Press, 2000.
- Bennett, Jonathan. *Kant's Dialectic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Çev. Paul Guyer ve Allen W. Wood. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Kitcher, Patricia. "Kant's Paralogisms." *The Philosophical Review* 91, no.4, (1982): 515-547.
- Leibnitz, Gottfried Wilhelm. *New Essays on Human Understanding*. Çev. Alfred Gideon Langley. New York: The Macmillan Company, 1896.
- Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding*. London: Penguin Books, 1997.
- Melnick, Arthur. *Kant's Theory of the Self*. New York: Routledge, 2009.
- Powell, C. Thomas. *Kant's Theory of Self-Consciousness*. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Smith, Norman Kemp. *A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Strawson, Peter F. *The Bounds of Sense: An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*. London: Routledge, 2006.

Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar-V

Research on Social Sciences-V

Editör: Doç. Dr. Ali Turan Bayram

 ÖZGÜR
YAYINLARI

